

**TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
AJALOO OSAKOND
KUNSTIAJALOO ÕPPETOOL**

RITA PEIRUMAA

**HRUŠTŠOVI AJA “SULA” NING MUUDATUSED ENSV KUNSTIPOLIITIKAS
JA –ELUS 1950. AASTATE TEISEL POOLEL**

MAGISTRITÖÖ

JUHENDAJA: PROF. JAAK KANGILASKI

**TARTU
2004**

SISUKORD

SISSEJUHATUS	2
HISTORIOGRAAFIA.....	3
ERINEVATEST TEOREETILISTEST LÄHENEMISVIISIDEST	3
NÕUKOGUDE KULTUURIPOLIITILIST SÜSTEEMI KÄSITLEVAD ÜLDISTAVAD UURIMUSED	5
EESTI KUNSTIELU KAJASTAVAD UURIMUSED	6
PROBLEEMISEADE JA TÖÖ ÜLESEHITUS.....	8
ALLIKAD	10
I PEATÜKK. KUNSTIELU KORRALDAVAD INSTITUTSIOONID JA NENDE TEGEVUS	14
1. NLKP KK JA EKP KK	14
2. NSVL KULTUURIMINISTEERIUM JA ENSV KULTUURIMINISTEERIUM.....	22
3. LOOMINGULISED LIIDUD.....	31
4. NSV LIIDU KUNSTIFOND JA ENSV KUNSTIFOND.....	37
5. KÕRGEMAD KUNSTIÕPPEASUTUSED	40
II PEATÜKK. KULTUURIPOLIITILISED KÕIKUMISED 1953-57	46
1. KÄÄRIMISED KUNSTIELUS: AASTAD 1953-55	46
2. NLKP XX KONGRESSI VASTUKAJAD.....	51
3. KULTUURIELU ELAVNEMINE PÄRAST NLKP XX KONGRESSI	56
III PEATÜKK. EESTI NSV KUNSTNIKE LIIDU IX KONGRESS: MÕJUTEGURID, KÄIK, TOIME	61
1. ÜLELIIDULISED LOOMINGULISTE LIITUDE KONGRESSID	61
2. EESTI NSV KUNSTNIKE LIIDU IX KONGRESS	68
IV PEATÜKK. MUUDATUSED KUNSTIELUS 1957-59.....	79
1. UNGARI SÜNDMUSTE MÕJUD. KOMPARTEI KATSED TAASTADA POSITSIOONI	79
2. EESTI NSV KUNSTNIKE LIIDU TEGEVUS AASTATEL 1957-59.....	84
KOKKUVÕTE	100
ENAMKASUTATUD LÜHENDID	106
SUMMARY	107
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	113

SISSEJUHATUS

Totalitaarses ühiskonnas on just võimuvahetus üks olulisemaid tegureid, mis toob kaasa olulisi muutusi kunsti loomise ja tarbimise kontekstis.¹ Käesolevas töös käsitletav ajajärk on üks selliseid. Hruštšovi „sula“ tulekuga tekkis situatsioon, mil repressiivsus vähenes ja ideoloogia kontrolli all olev sfäär ahenes nii ruumis kui sisus. Tulemuseks olid äärmiselt huvitavad protsessid, mida on oluline vaadelda nii võimu kui ka kunstnikkonna seisukohalt.

Loomeinimeste üheks rolliks on muuhulgas kunstiliste vahenditega ühiskonna valupunktidele osutamine. Ehk tihti utreeritultki. Ent selle rolli täitmiseks vajab kunstnik vähemalt teatavatki vabadust. Nõukogude ühiskonnas, kus valitseva doktriini kohaselt pidid vastuolud tähendama klassivõitlust, pidi ka kunstnike iseseisvus või mittevastavus ametlikule liinile tähendama automaatselt valitsevale režiimile vastuhakku. Nii oli kunstnike olukord Nõukogude ühiskonnas traagiliselt ambivalentne. Ühest küljest ilmestab seda kõrge sotsiaalne staatus, millega kaasnesid kõrged honorarid, preemiad, soodustused ja ametlikud auavaldused. Teisalt aga tuli selle eest tasuda loomingulise vabaduse puudumisega, kohustusega järgida esteetilisi ja ideoloogilisi kaanoneid, taluda administratiivset kontrolli loomingu üle. Nõuded võisid muutuda sedavõrd piiravateks, et nende järgimine tähendas kunstniku identiteedi kadumist ehk kunstniku muutumist tellimusi täitvaks käsitööliseks. Mõnda aega võis regulatsioone taluda, teenides elatist tellimustöödega ning luues samal ajal tõelist kunsti väljaspool ametlikke piire. Lõpmatuseni ei olnud see võimalik.

Ideoloogilised raamid tähendasid ametliku propaganda järgimist tööde temaatikas. Vähe sellest, kunsti juhtimine ülalt alla viis selleni, et lisaks sõnumile sunniti peale ka stiil, mis pidi olema vastuvõetav tihti keskpärase maitsega ametnikele. Kunstist kadus uuenduslikkus.

Pärast Stalini surma algas N. Liidus heitlik aeg. Kogu ühiskonnas tekitasid elavat vastukaja rehabiliteerimised ning Stalini kuritegude hukkamõistmine kompartei XX kongressil. Kunstielus algasid kontaktiotsingud Läänega, areenile astus uus kunstnike põlvkond, Moskvast tekkis pinnas nn. põrandaaluse kunsti sünniks. Eesti kunstielus oli

¹ J. Kangilaski. Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimine. - Ajalooline Ajakiri. 1999, nr. 1, lk. 23-29.

võimu liberaliseerimisel lisamõõde, mis tähendas suhestumist sõjaeelse kunstiga. Ent peagi jahutas indu poliitiline reaktsioon, mille olulisemateks väljunditeks olid Ungari vabaduspüüete lämmatamine ja Pasternaki-vastane kampaania.

Totalitaarsete riikide, sh. N. Liidu sisepoliitikat ja kitsamalt riigi ning loomeisikute suhteid Nõukogude Liidus ja annekteeritud Eestis on viimasel aastakümnel uuritud suhteliselt palju. See on moodne teema. Probleemistikku on käsitletud nii teoreetiliselt kui kirjeldavalt. Ka käesolev töö liitub oma uurimisobjektilt ja -meetodilt nende tööde ringi, olles pigem poliitilise ajaloo kui kunstiajaloo käsitus.

HISTORIOGRAAFIA

Erinevatest teoreetilistest lähenemisviisidest

Totalitaarsete ühiskondade kultuure uurivad käsitlused jagunevad laias laastus kolmeks. Esimesed koondavad pearõhu kultuuri funktsioonile, vaadeldes kultuuri kui üht poliitika elluviimise vahendit (nt. H. Lehmann-Haupt), teised keskenduvad esteetikale (nt. B. Groys) ning kolmandad keskendavad peatähelepanu institutsioonidele, nende arengule ja struktuurile (nt. J. Guldberg).²

Pärast II maailmasõda oli üheks totalitarismi teooria mõjuvõimsamaks teoreetikuks Hannah Arendt. Oma krestomaatilises käsitluses (*The Origins of Totalitarianism*, 1951) kõrvutas ta Hitleri ja Stalini terroristüsteeme, tuues esile sarnasusi nende kahe režiimi taustas ja olemuses.³ Teooria järgi toimub riigi, sh. kunsti juhtimine “ülevalt alla”, s.t. kõik ühiskonna protsessid on determineeritud poliitilise võimu poolt. Kunstis tähendab see, et poliitiline diktatuur määrab totalitaarses ühiskonnas ära kunsti iseloomu. Eelpooltoodud seisukohta on edasi arendanud Igor Golomstock, tuues välja tunnused, mis on omased totalitaarsele kunstile.⁴ H. Lehmann-Haupt väidab isegi, et natsikunst pole niivõrd natsi-,

² H. Lehmann-Haupt. *Art Under Dictatorship*, NY, Oxford University Press, 1954; Igor Golomstock, *Problems in the Study of Stalinist Culture*. - *The Culture of Stalin Period*. H. Günther (toim.), London, MacMillan, 1990; B. Groys, *Stalin-stiil*. - *Akadeemia*. 1998, nr. 2-4; J. Guldberg. *Socialist Realism as Institutional Practice: Observations on the Interpretation of the Works of Art of the Stalin Period*. - *The Culture of Stalin Period*. Hans Günther (toim.), London, MacMillan, 1990.

³ I. Masso, Hannah Arendt. Totalitarismi põhjustest ja olemusest. – *Vikerkaar*. 2001, nr. 8-9, lk. 188.

⁴ I. Golomstock, *Problems in the Study of Stalinist Culture*. *The Culture of Stalin Period*, H. Günther (toim.). London, 1990, lk. 111; I. Golomstock. *Totalitarian art in Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China*. 1990, lk. 91.

kuivõrd totalitaarne kunst. Lisades, et 20. sajandi diktatuuride tingimustes võinuks taoline kunst tekkida ka Hitlerita.⁵

Eelpooltoodud teooria vaidlustajad väidavad aga, et totalitaarse ühiskonna kunsti loomus on kujundatud erinevatest mõjudest, mis tulenevad nii ühiskonna alumistest kui ülemistest kihtidest ning totalitarismiteooria pooldajad ei seleta taolise kunsti olemust ega selle tekkepõhjusti.⁶

“Altpoolt” tulenevate protsesside mõju tõendab Alan E. Steinweis näitega Weimari Vabariigi lõpuperioodi kunstielust. Nimelt nõudis tolleaegne majanduslik situatsioon (majanduskriis) reforme ka Saksa kunstimaailmas, sh. loomeinimeste organiseerimist liitudesse. Viimane annab alust väita, et natsid ei tulnud võimule väljamõeldud mudeliga – luua süsteem “ülevalt alla”, vaid organiseerides kunstimaailma ja tagades sellele finantsid, tulid nad vastu ühiskonna soovidele.⁷

Taolist pilti kohtas 1930. aastatel mujalgi – kunstnikud olid nõus looma rahvale rõõmustavaid, ühtesiduvaid teoseid. “Puhta kunsti” ainult esteetiliste väärtuste viljelemine hakkas näima vastutustundetuna. Märksõnadeks said lihtsus, kergestimõistetavus, maalähedus. Ka Prantsusmaa kunstielu iseloomustas sel perioodil jõulise neorealismi koolkonna teke. Sellest on järeldatud, et natsikunst ei olnudki ainult tüüpiline totalitaarsele ühiskonnale, vaid võrreldav teistes maades toimunuga. Kunsti olemust ja iseloomu ei määranud kindlasti mitte ainult peastaap, vaid selle ilme kujunemisel mängisid olulist osa ka sotsiaalsed mõjud.

Boris Groys on otsinud sotsrealismi esteetilist alust ning leidnud selle vene avangardkunstis. Tema järgi viis stalinism ellu avangardi ideed.⁸

Institutsiooniteooria väidab aga, et sotsrealismi kõige iseloomulikumad jooned pole visuaalsed ning et mõista, kuidas ja kui tulemuslikult mõjutas sotsrealismi teooria kujutavat kunsti, on vajalik keskenduda neile institutsionaalsetele struktuuridele, mille kaudu jõudsid normid ja arusaamad kunstnikkonda.⁹

⁵ H. Lehmann-Haupt. *Art under Dictatorship*. NY, Oxford University Press, 1954, lk. 44. Tsiteeritud: R. Nugin. *The Character of Nazi Art – Was Nazi Art Totalitarian?* Central European University, 2000, lk. 9. Käsikiri käesoleva töö autori valduses.

⁶ G. A. Hosking, *The First Socialist Society*. Cambridge, Harvard University Press, 1985.

⁷ Lisaks eelpool öeldule provotseeris saksa avangard ise rünnakuid, kuna dadaistid ja ekspressionistid eitasid avalikult kõiki häid kombeid, kultuuritraditsioone. Ja kindlasti ei saa väita, et moodsa kunsti vastu võideldi ainult Hitleri enese maitse mittevastavuse pärast sellega, poolehoidu ei leidnud see enamuse Saksa rahva hulgas. Natsikunst pidi siitpeale olema rahvale arusaadav, meeldiv, kasulik. A. E. Steinweis. *Art, Ideology and Economics in Nazi Germany*. Chapel Hill, University North Carolina Press, 1993, lk. 9

⁸ B. Groys. Stalin-stiil. – *Akadeemia*. 1998, nr. 2-4, lk. 639, 858.

⁹ J. Guldberg, lk. 163.

Nõukogude kultuuripoliitilist süsteemi käsitlevad üldistavad uurimused

Läänes on nõukogude suletud süsteemi vastu huvi tuntud juba aastaid, kuid kuni NSV Liidu lagunemiseni puudus uurijatel ligipääs arhiividesse, mis vajutas oma pitseri ka nende uurimustöödele. 1990. aastatel, kui süsteem kokku varises ja arhiivid avanesid, toimus oluline murrang: nii maailmas kui Balti ruumis loodi mitmeid riiklikke ja kodanikualgatuslikke institutsioone ja ühendusi, mis ühel või teisel moel tegelevad nõukogude aja uurimisega. Ent hetkel tuleb siiski öelda, et analüüsivaid üldkäsitusi sovetiaegsest ühiskonnast ei ole just palju. Eriti väheuuritud valdkonnaks on nõukogude valitsusaparaadi segatus, funktsioonide jaotus parteiaparaadiga. Teemat on vähe käsitletud ka nõukogude kultuurielu puudutavates uurimustes.¹⁰

Käesoleva teemaga haakuvad kõige enam kolme autori tööd – 2002. aastal ilmunud Karen Lassi, 1999. aastal ilmunud M. R. Zezina ja 1995. aastal ilmunud Karl Eimermacheri uurimused.¹¹ K. Lass on analüüsinud kultuuripoliitilisi muutusi nn. poststalinistlikust sulaperioodist kuni perestroikani; poliitikute, loominguliste liitude juhtide ja kunstnike vahelisi suhteid, samuti KGB rolli. Raamatus vaadeldud nõukogude kultuuri arengut 20. sajandi teisel poolel, analüüsitud, milliste vahenditega suunati ametlikku kunsti ja milline nišš jäi mitteametlikule kunstile. Kultuuripoliitikas on ta põhirõhu asetanud kirjandusele.

M. R. Zezina uurimus on kitsam, kajastades Hruštšovi-aegset kultuurielu. Töö põhineb valdavalt arhiivimaterjalidel ning omaaegsel ajakirjandusel. Sarnaselt Lassiga on põhirõhk kirjandusel – kesksel kohal on küll Kirjanike Liidu tegevus Moskvast, kuid selle taustal on analüüsitud ka teisi institutsioone nagu NSVL Kultuuriministeeriumi, NSVL KK kultuuriosakonda jt., mille kaudu kanaliseeriti nõudmisi kõigile loomingulistele liitudele.

Karl Eimermacheri uurimused nõukogude kultuurist on ilmunud sarjana “Dokumente und Analysen zur russischen und sowjetischen Kultur”. Sulaaegset kultuuripoliitikat puudutab neist kõige põhjalikumalt sarja 6. köide. Raamatusse on koondatud autori erinevatest aegadest pärinevad artiklid ja ettekanded. Mitmete teemade kõrval on autor lahanud nõukogude kultuurfunktsioonide muutusi, sotsiaal-kultuurilisi aspekte, mitteametlikku kunsti arenguid jne. Oluliseks tuleb lugeda ka tema analüüsivat

¹⁰ L. Geller, A. Baudin. Institutional’nyi kompleks sotsrealizma. - Sotsrealistitseskoi kanon. S-Peterburg, 2000, lk. 301.

¹¹ K. Lass. Vom Tauwetter zur Perestrojka. Kulturpolitik in der Sowjetunion (1953-1991). Böhlau, 2002; Sovetskaja hudozhestvennaja intelligentsija i vlast v 1950-e 60-e godõ; K. Eimermacher. Wie grell, wie bunt, wie ungeordnet. Modelltheoretisches Nachdenken über die russische Kultur. - Dokumente und Analysen zur russischen und sowjetischen Kultur. Bochum, 1995, kd. 6.

eessõna kultuuri parteilisest juhtimisest dokumentide kogumikus “Ideologitšeskie komissii ZK KPSS 1958-1964: Dokumentõ.”¹²

Totalitaarse ühiskonna kultuuritemaatikaga on tegelenud veel Igor Golomstock. 1990. a. on ilmunud tema sulest teoreetilisema suunaga artikkel, kus autor on kirjeldanud ning võrrelnud totalitaarseid ühiskondi, nende kultuuritüüpe. I. Golomstocki väitel seovad totalitaarsete ühiskondade kultuure ühised tunnusjooned, kus riik käsitleb kunsti poliitilis-ideoloogilise relvana ja kus riik on kunsti ainsaks suunajaks.¹³ Samal aastal ilmunud raamatus leiab totalitarismi teooria selget rakendust.¹⁴ Vaatamata raamatu laiahaardelisusele jääb käsitus paraku pinnapealseks – tooni annab emotsionaalne lähenemisviis. Ehkki autor on kasutanud palju omaaegset kirjandust, ei ole sellega korvatud arhiividokumentidele ligipääsu piiratust.

Eesti kunsti elu kajastavad uurimused

Eesti kunsti elu Nõukogude anneksiooni ajal on n.-ö. linnulennult kajastatud 1999. a. ilmunud Jaak Kangilaski ja Sirje Helme kirjutatud raamatus “Lühike eesti kunsti ajalugu.” Sulaaegset Eesti kultuuri elu on oma raamatus vaadelnud ka Olaf Kuuli.¹⁵ Autori peatähelepanu on suunatud loomeharitlaste suhetele EKP juhtkonnaga, eeskätt kirjanike ja võimumeeste vastastikustele suhetele. Tolleaegsed kultuuripoliitilised diskussioonid on pälvinud eraldi tähelepanu.¹⁶

Ainus Eesti kultuuri elu institutsioone ja nende tegevust kajastav artikkel pärineb Jaak Kangilaski arvutist ja asub Okupatsioonide Muuseumi koduleheküljel.¹⁷ J. Kangilaski on lisaks kunstipoliitilistele arengute analüüsile kirjutanud ülevaatlikud artiklid realismi

¹² K. Eimermacher. Partiinoe upravlenie kulturoi i forme jeje samoorganizatsii (1953 – 1964/67). (Eessõna). Ideologičeskie komissii ZK KPSS. - Kultura i vlast ot Stalina do Gorbatševa. Mosva, 1998.

¹³ I. Golomstock. Problems in the Study of Stalinist Culture. The Culture of Stalin Period, H. Günther (toim.). London, 1990, lk. 111.

¹⁴ I. Golomstock. Totalitarian art in Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China. 1990.

¹⁵ O. Kuuli. Sula ja hallad ENSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953-1969. Tallinn, 2002.

¹⁶ O. Kuuli. Diskussioon eesti kultuuripärandist Hruštšovi “sula” ajal. – Kleio. 1995, nr. 4; Kuuli. sulaaegsest kultuuripoliitikast Eestis. Aasta 1958. – Kleio. 1997, nr. 1; Kuuli. Pärast Stalinit. Muutusi Eesti NSV kirjanduskliimas aastail 1954-1955. - Ajalooline Ajakiri. 2001, nr. 1-2 (112/113), lk. 85.

¹⁷ J. Kangilaski. Vt. <http://www.okupatsioon.ee/>.

mõiste kujunemisest ja kunstiajaloo periodiseerimisest.¹⁸ Periodiseerimisele ja naiskunstnike rollile on tähelepanu pööranud veel Eda Sepp.¹⁹

1990. aastatel Eestis korraldatud ülevaatenäituste alusel tekkinud nõukogudeaegse kunsti retseptsiooni rõhk on olnud tugevalt ametliku kunsti välistel kunstisuundumustel. Sovetiaegse Eesti kunsti analüüs tervikuna on ehk liialt rõhutanud uuendusmeelsust, muutumisvõimelisust, avangardistlikkust.²⁰ Tahaplaanile on jäänud pealiin ise, koos tema enese sees toimunud vormiuuenduste ja esimeste vabaduse märkide otsimisega.²¹ Mõneti on ehk taoline „erilisuse“ ja „esimese“ rõhutamise vajadus seletatav 1990. aastate alguse meeleoludega, mil taheti rõhutada järjepidevuse tugevust esimese iseseisvusajaga, Eesti erilisust jne., ent tollased seisukohad on tihti mällu kinnistunud – nimetagem neid siis müütideks või millekski muuks. Kunstipoliitika ja kunstielu käsitlustes ei ole see ehk küll nii silmatorkav.

ENSV-aegsetes käsitlustes on kultuuriteemat samuti puudutatud. Kui neist enamuse lähtepunkt on olnud rohkem ideoloogiline kui teaduslikust objektiivsusest lähtuv, pärineb just tollest perioodist käesoleva töö jaoks üks paremaid artikleid, milleks on 1950-ndate lõpu ja 1960-ndate alguse Eesti kunstielus toimunud käsitlev Kaur Alttoa ja Sirje Helme uurimus „Ühe kümnendivahetuse kunstist“ ajakirjas Kunst.²² Sirje Helme on nimetatud perioodile uurimuslikku tähelepanu pööranud hiljemgi – tema sulest on ilmunud veel rida artikleid, milles on kajastatud muuhulgas mitteametliku kunsti, realismi temaatikat.²³ Kasulikuks on osutunud veel 1970. aastal publitseeritud kronoloogiline ülevaade nõukogudeaegsest kunstisündmustest.²⁴ Samuti kaks aastat varem publitseeritud „ENSV Kunstnike Liit 1943-1968. Arve ja fakte“ ajakirjas „Kunst“.²⁵

¹⁸ J. Kangilaski. Realismi mõiste metamorfoosid nõukogude kunstiteoorias. - Kunstiteaduslikke Uurimusi. 2003, nr. 1-2 (12), Eesti Kunstiteadlaste Ühing, Tallinn, 2003, lk. 11-28.

¹⁹ E. Sepp. Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimise probleemid. - Adriane Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri. 2001, nr. 1/2, lk. 81.

²⁰ Nii näiteks on Eda Sepp perioodide määramisel lähtunud Erwin Panofsky metodoloogiast. Panofsky meetodi lähtealuseks on seisukoht, et ajaloo üldistavaid mõisteid saab üles ehitada vaid üksikuid individuaalseid monumente (kunstitöid) ja dokumente analüüsides. (E. Sepp. Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimise probleemid ja naiskunstnike osakaal: Valve Janov, Silvia Jõgever ja Kaja Kärner. - Ariadne Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri. Eesti Naisuurimis- ja Teabekeskus. Tallinna Pedagoogika Ülikool. II aastakäik. 2001, nr.1-2, lk. 72).

²¹ Vt. S. Helme. Modernistlik realism 1960. aastate eesti maal. - Kunstiteaduslikke Uurimusi. 2003, nr. 1-2 (12), lk. 33-34.

²² K. Alttoa, S. Helme. Ühe kümnendivahetuse kunstist. - Kunst. 1984, nr. 3.

²³ S. Helme. Mitteametlik kunst. Vastupanuvormid eesti kunstis. - Kunstiteaduslikke Uurimusi 10. Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2000, lk. 253-269; S. Helme. Modernistlik realism 1960. aastate eesti maal. - Kunstiteaduslikke Uurimusi. 2003, nr. 1-2 (12).

²⁴ R. Loodus, E. Lamp. Nõukogude Eesti kunstielu kroonika 1940-1965. ENSV TA Ajaloo Instituut. Tallinn, 1970.

²⁵ ENSV Kunstnike Liit 1943-1968. Arve ja fakte. - Kunst. 1968, nr. 1.

Nii on N. Liidu kultuurivallas enam tähelepanu leidnud kirjandus, teiste kultuurivaldkondade kohta on käsitlusi vähem. Eesti kultuurielu ja -poliitika käsitlusi on samuti napilt, ollakse kirjeldusetapis, uuritud on üksikuid teema- ja ajalõike. Muudatusi Eesti sula-aegses kultuurielus ei ole vaadeldud süsteemselt N. Liidus toimunuga.

PROBLEEMISEADE JA TÖÖ ÜLESEHITUS

Käesolevas töös vaadeldakse pärast Stalini surma toimunud arenguid Eesti kunstipoliitikas (Hruštšovi “sula”) ja Eesti kunstielus. Eesmärgiks on hinnata aastatel 1953-59 toimunud muutuste ulatust kunstipoliitikas ja kunstielus, analüüsida ja võrrelda muudatuste iseloomu Moskvas ja Eestis.

Peamiselt on vaadeldud protsesse, mis toimusid n.-ö. ametlikus kunstis, vähem vaadeldakse kõrval eksisteerinud kunstielu – marginaalset ja/või põrandaalust tegevust. Taolise rõhuasetuse üheks põhjuseks on ka nõukogudeaegse kunsti senine, enam pealiini-välist kunstisuundumust rõhutav retseptsioon.

Pärast 1940. aasta anneksiooni mingisugust iseseisvat kunsti- ega muud poliitikat Eestil ei olnud.²⁶ Seetõttu on käesolevas töös püütud Eestis toimunu asetada n.-ö. üldisemasse – N. Liidu konteksti, võrreldes Eesti ja Moskva kunstielus toimunut. Kõrvutamise läbi on üritatud leida erinevusi-sarnasusi, vaadelda sündmuste kulgu (ja ajalisi nihkeid) ning esile tuua Eesti eripära.

Käsitlust leiab ajavahemik 1953-1959. 1953. aasta on algusaastaks valitud eeskätt Stalini surmaaastana, mis oli ka võimalike suuremate muutuste algusajaks. 1959. aastat võib aga pidada piirdaatumiks seetõttu, et järgnev aastakümme ehk siis 1960. aastad moodustavad juba iseseisva peatüki nii kunstiajaloo kui ka poliitilise ajaloo seisukohast. Töö raskuspunkt on suunatud 1950. aastate teisel poolele.

Senistes Eesti kunstiajaloo periodiseeringutes ollakse suhteliselt ühel meelel selles, et Stalini surm eesti kunsti veel selget pööret ei toonud. Nii nt. jääb prof. Jaak Kangilaski periodiseeringu järgi stalinismi kõrgaeg Eestis aastatesse 1948-1955. 1948. aastal oli sotsrealismi propageerimine üle kasvanud sunduseks ning 1955. aastal mõisteti hukka arhitektuurilised liialdused ehituskunstis, mis tõi ühtlasi kaasa esteetilise sfääri eluõiguse

²⁶ Vt. E. Tarvel. Eesti lähiajaloo periodiseerimisest. - Ajaloolise tõe otsingul. Tallinn, 1999, lk. 109.

kasvu kunstis.²⁷ 1955. aastaga lõpetab stalinismi perioodi ka Anu Raudsepp, sealjuures nimetab ta stalinismi viimast perioodi – 1953-55 stalinliku kultuuripoliitika liberaliseerimise ajaks.²⁸

Piiride määramine ajaloos on keeruline ja tihti vaieldav, sest ikka tuleb ilmsiks mitmeid nüansse, mis nihutaksid piiri kord ühele, kord teisele poole.²⁹ Ka käsitletava perioodi puhul võib öelda, et ranged murdekohad puuduvad. Pigem on lähtutud, nagu ajalookirjutuses tihti ette tuleb, põhimõttest – uus on saavutanud ülekaalu.³⁰

Käesolevas töös ei ole eraldi tähelepanu pööratud kunsti analüüsile. Visuaalne keel käsitletaval ajajärgul oluliselt veel ei muutunud, kuigi esimesed, esialgu vaevumärgatavad vormiuuendused said teoks just vaadeldaval ajajärgul. On selge, et sel perioodil aset leidnud vormiotsingud ja ka poliitilised muudatused olid eelduseks kunstiajaloos palju kajastust leidnud uuendustele 1960. aastatel.

Nii on siinse käsitlemise lähtepunktiks kaks teesi. Esiteks, kunstielu – poliitika, institutsioonid ja stiil ei ole ainult võimurite loodud, vaid kompileeritud mitmetest mõjuteguritest nii ülevalt kui alt. Teiseks, Nõukogude totalitaarse ühiskonna kunstipoliitika vaatlemine on vajalik mitte isoleeritult Eesti-fenomenina, vaid koos selle poliitika lähtekohaga, s.t. muudatustega Moskva võimuladvikus ja seelses poliitikas. Ka muudatused Eesti kunstielus ja Eesti eripära tõusevad reljeefsemalt esile juhul, kui paralleelselt vaadelda muudatusi Venemaal.

Esimeses peatükis püütakse selgitada erinevate kunstipoliitikat juhtivate institutsioonide tegevusvälja ning funktsioonide ulatust kultuurisfääris. Kajastust leiavad Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee (edaspidi NLKP KK), Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee (edaspidi EKP KK), Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Kultuuriministeerium (edaspidi NSVL KM) ja Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Kultuuriministeerium (edaspidi ENSV KM), loominguks liidud,

²⁷ Kangilaski, 1999, lk. 23-29.

²⁸ Muutuste mehhanismid. Eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. - Ettekandeid ja artikleid 1999. Kirjandus ja stalinlik kultuuripoliitika Eestis. Tartu, 2000, lk. 137.

²⁹ Vt. Jaak Kangilaski ja Eda Sepa väitlus: J. Kangilaski. Tänud ja vastuväited Eda Sepale. Ariadne Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri. Eesti Naisuurimis- ja Teabekeskus. Tallinna Pedagoogika Ülikool, III aastakäik. 2002, nr 1-2; E. Sepp. Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimise probleemid ja naiskunstnike osakaal: Valve Janov, Silvia Jõgever ja Kaja Kärner. - Ariadne Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri. Eesti Naisuurimis- ja Teabekeskus. Tallinna Pedagoogika Ülikool. II aastakäik. 2001, nr. 1-2.

³⁰ Vt. E. Tarvel, lk. 110. N. Liitu laiemalt kajastavates uurimustes on üsna üldlevinud lõigata vahe kahe perioodi vahele aastasse 1953, sidudes see diktaatori surmaga. Moskvas toimunud jälgides on see igati õigustatud. Et kõrvutada Eesti kunstielu Moskva omaga, on käesolevas töös põgusalt vaadeldud Stalini surmajärgseid aastaid nii Moskvas kui Eestis. Olgugi et Eesti kunstielu seisukohalt ei olnud nimetatud aeg määravaim, on see vajalik Moskva sündmuste arengu mõistmiseks. Moskvas järgnes Stalini surmale peagi kultuuriringkonna avalik reaktsioon.

kunstifond ja kunstiõppeasutused. Tähelepanu pööratakse nimetatud institutsioonides toimunud struktuurimuudatustele, samuti leiavad äramärkimist muudatused personalis. Fookuses on eeskätt kunstiga seotu, taustal on vajadusel vaadeldud kultuuri laiemalt.

Teise peatüki pearõhk on asetatud olulisematele poliitilistele sündmustele, mis olid kunstielu muudatuste eeldusteks: kompartei XX kongressi eelloole ja kongressi sündmustest johtuvatele arengutele kunstipoliitikas ja kunstielus. Vaadeldakse arenguprotsesse nii Moskvast kui Eestis, keskuse mõju, sarnasusi-erinevusi sündmuste arengus, ajalist sünkroonsust ja/või nihestusi.

Kuna 1957. aasta tõi murrangu Eesti kunstielu, eeskätt ENSV Kunstnike Liidu IX kongress, on nimetatud sündmust kajastatud iseseisva peatükina. Sissejuhatavalt on vaadeldud loominguliste liitude kongresside toimumisi laiemalt. Seejärel on antud põhjalikum sissevaade Eesti NSV Kunstnike Liidu IX kongressile – jälgitud selle ettevalmistusi, käiku, analüüsitud ettekandeid ning hilisemaid kommentaare. Peatüki lõpetab uue juhatuse valimiskäigu kirjeldus ning selle tulemuste analüüs.

Viimases peatükis käsitletakse kongressijärgset aega – toimunud arenguid nii üleliidulises kui ENSV kunstipoliitikas ja kunstielus aastatel 1957-1959. Kirjelduse kaudu püütakse mõista ühe loomingulise liidu rolli, selle juhatuse positsiooni partei ja kunstnike vahel, liidu suutlikkust kaitsta oma liikmete huve. Peatähelepanu on pööratud uue juhatuse algatustele, ideede ellurakendumisele. Vaatluse alla mahuvad veel organisatoorsed muudatused. Põgusalt on käsitletud näituste osa, samuti rõhuga just uutele algatustele. Kokkuvõttesse on koondatud töö peamised tulemused.

ALLIKAD

Töö teemast tulenevalt on esmasteks allikateks ametlikud dokumendid – koosolekute, kongresside stenogrammid, kirjavahetus, aruanded jms., mis leiduvad Riigiarhiivis. Venemaa arhiivide materjale on kasutatud vähem.

Olgugi et nõukogudeaegne materjal moodustab Eesti Riigiarhiivi dokumendimassiivist lõviosa, ei tähenda see, et seda perioodi lihtne uurida oleks. Nõukogude ühiskond oli suuresti paberiühiskond, s.t. koostatud dokumendid pidid olema meeelpäraseid kõrgematele instantsidele ega pruugi seetõttu kuigivõrd adekvaatselt kajastada tegelike protsesside sisu. Materjal on paraku väga standardne, ülestähendatu

pinnapealne. Tehti kindlat vahet ka üleskirjutamisele määratud ja mitte määratud andmetel, mistõttu on tõe väljaselgitamine tihti üpris komplitseeritud, rääkimata veel nõukogude ajal levinud nn. telefoniõigusest. Samuti on täheldatav, et võrreldes Kirjanike Liidu materjalidega on Kunstnike Liidu dokumentide põhjal oluliselt raskem välja lugeda kaasaegsete meelsust, mõtteid ja seisukohti. Kirjanike koosolekuid iseloomustavad pikad arutluskäigud, mitmete liikmete sõnavõttud, ka vaidlused, mis Kunstnike Liidus leidsid tihti vaid äramärkimist. Põhjendatav on see ehk sellega, et verbaalne eneseväljendus on kirjanikele palju omasem.

Alljärgnevalt käesoleva töö seisukohalt olulisemate arhiivifondide iseloomustused.

Arhiivimaterjalidest on pearõhk ENSV Kunstnike Liidu (edaspidi KL) fondil.³¹ See sisaldab eeskätt juhatuse, sektsioonide ja büroode koosolekute protokolle, kongresside stenogramme, aastaaruandeid, kirjavahetust erinevate asutustega. KL juhatuse koosolekud toimusid 2-3 korda kuus. Peamiselt anti aru sektsioonides toimuvast tööst, samuti näituste ettevalmistustest, üleliidulise orgkomitee tööst. Arutati liikmete personaalküsimusi, lisaks pensionite, komandeeringute, korterite jms. probleeme, samuti liikmestaatuse küsimusi. Materjal annab KL-s toimunut siiski suhteliselt pinnapealse ülevaate.

Kongresside stenogrammid annavad hoolimata pikkadest ettekannetest liidus toimunut enam statistilisi andmeid. Käsitletaval perioodil toimusid kongressid vastavalt põhikirjale iga kahe aasta järel. Kongressidel esineti paraku suhteliselt sordiini all, eriti 1955. a. kongressil. Oluliselt julgemaid sõnavõtte leidub 1957. a., mil kulminatsiooniks kujunes parteitu juhatuse esimehe valimine liidu etteotsa.³² Kongresside stenogrammid ei ole aga paraku täielikud, nii näiteks puudub käesoleva töö seisukohalt üks olulisemaid ettekandeid - tulevase KL-i juhatuse esimehe Arnold Alase oma. Tsensuurist annavad tunnistust ka stenogrammi läbikriipsutatud lõigud. Veel puudub olulisematest materjalidest ENSV KL-i 1959. aasta aastaaruanne.

Väärtustuslikku lisateavet on pakkunud ENSV Kirjanike Liidu ja Kultuuriministeeriumi materjalid. Eriti tänuväärseks tuleb lugeda just Kirjanike Liidu koosolekute stenogramme, kus probleemid on sarnased Kunstnike Liidu omadega, ent leiavad paremat ülestähendamist või selgemat väljendamist.

Eriti oluliseks materjaliks on KL ja teiste asutuste EKP algorganisatsioonide dokumendid³³, kus paljastuvad poliitika telgitagused. Ideoloogiliste stamptekstide kõrval

³¹ ENSV Kunstnike Liit. ERA, f. R-1665.

³² ENSV KL-i IX kongressi stenogramm. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221.

³³ EK(b)P KK, ERAF, f. 1.

on just sealsete koosolekute aruteludesse jõudnud mitmed küsimused, mis annavad tunnistust erimeelsuste olemasolust kultuuriringkondades. Niisamuti olid kompartei algorganisatsioonide koosolekute päevakorras üleliiduliste sündmuste kajastused, nagu nt. Hruštšovi kõne 1956. aastal, mille arutelu peegelduvad üsna selgelt siinsed vastakad mõtted ja seisukohad seoses Hruštšovi poliitilise ümberorientatsiooniga jms. Kajastust leiavad nn. parteile ebasobivad sõnavõtted kongressidel ja nii mõnegi küsimuse või sündmuse tagamaad.

Allikapublikatsioonidest on olulisemad mitmete Vene ja Lääne teadlaste vaheliste koostööprojektidena valminud dokumendikogumikud. Neist siinse töö jaoks tähtsamaks on sarjas "Kul'tura i vlast' ot Stalina do Gorbatšova" ilmunud NLKP Keskkomitee ideoloogiliste küsimustega tegelenud komisjonide kommenteeritud protokollid aastatest 1958-1964.³⁴ Kogumiku sisu analüüs tõestab, et kompartei pööras enim tähelepanu just kirjanduspoliitikale, kunstiküsimusi arutati märksa vähem. Olulisel kohal on muidugi ka propaganda ja sellega seonduv.

Kasutust on leidnud ka tollane ajakirjandus. Sovetiaegne meedia on selgelt arvestatav vaid ühepoolse võimuhäälena. Päevalehtede kultuuriosad ei hiilga mahukuse ega analüüsiga, enamus informatsiooni on jäänud tollase kultuurilehe "Sirp ja Vasar" kanda. Viimanegi täitis loomulikult eeskätt kollektiivse agitaatori ja propagandisti ülesannet.³⁵ Tooni annavad üleliidulistest ajalehtedest refereeritud anonüümsed juhtkirjad ning kongresside, pleenumite sõnavõttude lühendatud äratrükid. Üsna ühekülgselt kajastati isegi üleliidulistes ajalehtedes toimunud diskussioone, piirdudes tihti vaid "võimuhääle" lõppsõna äratoomisega. Selles osas oli Eesti NSV ajakirjandus katoliiklikum kui paavst ise. Ent 1950. aastate teise poolde jäid ka juba mitmed kohapeal algatatud diskussioonid.³⁶ Publitseeriti nii mõnigi professionaalne analüüs tollastest kunstiprotsessidest.

Töös on kasutatud ka mälestusi. Et mäletamine on juba kord paratamatult valikuline ja hinnangud toimunule tihti ajas muutuvad, on allpool mälestusi kasutatud pigem toetava teabena.

³⁴ Ideologitseskie komissii ZK KPSS (1958-1964 gg.) v mehanizme upravlenija kul'turoi. - Kul'tura i vlast' ot Stalina do Gorbatšova. Ideologitseskie komissii ZK KPSS 1958-1964. Moskva, ROSSPEN, 1998.

³⁵ Kultuuri osas muutus olukord eriti keeruliseks 1950. aastal, kui kõik ajalehed koormati otsast lõpuni üle rääge poliitilise valgustamise ja päevakampaaniatega, mistõttu kultuurile ruumi pea ei jäänudki. Seetõttu jäigi "Sirbile ja Vasarale" kanda üsna suur osa. J. Peegel. Raskel ajal. Aga ajad on enamasti ikka rasked olnud. – Reede, 21.09.1990, nr. 38.

³⁶ Ajalehes "Sirp ja Vasar" 1956. a peetud diskussioon, teemaks Eesti Vabariigi käsitus G. Naani toimetatud "ENSV ajaloo", sellest lähemalt O. Kuuli. Diskussioon eesti kultuuripärandist Hruštšovi "sula" ajal. - Kleio, 1995, nr. 4 (14).

Kirjanike Liidu 75. aastapäeva puhul ilmunud koguteos koondab endasse mitmete tolaeagsete kirjanike ja funktsionääride mälestusi. Eraldi vääril esiletõstmist Vera Ruberi meenutused “Eesti kirjanduselt Moskva vaatevinklist (1958-1986)”. V. Ruber töötas tollal eesti kirjanduse konsultandina Üleliidulise Kirjanike Liidu juhatuse sekretariaadis.³⁷

Intervjuudena on ilmunud veel Aili Aarelaiu “Ikka kultuurile mõeldes“, kus lahatakse ühiskonna arenguid kümnendite kaupa.³⁸

Ajastu meelsusest on palju kirjutanud Enn Põldroos oma mälestusteraamatus “Mees narrimütsiga“.³⁹

Olulisi täiendusi arhiividokumentidele ja vastavateemalistele kirjutistele andis 18. märtsil 1998 toimunud intervjuu omaaegse ENSV KL juhatuse liikme ja vastutava sekretäri Jaan Vareseaga.⁴⁰

³⁷ V. Ruber. Mõnda Eesti kirjanduselt Moskva vaatevinklist (1958-1986). - Eesti Kirjanikkude Liit 75. Koguteos. Tallinn, 1997.

³⁸ A. Aarelaid. Ikka kultuurile mõeldes. Tallinn, 1998.

³⁹ E. Põldroos. Mees narrimütsiga. Tallinn, 2001.

⁴⁰ Lindistus käesoleva töö autori valduses.

I PEATÜKK. KUNSTIELU KORRALDAVAD INSTITUTSIOONID JA NENDE TEGEVUS

1. NLKP KK JA EKP KK

Nõukogude riigiparaati iseloomustas juhtimise ja vastutuse pihustumine paljudel tasanditel⁴¹, mistõttu institutsioonide tegevusvaldkonnad kultuurielu juhtimisel ei ole selgelt määratletavad. Palju sõltus konkreetse isiku aktiivsusest ja jõulisusest.

Põhikirja kohaselt oli kompartei ideoloogia ja poliitika juhtorganiks NLKP Keskkomitee. Viimase ülesanne oli valida Poliitbüroo, kelle juhtida jäi tööpleenumitevahelisel ajal (NLKP Keskkomitee pleenum pidi vastavalt põhikirjale kokku kutsutama kord kuue kuu jooksul), ning sekretariaat, mille eesotsas seisis NLKP KK peasekretär. Sekretariaat juhtis jooksvat tööd, peamiselt personalivalikut.

Kommunistliku partei monopoolne võim oli välja kuulutatud NLKP programmis ja kirjutatud seaduseks konstitutsioonis. Kuid reaalne võim ei kuulunud kunagi kogu parteile, vaid kontsentreerus väheste juhtivate isikute - nomenklatuuri kätte.⁴² Nomenklatuuris eksisteeris range hierarhia, seda eriti Stalini ajal.

Stalini ajal allusid kompartei, KGB ja valitsus NLKP Keskkomitee I sekretärile. Tihti puudus neil institutsioonidel omavaheline usalduslik side ja pigem oldi konkurendid võitluses soosingu pärast. Ka nende ülesanded ei olnud üheselt ja täpselt määratletud, mis omakorda tugevdas kaudselt I sekretäri positsioone. Funktsioonide dubleerimise kaudu kontrollisid erinevate liinide esindajad üksteist, samuti oli tavaline, et ühest jõu- või võimustruktuurist liiguti teise, seda loomulikult kõrgema käsu korras.

Stalini võimu ajal valitses Stalini diktaat. See tähendas muuhulgas, et personalivalik nii Keskkomiteesse kui mujale oli peasekretäri pädevuses ning mingeid (õigusaktidega korraldatud) valimisi tollal ei toimunud. Hruštšovi ajaga kaasas käinud hirmuõhkonna nõrgenemine võimaldas rühmituste tekkimist sekretariaadis, mis tõi omakorda kaasa eelduse teatava opositsiooni tekkeks.

Üheks võtmefiguuriks kultuurivaldkonnas NLKP KK-s võib nimetada Georgi Malenkovi (1902-1988), seda kuni tema mahavõtmiseni 1957. aastal. Tema mõjukusele viitavad talle adresseeritud kirjad, kus leidub nii laimu, kaebamist kui abipalumisi mitmetelt kultuurinimestelt. Nii näiteks kaebas Aleksander Gerassimov Sergei

⁴¹ Eeskätt tähendas see mitmetasandilisi alluvusvahekordi, funktsioonide dubleerimist asutustes.

⁴² Politika okkupatsioonõh vlastei v Latvii 1939-1991. Sbornik dokumentov. Gosudarstvennii arhiv Latvii. Nordik, 1999, lk. 253.

Gerassimovi ja Aleksandr Deineka peale, nimetades neid formalistlikku kunsti pooldajateks, formalistidest pedagoogideks.⁴³ 1949. a. jaanuaris pöördus aga S. Gerassimov Malenkovi poole palvega teda kaitsta. Ka oma ülesastumistes puudutas G. Malenkov tihti kunstiküsimusi, nii näiteks pärineb temalt kui 1952. a. kongressi peaettekandjalt tüüpilisuse mõiste, mille kasutust võib järgnevatel aastatel kohata pea igas ametlikus kunsti puudutavas artiklis ja ettekandes.

EKP oli 1940.-1991. aastani üks NLKP piiratud tegevusvabadusega allorganisatsioonidest.⁴⁴ EKP juhendus NLKP programmist. Tema tegevus oli üleliidulise parteiinstitutsiooni kontrolli all, ta organiseeris NLKP KK direktiivide täitmist ENSV-s.

Kõrgeimaks juhtivaks organiks EKP-s oli formaalselt kongress, mis pidi põhikirja kohaselt kokku kutsutama vähemalt kord nelja aasta jooksul.⁴⁵ Täidesaatvaks organiks ja ühtlasi kõrgeimaks kohapealseks võimuorganiks oli valitav EKP Keskkomitee. Nimetatud partei juhtorgan võttis oma arvukatel pleenumitel ning kongressidel vastu peamised suunised ka kunsti elu jaoks.⁴⁶ Enamasti kordasid viimased NLKP Keskkomitees vastuvõetut, sest isegi kõrgemad EKP funktsionäärid kartsid otsuseid iseseisvalt vastu võtta – või vähemalt kooskõlastati ettevõtmised Moskvas.

EKP KK pleenumitel valitud sekretärid moodustasid KK sekretariaadi. Valimine oli formaalne, kandideerivad isikud olid tavaliselt varem võimukoridorides kokku lepitud. Sekretariaadi ülesandeks oli arutada jooksvaid küsimusi ning kontrollida otsuste täitmist. EKP sekretärid valmistasid ette põhilised küsimused, mis tulid arutlusele EKP KK bürool – partei juhtorganis ajal, mil ei toimunud KK pleenum, s.t. selle täiskogu koosolek. KK sekretärid kuulusid ühtlasi üldjuhul EKP KK büroo koosseisu – parteinomenklatuuri koorekihti.⁴⁷ Pleenumil „valiti“ ka KK osakondade juhatajad, KK ajalehtede ja ajakirjade toimetajad ning kinnitati parteikomisjoni esimees. Kunstielu kõrgemaks juhiks oli EKP KK ideoloogiasekretär. Tema otsealluvuses tegutsesid EKP KK kultuuri juhtiva osakonna juhataja (osakonna nimetus muutus pidevalt), ametnikud-instruktorid, kelle kaudu KK suunised kanaliseeriti madalamate astmeteni.

⁴³ Venemaa Riiklik Sotsiaal-poliitilise Ajaloo Arhiiv (Rossiiskij gosudarstvennõj arhiv sotsial'no-politicheskõj istorii - RGASPI), f. 17 (Tsentralnõi Komitet VK(b)P. Otdel Propagandy i Agitatsii), n. 132, s. 445.

⁴⁴ V. Sirk. Haritlaskond osutus visaks vastaseks. Jooni stalinlikust intelligentsipoliitikast. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2004, nr. 1, lk. 57.

⁴⁵ Vaadeldava ajajärgu EKP kongressid toimusid 11.-13.02.1954, 17.-19.01.1956, 28.-30.01.1958, 8.-9.01.1959, 16.-17.02.1960.

⁴⁶ Põhikirja järgi pidi EKP KK pleenum kokku kutsutama kord nelja kuu jooksul.

⁴⁷ Kõrgemad võimu vahendajad. EKP KK sekretärid 1940-1990. Tallinn, 2000, lk. 6.

Kultuurielu igapäevasel juhtimisel osales keskkomitee aparaat oma arvukate osakondade ja sektorite näol.⁴⁸ Kuigi eri aegadel toimus sisulise juhtimise korralduses ümberkorraldusi, jäi põhiline käsuliin siiski muutumatuks – kultuuriosakond allus EKP KK ideoloogiasekretärile, kultuuriosakonna juhatajale andsid aru omakorda loomingulised liidud (samuti partei algorganisatsioonid) ja teised riiklikud organid (kultuuriasutused), nõukogud ja komiteed.

Laias laastus jagunesid EKP juhtorganite ülesanded kultuurisfääris kaheks: ühelt poolt kultuuriasutuste ja -organisatsioonide administratiivne juhtimine – selle alla mahtusid küsimused alates ehitusest kuni tiraažide määramiseni, samuti eelarvete ja plaanide kinnitamised (enamjaolt formaalsed) ning rahaliste vahendite leidmine /määramine. Teisalt tegeldi asutuste tegevuse sisulise kontrollimise ja suunamisega – ideoloogilise tööga. See tähendas pidevat valvelolekut, vigade otsimist ja neile osutamist koos karistuse määramisega, juhtnõõride jagamist, seda teinekord pisidetailideni välja.

Kui vaadelda nõukogude võimu rakendumist Eestis, on eristatavad üsna selged etapid. Esimene nõukogude aasta lõhkus vabariigiaegse kunstikorraldussüsteemi.⁴⁹ Sõjajärgne aasta kujunes eeskätt toibumise ajaks. Esmaste olmemured kõrval oli veel vähe ruumi ideoloogiliseks vahutamiseks ja poliitiliseks kasvatustööks. Uue võimu “kunstiarmastus” väljendus esialgu veel suurtes tellimustes, kunstielu finantseerimises ja korraldamises. 1940. aastate teisel poolel hakkas prevaleerima selgelt suund, mil üha enam pöörati tähelepanu kunstielu korralduslikult poolelt selle ideoloogilisele juhtimisele. Alates 1948. aastast algas juba tõeline sovetiseerimine ja nõukogude ideoloogia tugev pealetung, mis kulmineerus VIII pleenumiga 1950. a. Pärast Stalini surma joonistus välja taas vastupidine tendents – ideoloogiline osa hakkas järk-järgult nõrgenema, seda eriti keskusest eemal. Mõned autorid on näinud selle põhjusena eeskätt võimuvõitlust Moskvas, mistõttu kohalikel tasanditel oli võimalik laiendada oma tegutsemisruumi.⁵⁰

1950. aastate alguse arengud Moskvas näitasid, et 1940. aastatel kasutatud kultuuri juhtimise valem enam ei tööta.⁵¹ Kriisiolukord oli jõudnud isegi võimuladvikusse

⁴⁸ V. J. Afiani. Ideologitseskie komissii ZK KPSS (1958-1964 gg.) v mehanizme upravlenija kul'turoi. - Kul'tura i vlast' ot Stalina do Gorbatšova. Ideologitseskie komissii ZK KPSS 1958-1964. Dokumentõ. Moskva, ROSSPEN, 1998, lk. 24.

⁴⁹ Vt. I. Raudsepp. Eesti kunstielu esimesel nõukogude aastal (1940-1941). Magistritöö. Tartu, 1999, lk. 165. Käsikiri TÜ kunstiajaloo õppetooli raamatukogus.

⁵⁰ Nt. E. Levits. Die reformkommunistische Bewegung in Lettland 1953-1959. Historische und Landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien 11. Zwischen “Tauwetter” und Neuem Frost Ostmitteleuropa 1956-1970. H. Lemberg (toim.), Johann-Gottfried-Herder Institut, Marburg an der Lahn, 1993.

⁵¹ Zezina, lk. 70.

endasse.⁵² Kultuurikriisi sügavust ilmestasid drastiliselt vähenenud tiraažid, publiku vähesus teatrites, näitusesaalides jms. Tõenäoliselt olid teatavad reformid muutunud möödapääsmatuteks.⁵³ Esimesed sellesuunalised ettevõtmised said teoks juba Stalini ajal. 1952. a. avaldati ajalehes "Pravda" artikkel „Uusi Gogoleid ja Saltõkov-Stšedrine“, millega partei püüdis selgemini märku anda, et kirjanduspoliitikas sooviti mingit muutust.⁵⁴ Muutusi toimus ka personalis.⁵⁵

Pärast Stalini surma jätkusid reformid kiirendatult, kuid nad ei muutnud süsteemi. Uuel (partei-)juhtkonnal tuli oma võimu kindlustamiseks poliitilist kurssi revideerida ja seda üritati teha “stalinlikust mudelist” eemaldudes.⁵⁶ Kogu muutmiste protsess käis aga taas suuresti kampaaniate vormis, kus NLKP Keskkomitee mängis tähtsat rolli.⁵⁷ Ent Stalini surm ja sellele järgnenud poliitilised arengud on uue ajajärgu piiriks hoolimata sellest, et uue ajastu avamäng oli alanud juba varem.⁵⁸

Suuremaks struktuuriliseks ümberkorralduseks parteiorganites oli NLKP KK seni iseseisva ilukirjanduse ja kunsti osakonna allutamine õppe- ja kultuuriosakonna koosseisu alates 25. märtsist 1953.⁵⁹ Väiksemaid ümberkorraldusi toimus 1954. aasta lõpuni. 1955. aastal aga jõuti järeldusele, et 1953. a. läbi viidud osakondade ühteliitmine ei olnud end õigustanud. Järjekordne reorganiseerimine NLKP KK teaduse ja kultuuri osakonnas algas septembris 1955. Tulemuseks oli funktsioonide jagamine ja uute struktuuride tekkimine. Äsjaliidetud osakond jagunes taas – õppeosakonnaks ja kunstiosakonnaks, eraldusid ilukirjanduse ja keele (1956. aastast ilukirjanduse), kunsti ja kinematograafia sektor. Kunstiosakonnale allusid kirjanduse, kunsti ja kinematograafiaga tegelevad organisatsioonid, ministeeriumid, ametkonnad ja liidud.⁶⁰

1956. a. aprillis lahutati NLKP KK propaganda ja agitatsiooni osakond kaheks, üks osa jäi korraldama üleliidulist, teine liiduvabariikide tasandit. Osakonnad jagunes taas

⁵² Võitlus Stalini järeltulija koha pärast algas juba 1948. Pärast Ždanovi surma said kõige tõsiseltvõetavamateks kandidaatideks Georgi Malenkov ja Lavrenti Beria. (Vt. Stalin. XX sajandi lugu. Eesti Entsüklopeediaajakirjastus, Tallinn, 2001, lk. 89).

⁵³ Zezina, lk. 70.

⁵⁴ P. Lilja. Ždanovlusest sulailmadeni. Märkmeid nõukogude eesti kirjanduspoliitikast. – Keel ja Kirjandus. 1990, nr. 3, lk. 293.

⁵⁵ 1951. a. aprillis lahkus kunstide komitee juhataja kohalt P. Lebedev. Lahkumise põhjuseks oli terav kriitika komitee aadressil, samuti konflikt tema ja KK propaganda ja agitatsiooni osakonna kunsti sektori vahel. Tema asemele toodi N. Bepalov, kes enne seda töötas Lebedevi asetäitjana. (Zezina, lk. 79).

⁵⁶ Afiani, lk. 24.

⁵⁷ Samas.

⁵⁸ Vrd. Lilja, lk. 294.

⁵⁹ Tsentr hranenija sovremennoi dokumentatsii, (ZHSD), f. 5 (Otdel Nauki v Vuzov ZK VK(b)P 1950-51; Otdel Hudožestbennoi Literaturpō i Iskussvo ZK VKP – ZK KPSS 1951-1953; Otdel Nauki i Kulturō ZK KPSS 1953-1955, n. 17, ajalooline õiend.

⁶⁰ Samas.

sektoriteks: parteiline propaganda; ajalehed ja raadio; kirjastused ja ajakirjad; agitatsiooni- ja propaganda töö ning sekretariaat. 1957. a. lisandus ringhäälingu ja televisiooni sektor.⁶¹

Ümberkorraldused toimusid ka EKP Keskkomitees. Analooiliselt Moskvaga ühendati seni lahus olnud ilukirjanduse ja kunstiosakond ning teaduse ja kõrgemate õppeasutuste osakond liideti 1953. a., mille uueks nimeks sai teaduse ja kultuuriosakond ning mida asus juhtima Eduard Inti.⁶² Uus reorganiseerimine toimus 1956. a., mil osakond nimetati teaduse-, kooli- ja kultuuriosakonnaks, kuna osakonnaga liideti lisaks veel kooliosakond.⁶³

Sagedaste struktuurimuudatustega kaasnes tihe personalivahetus, ent kaadri rotatsioon ei tähendanud otseselt muutusi partei kunstipoliitikas. NLKP KK teaduse- ja kultuuriosakonna tippjuhina oli 1953-1955 ametis A. Rumjantsev, kelle parteiline karjäär oli alanud pärast edukat etteastet diskussioonil majanduse üle 1950. aastate algul.⁶⁴ XIX parteikongressil valiti ta NLKP Keskkomitee liikmeks. Alates 1955. aastast seisis üle kümne aasta kultuuriosakonna eesotsas D. Polikarpov. Teda on iseloomustatud väga vastandlikult: ühelt poolt kui stalinisti ning ühiskonna muutuste ignoreerijat⁶⁵ ja teiselt poolt kui mõistvat inimest, kes arvestas ja kuulas teiste arvamusi.⁶⁶

Oluline isik oli veel Mihhail Suslov⁶⁷, kes vastutas ideoloogiliste küsimuste eest ka vaadeldaval ajajärgul.

ENSV tasandil ei kandnud nõukogude riigi- ja parteiaparaat (eriti stalinismi kõrgajal) ainuüksi ideoloogilist funktsiooni, vaid omas ka koloniaalset iseloomu. Kohaliku ladviku moodustasid peamiselt ametisse määratud võõramaalastest funktsionäärid⁶⁸ või Venemaale aastakümneid varem välja rännanud eesti kommunistid ja nende lapsed (vähesel määral ka 19. saj. lõpul Venemaale välja rännanud talupoegade järeltulijad).

⁶¹ Samas.

⁶² Eduard Inti oli sündinud 1.augustil 1913. a. Tartus, rahvuselt eestlane. Partei liige 1940. a. juulist. 1940. a. septembrist töötas partei instruktorina Tallinna parteikomitees, samaaegselt (1940, okt. kuni 1941, märts) oli ta ka Lennuasjanduse osakonna ülem. Sõja puhkedes astus hävituspataljoni. Sõjaväes jõudis ta roodukomandöri ametikohale 1943. a. Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 829. lk. 5-8p.

⁶³ Eestimaa Kommunistliku Partei organisatsiooniline struktuur 1940-1991, Tallinn, 2002, lk. 148-149.

⁶⁴ A. Rumjantsev, (s. 6.02.1905), nõukogude majandusteadlane, 1950-52 NSVL TA Majandusinstituudi direktor, 1955-58 "Kommunisti" toimetaja, 1958-64 ajakirja "Problemõ mira i sotsializma" toimetaja. Aastast 1952 NLKP KK liige.

⁶⁵ "Novõi mir" peatoimetaja A. Kondratovitš on öelnud, et see inimene kehtas täielikult stalinliku aega ja selle draamasid ja püüdis - paraku edutult - mõista, mis toimub riigis pärast Stalini surma. (Zezina, lk. 105); V. Shauro, kes sai kultuuriosakonna juhatajaks pärast Polikarpovi surma 1965. a., oli hoopis teistsuguste, pigem Brežnevi võimu aega kuuluvate juhtimismeetoditega. (Zezina, lk. 105).

⁶⁶ V. Ruber. Mõnda Eesti kirjanduselust Moskva vaatevinklist (1958-1986). - Eesti Kirjanikkude Liit 75. Koguteos. Tallinn, 1997, lk. 64.

⁶⁷ M. Suslov (1902-1982). Aastast 1947 NLKP KK sekretär, aastast 1966 Poliitbüroo liige, vastutav ideoloogiliste küsimuste eest. (Lass, lk. 447).

⁶⁸ Levits, lk. 25.

Enamus neist oli kaotanud võõrsil olnud aastate jooksul sideme kodumaaga ja ega vullanud enam emakeelt. Kolmas grupp komparteis – kohalikud kollaborandid, oli kaotanud ühelt poolt rahva usalduse, kuid teisalt ei pälvinud erilist usaldust ka Moskva silmis. Nemad täitsid reeglina vaid poliitiliselt ebaolulist osa: esindus- või abistavat rolli võimuaparaadis.⁶⁹ Erandi viimasest grupist moodustasid Eestist mobiliseeritud laskurkorpuse mehed. Osa neist jõudis Nõukogude võimustruktuuris üsna kõrgetele kohtadele, mis annab kinnitust, et nimetatud seltskond oli võitnud võimu usalduse. Nii koosneski ENSV võimuladvik eeskätt eelpool toodud taustadega isikutest.

Stalini surma järel Lavrenti Beria algatatud kohaliku kaadri edutamiskampaania liiduvabariikides oli Eesti kultuuriametnikkonnas äärmiselt tagasihoidlik. EKP KK II sekretäri kohalt kutsuti tagasi Moskvasse üleliidulise keskkomitee käsutusse V. Kossov ja tema asemele kinnitati II sekretäriks Venemaa-eestlane Leonid Lentsman⁷⁰. Ideoloogiasekretäriks sai Lentsmani asemel Endel-Johannes Jaanimägi, kes oli Eesti sõjaväe ajateenijana 1940. a. augustis parteisse astunud ning aastast 1951 töötanud EKP KK ilukirjanduse ja kunsti osakonna juhatajana.⁷¹ Ka Lätis toimusid samal ajal kaadrimuudatused, ent erinevalt Eestis toimunud, kujunesid ametisse seatutest hiljem Läti ühed silmapaistvamad reformikommunistid.⁷²

Leonid Lentsman oli kultuuriringkonnale ebasümpaatne, isegi oma kaasvõitlejate - parteilaste seas ei pälvinud ta erilist lugupidamist.⁷³ Eriti halvad olevat olnud tema kunstiteadmised.⁷⁴ Ainult J. Kābin iseloomustas teda kui ausat kommunisti, kuid lisas, et oli sealjuures väga dogmaatiline ega tundnud kohalikke olusid.⁷⁵

⁶⁹ Politika okkupatsioonõh vlastei v Latvii 1939-1991, lk. 253.

⁷⁰ L. Lentsman (10.12.1915 Simferopol – 1996 Peterburi), rahvuselt eestlane. ÜK(b)P liige a.-st 1942. Osales sõjas Eesti Laskurkorpuse ridades. Oli 1947-48 EK(b)P KK koolide osakonna juh., 1948-50 prop.-agit.osak. juh., 1950-51 ENSV haridusminister, 1951-53 ja 1964-71 EKP KK sekretär, 1953-64 KK II sekretär, 1953-64 ka EKP KK ideoloogia osak. juh. EKP KK liige a-st 1948. KK büroo liige a-st 1951. (Eestimaa Kommunistliku Partei organisatsiooniline struktuur 1940-1991, Tallinn, 2002, lk. 320).

⁷¹ Samas, lk. 48, 246.

⁷² Vilis Krūminš sai Läti KP teiseks sekretäriks, Valdemars Kalpiņš Läti NSV kultuuriministriks (Levits, lk. 27, 32).

⁷³ Intervjuu Aksel Tammega. - Eesti Kirjanikkude Liit 75. Koguteos. Tallinn, 1997, lk. 78-87.

⁷⁴ Ida Keerdo: "...Ta tunneb halvasti kunstiküsimusi ja vähe esineb meie kollektiivi ees. ... kui ta räägib kunstiküsimustest, võetakse ta juttu halvasti vastu. Näiteks Laktjonovi tööd sm. Lentsman kiitis kui eeskujulikke. Tegelikult Laktjonovi maalid on väikekodanliku maitsega. Selline tema poolne seisukohtade avaldamine ei ole tema autoriteedile kasuks. ..." ENSV KL-i partei algorg.-i koosoleku protokollid 1957. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 2, lk. 17.

⁷⁵ K. Viira. Kujutava kunsti finantseerimine ENSV-s 1963-1967. Peaseminaritöö. Tartu, 2001, lk. 13. Käsikiri TÜ kunstiajaloo õppetooli raamatukogus.

EKP KK teaduse ja kultuuri osakonda juhtis Eduard Inti, kes oli lõpetanud partei tippametnike kooli – NLKP KK j.a. Ühiskonnateaduste Akadeemia Moskvas 1953. a. Kultuuriringkonnas on teda iseloomustatud kui kahepalgelist inimest.⁷⁶

Pavlov, keda igas koosoleku protokollides saatis tiitel “KK töötaja /esindaja”, oli nii kunstnike kui kirjanike liidus kõigile teada-tuntud kui “kindral”. Tema ülesandeks oli informeerida KK-d loomingulistest liitudes toimuvast, sealsetest meeleoludest ja atmosfäärist. EN Kunstnike liidus kutsuti Pavlovi “kammenõi gost’iks” ehk “kiviseks külaliseks” ning EN Kirjanike Liidus “Egiptuse muumiaks”.⁷⁷

Eesti kultuuripoliitikat suunavas KK tippametnikkonnas toimunud muutusi käsitletaval perioodil võib pidada vaid vangerduslikeks.

Kompartei otsused viidi ellu mitmesuguste kanalite kaudu. Partei osales kultuuriorganite ja -institutsioonide tegevuses otsustava, kontrolliva instantsina nii otseselt kui kaudselt. Kõige nähtavam osa partei tegevusest avalikkusele avaldus Keskkomitee publitseeritud direktiivides – parteilistes “seisukohtades”.⁷⁸ Seisukohad olid vormilise raami andjaks kõige muu kõrval ka nõukogude kultuurile.⁷⁹

Vähemolulised ei olnud “poolametlikud” sõnavõttud - anonüümsed juhtkirjad ja artiklid. 1940. aastate lõpus süvenes tendents, kus taolised artiklid said definitsioonideks, juhisteks, mille järgi kogu kultuuriringkond käituma pidi.⁸⁰ Partei direktiivide laia leviku tagamiseks omas partei oma häälekandjaid nagu “Pravda”, “Bolševik”, “Kultura i Žizn” jpt. Olulisteks vabariiklikeks propagandakanaliteks olid ajalehed EKP KK ja MN häälekandja “Sovetskaja Estonia” ja EKP KK ja ENSV Tööraha Saadikute Nõukogu (TSN) ajaleht “Rahva Hää”, komsomoli häälekandja „Noorte Hää” jt. Kitsama ringi jaoks lisandusid “Eesti Bolševik”, “Abiks Agitaatorile” jms.

Üldiste sõnavõttude kõrval olid kultuurielu suunamisel olulisteks vahenditeks NLKP KK määrused ja otsused ning salajased ja avalikud kirjad. Sageli eelnesid

⁷⁶ nt. L. Rimmelga sõnavõtt: “Tema arvestab ainult ühe inimesega, meile tuntud vulgarisaatoriga Endel Sõglaga. Tundub, et sm. Inti ühele auditooriumile räägib ühte ja teisele auditooriumile räägib teist. Oli meil viimane üldkoosolek, kus ta meie seisukohtadega oli nõus, KK-s toimunud žürii koosolekul rääkis aga täiesti vastupidist juttu.” (ENSV Kirjanike Liidu partei algorg.-i koosoleku protokoll 10.11.59. ERAF, f. 2473, n. 14, s. 13, lk. 17.)

⁷⁷ ENSV KL-i partei algorganisatsiooni koosoleku protokollid 1957. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 2, lk. 17.

⁷⁸ Taoline traditsioon oli alguse saanud juba 1920. aastatel. (Geller, lk. 297).

⁷⁹ Tuntumatest parteilistest seisukohtadest võib mainida järgmisi otsuseid: kirjanduse küsimustes ajakirjadele “Zvezda” ja “Leningrad” 1946. augustil, filosoofia küsimustes aastal 1947, muusika küsimustes 1948. Vt. Geller, lk. 297; T. Kreegipuu, N. Liidu kultuuripoliitika ja selle rakendamine ENSV ajakirjanduse ja kirjanduselu juhtimisel 1944-49. Lõputöö. Tartu, 2001, lk. 18-32. Käsikiri Eesti ajaloo õppetooli raamatukogus.

⁸⁰ Nt. 1949. a. kosmopolitismi kampaania algatati läbi taolise artikli ajalehes “Pravda”: “Ob odnoi antipatriotitseskoj gruppe teatral’noh kritikov”. - Pravda, 21.01.49.

dokumentide vastuvõtmisele pikad arutelukoosolekud KK Poliitbüroos. Pärast otsuse vastuvõtmist levitati seda ajakirjanduse ning otsuse valdkonnaga tegelevate institutsioonide kaudu, samuti saadeti Keskkomitee liikmed liiduvabariikidesse laiali otsust kommenteerima ning selle elluviimiseks praktilisi näpunäiteid andma.⁸¹ Keskkomitee otsuseid edastati ka partei “rakukeste” ehk algorganisatsioonide kaudu, mis olid loodud igasse nõukogude ühiskondlikku organisatsiooni ja asutusse.⁸²

Kõrgemate parteiorganite dokumentatsioon oli nn. liiduvabariikides tavaliselt vene keeles. Vene keel oli üldjuhul ka parteikongresside ja -konverentside, KK pleenumite ja büroo istungite töökeeleks. Ka paljude madalamate parteiinstantside töö toimus tihti vene keeles.⁸³

NLKP Keskkomiteed võib lugeda võimukeskuse tipuks, kelle rolliks oli juhtida kogu elu ja valvata kõigi kodanike üle. Kontroll ei olnud aga ainult ühepoolne – s.t. ülevalt tulenev. Osa ühiskonnast oli valmis alluma ning isegi aitas sellele kaasa. Tihti on totalitaarseid ühiskondi käsitlevais uurimustes räägitud nõukogude intelligentsist kui süsteemi ohvrast ning vastandatud teda võimule. Tegelikult suutis võim märkimisväärse osa nõukogude haritlaskonnast endaga kaasata ning kasvatada sõna otseses mõttes nõukogude intelligents, mis oli võimule lojaalne.⁸⁴

Sula tulekuga lähenesid võim ja rahvas mõnevõrra. Moskva puhul on märgitud, et illusoorses usus paremuse poole astuti parteisse, et seeläbi seespool ringi kaasa aidata ühiskonna liberaliseerimisprotsessile. Partei read, mis pärast Stalini surma täienesid, olivat selle tõestuseks. Usuti, et avatud aus kriitika ühiskonna tegelike puuduste kohta aitab olukorda parandada ning muuta elu demokraatlikuks. Emotsionaalne usk ühiskonna liberaliseerimisse, majanduslikku kasvu jms. oli sel ajal paljudes väga tugev, samuti usk juhtkonda ning parteisse.⁸⁵ Nn. siiras usus astuti parteisse küll vaid esialgu.

Ka Egil Levits usub, et suurem osa või koguni enamus lätlastest, kes aastatel 1953-59 parteisse astusid, olid erinevalt hilisematest astujatest tõsiusklikud kommunistid. Tegu oli rahva ideoloogilise ümberkasvatamissüsteemi esimeste “viljadega”, kes arvukusega püüdsid suurendada oma tugevust ja poliitilist mõju ning hõivata juhtivad positsioonid Läti valitsemisaparaadis.⁸⁶ Osaliselt see ka õnnestus.

⁸¹ Samas, lk. 18.

⁸² Nt. Hruštšovi kõne isikukultusest XX kongressil või 1957. a. Malenkovi jt. parteivastasest grupist, Pasternaki juhtum jms.

⁸³ Politika okkupatsioonõh vladei v Latvii 1939-1991, lk. 256.

⁸⁴ Afiani, lk. 23.

⁸⁵ Zezina, lk. 136.

⁸⁶ Levits, lk. 29.

1940. aastal, enne juuniküüditamist oli teatavas osas Eesti kunstnikkonnas poolehoid N. Liidule olemas.⁸⁷ Nüüd suhtus eesti kunstnikkond partei poolt juhitud demokraatiseerimisprotsessi üsna suure umbusuga ning partei ridade kasvus ei mänginud kunstnikud väga olulist osa. Võrreldes üldiste näitajatega oli see isegi väike. 1960. aastaks oli KL-l liikmeid 274, kellest 30 olid NLKP liikmed ja liikmekandidaadid, neist 25 töötas Tallinnas, 5 Tartus.⁸⁸ Neist 13 olid liitunud parteiga üsna kohe pärast Stalini surma ning 3 olid liikmeks või liikmekandidaadiks vastu võetud aastatel 1958-60.⁸⁹ Võrdluseks olgu toodud ENSV Kirjanike Liit, kus 1956. a. 62 liikmest kuulusid NLKP-sse 35, ent ka seal ei kasvanud komparteilaste osakaal sula mõjul väga intensiivselt.⁹⁰

Parteiliikmete arvu kasv Eesti kunstnike hulgas kohe pärast Stalini surma on seletatav tõenäoliselt sellesuunalise kampaaniaga. Raske on näha siin paralleeli Moskvast toimunuga, kus parteiridade kasvu üheks põhjuseks peeti tahet kaasa aidata liberaliseerimisprotsessile. Ka ei julge näha paralleeli Lätiga, sest sinne nomenklatuur oli jäänud stalinistlikuks, kelle seas reformide elluviimine ei saanud olla kuigi usutav.

1960. aastatel kasvas Eestis ja ka mujal komparteisse astujate arv taas, ent nüüd juba teistel põhjustel. Aset oli leidnud hoiakumuutus: võitlust võõra okupatsiooni vastu asendas tegevus oma isiklikes huvides võõra korra raames.⁹¹

2. NSVL KULTUURIMINISTEERIUM JA ENSV KULTUURIMINISTEERIUM

Kuni aastani 1953 juhiti Eesti kultuuripoliitikat NSV Liidu Rahvakomissariaadi (hilisem MN) allasutuse Kunstide Komitee (Eestis allus Kunstide Peavalitsus ENSV Rahvakomissariaadile) kaudu.⁹² Alates 1953. a. viis Eesti NSV Ministrite Nõukogu (MN)

⁸⁷ Vt. Raudsepp, lk. 134, 159.

⁸⁸ Õiendid loominguliste liitude tegevusest. ERAF, f. 1, n. 251, s. 3, lk. 13.

⁸⁹ J. Vares (1957-58 – KL vastutav sekretär, alates 1959. a. Tallinna Riikliku Kunstiinstituudi direktor); A. Alas (alates 1957. a. KL juhatuse esimees, Tallinna Riikliku Kunstiinstituudi kateedri juhataja); E. Allsalu (maaliija, vabakunstnik). Õiendid ENSV loominguliste liitude tegevusest. ERAF, f. 1, n. 251, s. 3, lk. 13.

⁹⁰ EKP KK teaduse, koolide ja kultuuriosakond. Mõningaid märkmeid EN Kirjanike Liidu parteialgorg.-i töö kohta. ERAF, f. 1, n. 168, s. 10, lk. 29.

⁹¹ R. J. Misiunas, R. Taagepera. Balti riigid: sõlteaastad 1940-1990. Tallinn, 1997, lk. 123.

⁹² Kunstide Komitee viis läbi konverentse ideoloogilistes küsimustes, võttis vastu tähtsaid resolutsioone (näiteks resolutsioon 7. jaanuarist 1947 "Balti vabariikide kunstilise intelligentsi ideoloogilise kasvatamise tõhustamisest"). Komitee liikmeteks olid ühelt poolt loomingulise intelligentsi esindajad ja teisalt poolt poliitilise aparaadi töötajad. 1948. aastal juhtis üheksaliikmelist NL Kunstide Komiteed ajaloolane ja kriitik-kunstiloolane P. Lebedev; komiteesse kuulus veel P. Sõsojev, keda võib lugeda üheks jäigemaks ideoloogiks. Komitee teostas oma võimu läbi ajutiste komisjonide ja organite, mis moodustati iga valdkonna praktikute. (Geller, lk. 301-302.) Kunstide Peavalitsus oli moodustatud ENSV Rahvakomissaride Nõukogu (hilisem MN) juurde 1940. aastal. Põhimääruses kajastub Kunstide Peavalitsuse roll nõukogude võimu kultuuripoliitika elluvijana, ka selle kontrollijana. 1953. a. kui loodi Kultuuriministeerium, killunesid paljud funktsioonid nüüd ministeeriumi eri valitsuste ja osakondade vahel.

liinis partei suuniseid ellu äsjaloodud Kultuuriministeerium (KM). Ühelt poolt oli KM loomise eesmärgiks erinevate organite ühendamine ja tsentraliseerimine, teiselt poolt võib lugeda seda aga ka kultuuri kui iseseisva valdkonna tunnustamiseks kompartei poolt.

Kultuuriministeeriumid loodi NSV Liidu Ülemnõukogu seaduse alusel 15. märtsist 1953. Ümber korraldati rida institutsioone – ministeeriume ja komiteesid, kõrgemad õppeasutusi jt. Kultuuriministeeriumist sai n.-ö. ühine katus mitmetele seni eraldi tegutsevatele asutustele. Eestis ühendati ENSV Kunstide Peavalitsus (1954. aastast Kunstide Valitsus), Kinematograafia Ministeerium, Raadioinformatsiooni Komitee, Kultuurihariduslike Asutuste Komitee, Polügraafiatööstuse, Kirjastuste ja Raamatukaubanduse Valitsus ja Vabariiklik Tööjõureservide Valitsus ENSV Kultuuriministeeriumiks, mille koosseisu omakorda kuulusid valitsused ja isemajandavad peavalitsused.⁹³

Reform ei olnud tõenäoliselt lõpuni läbi mõeldud. Igatahes järgnes peagi uus reorganiseerimine. 1954. a. oktoobris võeti vastu KK ja NSLV MN poolt järgmine otsus – “Olemasolevate NSVL ministeeriumide ja ametkondade struktuuride puudustest ja riikliku aparadi töö parandamisest”. Tulemuseks oli Kõrgema Hariduse Ministeeriumi ja Tööjõureservide Peavalitsuse taaseraldumine Kultuuriministeeriumist.⁹⁴ Muudatused toimusid ka ENSV Kultuuriministeeriumis – peavalitused nimetati valitusteks või osakondadeks, mõned osakonnad liideti või likvideeriti, personal vähenes. Uue struktuuri kinnitamiseni jõuti Eestis jõululaupäeval 1954, mille tulemusel 8 peavalitsuse ja 33 osakonna asemel loodi 4 peavalitsust, 3 valitsust ning 15 osakonda ning kaotati 72 ametikohta. Aruandes märgiti, et “aparaati jäeti tööle oma poliitiliselt ja tööalaselt tunnustelt paremad töölised”.⁹⁵ Tegelikult tähendas see tihti vaid töötajate ümberpaigutust, mitte niivõrd loodetud töö efektiivsuse kasvu.⁹⁶ Ministeeriumi töö bürokraatlikkust tõendavad ka mitmed KK-le saadetud kaebekirjad, näiteks oli KM-i masinavärk “tootnud” 1954. a. kolme kuu jooksul Põltsamaa Rajoonikomitee

⁹³ ENSV Ülemnõukogu seadlus - liiduvabariikide ministeeriumite ümberkujundamise kohta. ENSV Teataja, 1953, nr. 6 (9.05.53), art. 53, lk. 114. KM struktuur 1953. aastal: Ministeeriumi juhtkond; Kunstide Peavalitsus; Kultuurihariduslike Asutuste Peavalitsus; Raadioinformatsiooni Peavalitsus (isemajandav.); Kutsehariduse Peavalitsus (isemaj.); Kinematograafia Peavalitsus (isemaj.); Kirjastuse ja Polügraafiatööstuse Peavalitsus (isemaj.); Raamatukaubanduse Peavalitsus (isemaj.); Kapitaalehituse Peavalitsus; Varustus-Turustuse Peavalitsus; Kõrgemate koolide ja kesk-eriõppeasutuste osakond; Tootmis-tehniline osakond; Finantsosakond; Mälestusmärkide Kaitse Inspeksioon; Kaadriosakond; I osakond; Keskraamatupidamine; Kantselei, Administratiiv-majandusosakond. ERA, f. R-1797, n. 3 kd. 1, ajalooline õiend, lk. 2.

⁹⁴ Zezina, lk. 104.

⁹⁵ Kaadrialasest tööst Kultuuriministeeriumi süsteemis. ERAF, f. 1, n. 168, s. 5, lk. 94.

⁹⁶ “EKP KK ja Tallinna Linnakomitee otsustes märgitakse ära veel rida kaadrialase töö puudusi. Nii ühest töökohast vallandatud isik sokutatakse jälle teisele kohale tööle, kuhu ta tegelikult pole sobiv.” Tarkpea ettekanne kaadrialasest tööst KM-s 1959. ERAF, f. 5661, n. 4, s. 11, lk. 106.

Kultuuriosakonnale 489 kirja. Kuna Põltsamaalt ei jõutud nendele õigeaegselt vastata, määras ministeerium Põltsamaa Kultuuriosakonna juhatajale rahatrahvi.⁹⁷

Seoses järgnevate struktuuriliste muutustega NSVL Kultuuriministeeriumis 1957. ja 1963. aastal tekkisid Välismaaga Kultuuriliste Sidemete Pidamise Komitee, ringhääling ja televisioon ning Kinematograafia komitee.⁹⁸

Eestis lahutati 1957. aastal Kultuuriministeeriumist Raadioinformatsiooni Peavalitsus.⁹⁹ 1959 anti kutsekoolid ja kunstikoolid Hariduskomitee alluvusse.¹⁰⁰ Eraldusid taas plaani- ja finantsosakond. Kultuuriministeeriumi hallata jäid seega teatrid, muusika ning kujutav- ja tarbekunst, kino ja kirjandus kuulus KK kultuuriosakonna kompetentsi.¹⁰¹

Nagu eelpool märgitud, oli kuni 1953. aastani partei otsuseid ellu viinud ENSV Rahvakomissariaadile allunud Kunstide Peavalitsus. Nüüd sai selle ülesande ENSV Kultuuriministeerium.

NSVL Kultuuriministeeriumi esimestel aastatel vahetusid ministrid väga sagedasti. Esimeseks kultuuriministriks oli Belorussi, kelle ametiaeg jäi lühemaks kui aasta.¹⁰² Teatepulga võttis üle Panteleimon Ponomarenko, kes seni oli tegelenud ministeeriumi loomise ettevalmistustööga, samaaegselt oli ta ka KK sekretär.¹⁰³ Seoses nimetamisega NSVL kultuuriministriks vabastati P. Ponomarenko KK sekretäri kohustustest. Tema vaated olid üsna liberaalsed ning ta püüdis parandada ametnikkonna ja kultuuriringkonna vahelisi suhteid. Tema arvates tuli loominguine tegevus vabastada administratiivse

⁹⁷ Põltsamaa RK kiri EKP partei-, a-ü, komsomoli organite osakonnale. Käsitleb NLKP KK 25.01.54. a. otsust "Tõsisest puudusest partei ja riigiparaadi töös" täitmist. ERAF, f. 1, n.150, s. 250, lk. 13.

⁹⁸ ENSV MN määrusega nr. 297 6.11.56. a. loodi Välismaaga Kultuurisidemete Pidamise Eesti Ühing /EOKS/ kultuurisidemete arendamiseks välisriikidega. Ühingu esimeheks määrati Olga Lauristin.

Lähtudes direktiivorganite juhenditest Üleliidulise Kultuurisidemete Pidamise Ühingu /VOKS/ töö ümberkorraldamiseks, asutati 1958. a. detsembris Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Eesti Ühing. ENSV MN määrusega nr. 41 13.02.59. a. kinnitati Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Eesti Ühingu põhikiri. ERA, f. R-2206, n. 1, ajalooline õiend.

⁹⁹ 1957. a.-st allus MN juures olevale Raadio ja Televisiooni Komiteele. Komitee põhikiri – ENSV Teataja, 1957, nr. 17, art. 174, lk. 372.

¹⁰⁰ 1959. a. struktuur: Ministeeriumi juhtkond; Kaadri ja õppesatuste osakond; Kultuurihariduslike Asutuste Valitsus, Kunstide Valitsus, Kapitaaletuse osakond; Finantsosakond; Plaaniosakond; Keskraamatupidamine; Administratiiv-majandusosakond; Kirjastuste ja Polügraafiatööstuse Pea-valitsus; Kinematograafia Peavalitsus; Varustus-Turustuse Peavalitsus; Raamatukaubanduse Pea-valitsus. Ajalooline õiend, ERA, f. R-1797, n. 3 kd. 1, lk. 3-4.

¹⁰¹ Üheks erimeelsuse ajendiks NSVL KM ja KK vahel olid just filmid. Eksisteeris kord, kus Kultuuriministeeriumi komisjonil oli õigus vastu võtta otsuseid ainult rahvademokraatiamaade filmide osas, kapitalistlike maade filmide ostmise küsimuse otsustas KK. Samalaadne küsimus, kus tekkisid vastuolud KK ja KM vahel, oli välismaise kirjanduse kirjastamine. (Zezina, lk. 110).

¹⁰² Belorussi oli endine KK sekretär. Sõja ajal organiseeris partisanide liikumist, hariduselt insener transpordi alal. Zezina nimetab teda täiesti juhuslikuks inimeseks kultuuri juhtivas valitsusorganismis, mis ei olnud sugugi erandlik, kuna kultuuri peeti teisejärguliseks. (Zezina, lk.106).

¹⁰³ Panteleimon Ponomarenko (s. 27.07.1902) kindr.-lt., 1938. a-st Valgevene K(b)P KK I sekretär, 1948-53 NLKP KK sekretär ja NSVL varumisminister, 1953-54 NSVL Kultuuriminister, 1954-55 Kasahstani KP KK I sekretär, 1955-57 NSVL suursaadik Poolas, 1957-59 suursaadik Indias, 1959-62 suursaadik Hollandis.

kontrolli alt.¹⁰⁴ Ent peagi, 1954. aasta märtsis viidi P. Ponomarenko üle uuele – Kasahstani partei KK esimene sekretäri kohale. Väidetavasti oli põhjuseks tema liialt liberaalne suhtumine kultuuri ja kunstnikkonda.¹⁰⁵

P. Ponomarenko asemele sai 46-aastane akadeemik Georgi Aleksandrov, üks tähtsamaid ja tuntumaid figuure 1947. a. filosoofia diskussioonil.¹⁰⁶ Tema aga vallandati juba järgmisel aastal koos kaheksa ministeeriumi ametnikuga skandaali tõttu.¹⁰⁷

Uueks ministriks sai Nikolai Mihhailov, kes oli selleks ajaks jõudnud komsomolikarjääri tippu ning viidud 1954. a. diplomaatilisele tööle Poola. Kolleegide arvates erines N. Mihhailov teistest nomenklatuurimeestest märksa suurema administreerimisega. Intelligentsi hulgas ta austust ei pälvinud. Kinokriitik R. Jurjnev on öelnud: “Kultuuriministri isik kutsus esile üleüldise antipaatiapuhangu. Lobamokk, jõhker ja ebaviisakas...”. Samal ajal võib mõningaid tema nõudmisi nagu kõrghariduse ja vähemalt ühe võõrkeele oskuse nõue peavalitsuste-, valitsuste ülemate ja nende asetäitjatele - pidada õigustatuteks. Iseasi, kas seda ka täideti.¹⁰⁸ N. Mihhailov oli kultuuriministriks kuni 1960. aastani.

Uueks kultuuriministriks sai E. Furtseva.¹⁰⁹ Töötades varem KK-s, tegeles ta koos M. Susloviga peamiste kultuuri ja ideoloogia küsimustega. E. Furtseva meetod ja stiil oli tüüpiline parteilis-nõukogulikule juhtimisele. E. Furtseva töötas kultuuriministrina kuni oma surmani 1974. aastani, olles niimoodi kõige pikemalt ametis olnud kultuuriminister.¹¹⁰ Eestis oli aastatel 1953-1963 kultuuriministriks Aleksander Ansberg.¹¹¹ Ta oli sündinud 1909. a., NLKP liige alates 1931. aastast. Leningradis lõpetas ta Juriidilise Instituudi, aastast 1944 sai temast rahvakomissari asetäitja ENSV-s, seejärel ENSV Rahvakomissaride Nõukogu alaline esindaja NSVL Rahvakomissaride Nõukogu juures

¹⁰⁴ Zezina, lk. 128.

¹⁰⁵ Zezina, lk. 106; 129.

¹⁰⁶ Georgi Aleksandrov (07.04.1908–21.07.1961). Oma teosega “Istorija zapadnoevropeiskoi filosofii” kutsus esile 1947. a. üleliidulise diskussiooni. Aastast 1946 akadeemik.

¹⁰⁷ Ametlikult süüdistati teda amoraalses käitumises. (Zezina, lk. 107.) Minister G. Aleksandrovi ja teiste käitumist arutati ka EN KL parteialorganisatsiooni koosolekul, kuna NLKP KK oli saatnud sellesisulise kinnise kirja. Koosoleku resolutsioonis kohustati “parteialorganisatsiooni (sm. Aavik) rohkem tegelema kunstnike moraalse taseme silmaspidamisega ja isikliku eluga, olla tuttav kunstnike koduse eluga, samuti nende vaba aja veetmise üle”. ERAF, f. 2477, n. 14, s. 1, lk. 14.

¹⁰⁸ Esitatavatest nõuetest rääkis A. Ansberg ENSV Kultuuriministeeriumi partei algorg.-i 11. juulil 1956 koosolekul, lisades, et Polügraafiatööstuse Peavalitsuses ei ole hetkel juhtivate töötajate seas ühtegi kõrgharidusega spetsialisti. ERAF, f. 5661, n. 4, s. 1, lk. 25.

¹⁰⁹ Zezina, lk. 107.

¹¹⁰ Samas.

¹¹¹ Aleksander Ansberg (s. 27.02.1909 Gatšinas). Alates 1949 ENSV MN esimehe asetäitja, 1953-63 ENSV kultuuriminister, a.-st 1963 Ülemnõukogu esimehe asetäitja, EKP KK liige 1951-64.

Eesti ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus ENSV ministrite nimetamise kohta. ENSV Teataja 1953, nr. 6 (9.05.53), art. 54, lk. 115.

Moskvas. 1949. aastast oli ta ENSV MN esimehe asetäitja, edasi (1953-1963) kultuuriminister. Ministriks oleku ajal kuulusid tema otsejuhtimise alla plaani- ja finantsosakond ning vaneminspektor eritöö alal, 1953. a. oli lisaks nimetatule tema juhtimise all ka kaadriosakond, I osakond ning kõrgemate koolide ja keskeriõppeasutuste osakond.¹¹² Autoriteeti ta haritlaskonna hulgas ei omanud, eriti teravaks muutusid märkused tema aadressil pärast NLKP KK otsust “Isikukultusest ja selle tagajärgedest”. Nimelt oli A. Ansberg 1950. a. VIII pleenumil, mis kujunes katastroofiliseks mitme eesti andeka kunstniku jaoks, mänginud olulist rolli – nt. tõstatas ta kunstnik Adamson-Ericu hariduse küsimuse, teatades, et too ei saagi olla hariduselt kunstnik, kuna “isegi tema tunnistusel nimetatakse tema haridust - München-Pariis. Mida ta seal tegi, pole teada, aga ta on pikalt juhtinud Tallinna Tarbekunsti Instituuti ja olnud maalikunsti professoriks”.¹¹³ Ka 1956. a. toimunud diskussioonil Eesti ajalooõpiku ümber esitatud väiteid pidas A. Ansberg parteivastaseks.¹¹⁴ Niisamuti pidas ta vajalikuks hävitada 1956. a. Võnnu tiigist leitud Vabadussõja mälestusmärk “Põlvitav sõdur” (autoriks skulptor Aleksander Eller¹¹⁵), samal ajal kui teised kolleegid leidsid olevat paslik viia skulptuur Tartu Kunstimuuseumi erifondi.¹¹⁶ Tema kunstivõhiklikkust ilmetas vahejuhtum kunstnik Aino Bachiga: kui A. Ansberg küsis kunstnikult portreeteritavale töölisele omistatud ordenite arvu ja teada saanuna, et tööline neid ei oma, ei pidanud kultuuriminister portreed vajalikuks.¹¹⁷ Intelligenti seas levisid mitmed anekdoodid seoses tema ebakompetentsusega kultuuriküsimustes.¹¹⁸ Tema juhtimismeetod oli nii mõnegi kolleegi sõnul diktaatorlik.¹¹⁹ S. Škop märkis, et A. Ansberg on “kunsti kauge” ning “tema juures käies kaob kunstnikul igasugune loominguline tuju ja töötahe.”¹²⁰

Kultuuriministri asetäitjateks olid Arnold Nugis, Endel-Johannes Jaanimägi, Paul Uusmann ja Vassili Riis.¹²¹

¹¹² ENSV kultuuriministri käskkiri nr 54-M 27.07.53. ERAF, f. R-1665, n.1, s. 189, lk. 30; ENSV Kultuuriministri käskkiri 468, 27.12.54. ERAF, f. R-1665, n. 1, s. 217, lk. 11.

¹¹³ EKP KK VIII pleenumi stenogrammid, ERAF, f. 1, n. 4, s. 890, lk. 207.

¹¹⁴ EN Kirjanike liidu partei algorg-i koosolek sept. 1956. ERAF, f. 2473, n. 14, s. 2, lk. 45.

¹¹⁵ Koosoleku stenogrammis kirjutatud skulptori nimi „Heller“. ENSV Kultuuriministeeriumi partei algorganisatsiooni büroo protokollid, 1956. ERAF, f. 5661, n. 4, s. 2, lk. 2.

¹¹⁶ Samas, lk. 2-4.

¹¹⁷ EN KL partei allorganisatsiooni üldkoosoleku protokollid. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 2, l. 17.

¹¹⁸ Samas, lk. 17.

¹¹⁹ P. Aaviku ja I. Keerdo sõnavõttud. EN KL partei algorg-i üldkoosoleku protokollid. 02.11.56. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 1, lk. 49.

¹²⁰ ENSV KL partei alg.-org. üldkoosolekute protokollid 1959. 21.04.59. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 7, lk. 23.

¹²¹ Arnold Nugis – sünd. 1907 Abja-Paluoja, rahvuselt eestlane. ÜKP liige a.-st 1927. Alates 1924. a. töötanud ajalehe toimetustes Omski oblastis. 1945-50. a. ajalehe “Nõukogude Eesti” vastutava toimetaja asetäitja. Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 7677; Endel-Johannes Jaanimägi (14.02.1919 Vastse-Antsla v. – 01.03.1974 Tallinn), rahvuselt eestlane. NLKP liige augustist 1940. Eesti laskurkorpuses olnu. 1948 lõp.

A. Nugis, kes alates 1923. a. oli töötanud N. Liidus, toodi 1945 Eestisse ajalehe "Sovetskaja Estonia" toimetaja asetäitjaks.¹²² 1950. a. ülendati ta Polügraafiatööstuse ja Raamatukaubanduse Valitsuse ülemaks. 1953 kinnitati A. Nugis juba ENSV Kultuuriministeeriumi ministri I asetäitjaks, kus ta töötas kuni 1957. aastani.¹²³ Olulisematest valdkondadest olid A. Nugise kureerida Kirjastuse ja Polügraafiatööstuse Peavalitsus, Raamatukaubanduse Valitsus, lisaks Administratiiv-majandusosakond ning keskraamatupidamine.¹²⁴ A. Nugise puhul oli tegu eesti keelt mitteoskava Venemaa-eestlasega, kes olevat 1951. a. tahtnud kõiki kultuuriinimesi labidatööle saata.¹²⁵ Ühes KL-i parteialgorganisatsiooni koosolekul, mis toimus üsna kohe pärast kunstnike kongressi 1957, julges A. Peek kritiseerida A. Nugist üsna teravalt: "Kuni meil pole ... "tšinovnikud" nagu Nugis vahetatud, senini midagi ei muutu. Ta ei oska isegi rääkida ei eesti ega vene keelt, aga juhhib kultuuriküsimusi".¹²⁶

E.-J. Jaanimägi ametiaeg kultuuriministri asetäitjana kestis 1954-57. Eelnevalt (1953-54) oli ta töötanud EKP KK sekretärina ideoloogia alal. Seega tegi ta karjääriredelil läbi järsu languse. Selle põhjuseks oli tema ankeedis avastatud "must plekk" ehk tema venna Richardi teenimine Saksa sõjaväes. Tekkinud pingete tõttu lahkus/vabastati Jaanimägi KK sekretäri ametist märtsis 1954.¹²⁷

ÜK(b)P KK Kõrgema Parteikooli. Oli 1945 – ELKNÜ KK sekretär, 1948-51 EK(b)P KK prop.-agit. osak. juh. asetäitja. 1951-52 EK(b)P KK ilukirjanduse ja kunsti osak. juh. 1953-54 EKP KK sekretär, 1954-57 ENSV kultuuriministri asetäitja, 1957 ENSV MN Riikliku Televisiooni ja Raadio Komitee esimees. Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Komitee esimees a-st 1960. EKP KK liige 1954-56; Paul Uusmann – sündinud 2. juunil 1910 Tallinnas, rahvuselt eestlane. Partei liige juulist 1940. 1933-34 kuulus Eesti Sotsialistlikku Tööliste Parteisse. Oma elulookirjelduses on Uusmann märkinud, et Eesti Vabariigi ajal töötas mitmetel juhutöödel, 1934-37 kudemajana, 1939 asjaajajana, ent paaril korral on märgitud ka tööta olekut. 1940.a. asus ta tööle Riigi Ringhäälingu direktorina. 1940. a. 31.detsembril kinnitati Uusmann ENSV Rahvakomissaride Nõukogu juures asuva Raadiokomitee esimeheks. Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 4029, lk. 1-6; Vassili Riis – sünd. augustis 1910 Saaremaal, Põide vallas, rahvuselt eestlane. Haridus 8 klassi. Elulookirjelduses on märkinud, et iseõppimise teel on omandanud vene, saksa, esperanto ja inglise keele. ÜLKNÜ liige aastast 1926. Poliitilise tegevuse eest karistatud kandnud 4. a. - 1932-36). Partei liige aastast 1936. 1940.a. määrati Saaremaa Poliitilise Politsei komissariks, hiljem SARK Saaremaa osakonna ülemaks. Kuulus hävituspataljoni, oli selle juht Saaremaal. 1946.a. Saaremaa TSN Täitevkomitee esimees. 1948-52 töötanud ajalehtede korrespondendina, ka toimetaja asetäitjana. Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 8523.

¹²² Alates 1924. a. oli ta töötanud erinevates ajalehe toimetustes Omski oblastis. 1945-50. a. ajalehe "Nõukogude Eesti" vastutava toimetaja asetäitja. Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 7677.

¹²³ 1957. a. oli ta MN asjadevalitseja asetäitjaks – Majandusvalitsuse ülemaks, seda kuni pensionile minekuni 1968. Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 7677.

¹²⁴ ENSV Kultuuriministri käskkirj 468 (27.12.54). ERA, f. R-1665, n. 1, s. 217, lk. 11.

¹²⁵ "...eesti kirjanduse suhtes täielik analfabeet Nugis astus 1951. a. jõhkralt välja kirjastuse ja Kirjanike Liidu ühisel lahtisel parteikoosolekul ja ütles, et kirjanikud tulevad peksta kõik labidatööle. Ja nii kõneles vabariigi tolaeagne kirjasutssüsteemi kõrgeim juht ja kes hiljem edutati kultuuriministri esimeseks asetäitjaks...". EN Kirjanike Liidu partei algorg-i lahtine koosolek, sept. 1956. a. R. Parve sõnavõtt. ERAF, f. 2473, n.14, s. 2, lk. 78.

¹²⁶ ENSV KL-i partei algorg-i-i koosolekute protokollid 1957. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 2, lk. 19; ERAF, f. 2473, n. 14, s. 2, lk. 75.

¹²⁷ Kuuli, lk. 33; Eestimaa Kommunistliku Partei organisatsiooniline struktuur 1940-1991, lk. 296.

Kultuuriministri asetäitjana oli tema ülesanne koordineerida ja juhtida kaadri-, õppeasutuste ja kultuurihariduslike asutuste osakondi ning rajoonide ja linnade kultuuriosakondi.¹²⁸ Pärast kultuuriministri asetäitja ametit töötas Jaanimägi ENSV MN Riikliku Televisiooni ja Raadio Komitee esimehena ja alates 1960. a. Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Komitee esimehena. EKP KK liige oli Jaanimägi ajavahemikul 1954-56.

Paul Uusmann, kes seisis kultuuriministri kõrval samuti pikki aastaid, oli vastutav Kunstide Valitsuse, Raadioinformatsiooni Peavalitsuse, Ajalehe “Sirp ja Vasar”, EN Kunstnike, Kirjanike, Heliloojate Liidu eest.¹²⁹ Tema puhul on tegemist hea näitega tollasest personalipoliitikast – vabariigiaegsest kudemisest ja pikaaegsest tööst sai üleöö Ringhäälingu direktor ja sealt edasi jätkus karjäär tõusvas joones kultuuriministri asetäitja ametini.

Ministri asetäitja Vassili Riis oli sündinud Saaremaal Põide Vallas. Oma elulookirjelduses mainib Riis, et osales “revolutsioonilises liikumises – põrandaaluses töös” juba aastast 1926, mille eest kandis poliitvangina karistust Eesti vangis. Ta oli 8-klassi haridusega, ent enese sõnutsi iseseisvalt õppinud keeli ning tegelenud ajaloo uurimisega.¹³⁰ Tema tõus Venemaa-eestlaste kõrval Kultuuriministeeriumi ministri asetäitja ametipostile ei olnud tavaline. Tavaliselt Eestis sündinud isikud nii suurt usaldust Moskva silmis ei leidnud. V. Riisi puhul oli tegemist erandiga. Tõenäoliselt oli ta ennast Moskva ülemustele tõestanud Saaremaa hävituspataljoni juhina. Tema ülesandeks ministeeriumis jäi juhtida Kinofikatsiooni ja Filmilaenu Peavalitsust, Tallinna Kinostuudiot, Kapitaalehituse osakonda.¹³¹

Kultuurielu juhiti-kontrolliti endiselt paljuski Kunstide Valitsuse kaudu, mille ülemateks olid vaadeldaval perioodil kohusetäitjana Viktor Akinfjev (5. mai-16. juuni 1953), Lembit Rajala (juuni 1953–56), Vambola Markus (25. mai 1956- 4. nov. 1957).¹³²

Viktor Akinfjev oli sündinud 1916. a. Moskvast, rahvuselt venelane, ankeedi kohaselt lõpetamata kõrgema haridusega. Eestisse tuli V. Akinfjev 1949. aastast, asudes Vene Draamateatrisse tööle artist-režissöörina. MN käskkirjaga (7.05.1953) määrati V. Akinfjev KV ülemaks.¹³³

¹²⁸ ENSV Kultuuriministri käskkirj 468 (27.12.54). ERA, f. R-1665, n. 1, s. 217, lk. 12.

¹²⁹ Samas, lk. 11.

¹³⁰ Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 8523, lk. 18, 38.

¹³¹ ENSV Kultuuriministri käskkirj 468 (27.12.54). ERA, f. R-1665, n. 1, s. 217, lk. 11.

¹³² ENSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. I osa. Kunsti- ja kultuurhariduslikud asutused. Tallinn, 1982, lk. 35.

¹³³ Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 4772, lk. 18.

Lembit Rajala oli sündinud 1914. a. Virumaal, Reolas. Vabariigi ajal pidas ta maalriametit, seda ka oma õppimise ajal Lavakunstikoolis, mille ta lõpetas 1941. Samal aastal sai temast direktor bakeliidi pressimistööstuses “Plasteliit”, kuhu ta oli eelnevalt määratud asutuse natsionaliseerijaks. Sõja alguses mobiliseeriti L. Rajala ehituspataljoni, kuid peatselt viidi ta üle nn. kunstiansamblite organiseerimistoi mkonda. 1944. a. määrati ta Estonia direktori asetäitjaks, samaaegselt töötas ta ka näitlejana. J. Semperi käskkirjaga 1947 vabastati L. Rajala esinenud finantspuudujääkide tõttu direktori asetäitja kohustest. 1949. aastal, mil kahe teatri - Estonia ja Draamateatri draamatrupid ühendati, sai L. Rajalast nimetatud ühendgrupi näitleja, seda kuni 1951. aastani, mil ta edutati “Estonia” teatri direktori kohusetäitjaks. 1948. aastal pälvis L. Rajala filmi “Elu tsitadellis” eest Stalini preemia. 2. juunil 1953 määrati ta Kunstide Valituse juhiks.¹³⁴

Vambola Markus, kes Kultuuriministeeriumi Kunstide Valitsuse ülemaks jõudis aastal 29. oktoobrist 1957, oli sündinud 1922. aastal Tallinnas. Oma hariduseks pidas ta 1949. aastal lõpetamata kõrgemat. Selle taga oli 6 aastat algkooli, lõpetamata õpingud Kaubanduskeskkoolis, 1 aasta õhtukooli, ning Leningradi Engelsi nimeline sõjaväepoliitkool. Sõja lõppedes alustas V. Markus edukalt karjääri komsomolis, samuti õpinguid EKP KK Parteikoolis. 1951. a. sai temast teatri “Vanemuine” direktor, samal ajal töötas õppejõuna TRÜ-s ja hiljem EPA-s marksismi-leninismi kateedris. Ministeeriumi juures töötas V. Markus ühtekokku 19 aastat. 1961. aastal lõpetas V. Markus ka A. Lunatšarski nim. Teatrikunsti Instituudi kaugõppeosakonna Moskvas, mille tunnistas omistas talle teatriteadlase kutse.¹³⁵

Ebakompetentsust kommunistidest juhtide seas oli tollal palju, aga kultuurivaldkonnas paistis see eriti teravalt silma, kuna kultuuri pääsesid tihti juhtima kultuurikauged inimesed. Venemaalt tulnud ei osanud eesti keelt ja ei tundnud ka siinset ajalugu ja kultuuri. Niisama väike nagu nende teadmistepagas oli ka kogemus suure süsteemi juhtimisel. See aga tähendas omakorda, et tegutseti valdavalt vaid ülevalt poolt tulnud korraldusi täites, initsiatiivita ja koostööta siinse kultuuriringkonnaga. „Sula“ tulekuga tekkinud kontrolli nõrgenemine NSVL Kultuuriministeeriumis ei kajastunud kohalikul tasandil. Nii KK kui ENSV Kultuuriministeeriumi tippjuhtkond käitus vanade reeglite kohaselt. Suurema autonoomia võimalikkust ei tajutud ega tõenäoliselt tahetudki.

ENSV KM juhtis temale otse alluvaid asutusi, ettevõtteid ning organisatsioone. Rajoonides ja linnades juhiti kultuurielu täitevkomitee kultuuriosakondade (TSN TK

¹³⁴ Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 2966, lk. 3-4, 6-13, 41.

¹³⁵ Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 13128.

osakonnad) kaudu. Ministeeriumi võimuses oli suunata kultuuriasutuste repertuaari valikut ning kontrollida nende kunstilist taset. Ministeerium korraldas konkursse, võistlusi, ülevaatusi, organiseeris külalisetendusi teatrites, kunstnäitusi ning läbi kunstiostude/tellimuste pidi kindlustama “väärtuslike” ehk “võimumeelsete” kunstiteoste säilitamist kunstikogudes.¹³⁶

Ministeerium kontrollis ja juhendas ka kõigi alluvate asutuste kaadrialast tööd, samuti tegi ministeerium ettepanekuid autasude ja -nimetuste andmiseks. Ministeeriumi heakskiitu vajasisid ka kõik aastaplaanid, -aruanded ja -eelarved. Moskvale anti täpselt aru kõigist ettevalmistustest ja plaanidest, eriti detailselt üleliiduliste tähtpäevade ja ürituste puhul.

Peale selle oli KM-i üheks juhtimishoovaks finantsilised mõjutusvahendid. KM riiklikud tellimused kunstiteostele olid ka oluliselt paremini makstud. Varem olid tellimused ja ostud tulnud otse läbi ENSV Kunstide Valitsuse, alates 1953. aastast aga läbi Kultuuriministeeriumi Kunstide Valitsuse juures tegutseva Riikliku kunstiteoste omandamise ekspertiisikomisjoni.¹³⁷ 1959. a. moodustati ENSV KM-i juurde Kunstinõukogu.¹³⁸ Nõukogu eesistujaks oli tavaliselt minister ja liikmeteks mõningad ametnikud (alati ka keegi Keskkomiteest) ja mõni võimude silmis autoriteetne, tavaliselt kõrgete aunimetustega kunstnik.¹³⁹ Tellimuste puhul korraldati vahel kavandite võistlusi. (Võistlusi organiseeriti niisamuti kirjanikele ja muusikutele.) Tihti nõukogu arutas ja kritiseeris kavandeid ning otsustas teose vastuvõtmise ja hinna ning seejärel sõlmiti kunstnikega lepingud.¹⁴⁰ Sama nõukogu ostis teoseid kunstinäitustelt, harvemini ka

¹³⁶ Nii näiteks on Kultuuriministeeriumi tellimuste ülevaates loetletud žanrite osas kokku, kui palju on ajaloolis-revolutsioonilisi, tööstustemaatilisi jne teost. Kunstniku nime seevastu pole peetud vajalikuks märkida. ERA, f. R-1797, n. 1, s. 397, lk. 24.

¹³⁷ Alates 1957.a. Riiklik kunstiteoste omandamise ja ekspertiisikomisjon. (Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. 1982, lk. 33-34).

¹³⁸ ENSV KM-i Kunstinõukogu moodustati 1959. a. 27. juuli ENSV MN protokollilise otsusega nr. 3. (samal, lk. 34).

¹³⁹ ENSV Kultuuriministeeriumi Kunstinõukogu koosseis 27.07.1959: A. Ansberg - esimees (kultuuriminister), esimehe asetäitjad – P. Uusmann (kultuuriministri asetäitja), E.-J. Jaanimägi (MN j.a. Raadio ja Televisiooni Komitee esimees), liikmed: A. Alas (KL esimees), G. Ernesaks (NSVL rahvakunstnik, Riikliku Akadeemilise Meeskoori peadirigent, Tallinna R. Konservatooriumi professor), I. Helm (KM Kultuurihariduslike Asutuste Valitsuse ülem), E. Kapp (NSVL rahvakunstnik, Tln R. Konservatooriumi direktor), F. Kauba (ER Kirjastuse peatoimetaja), A. Lauter (NSVL rahvakunstnik), V. Markus (KM KV ülem), V. Reekna (Kultuuriala Töötajate Ametiühingu Vabariikliku Komitee esimees), G. Reindorff (ENSV rahvakunstnik, professor, NSVL Kunstide Akadeemia liige), J. Semper (ENSV teeneline kirjanik, EN KL juhatuse liige), S. Školnikov (ENSV teeneline kunstitegelane, Kunstiliste ja Kroonikafilmi Tallinna Kinostuudio kinooperaator, NSVL Kinematografistide Liidu volinik ENSV-s).

¹⁴⁰ Mitte kõik kunstnikud ei pidanud esitama kavandeid. Nii leidub ENSV KM-i ja KL-i vahelises kirjavahetuses 1958. a. nimekiri kunstnike töödest, mille alusel on KM kavatsenud kunstnikuga lepingu sõlmida, kuid kunstnik Viktor Karruse puhul on lisatud, et tema kavandeid esitama ei pea (töö teemana oli kirjas – 2 kolhoosimaastikku). ERA, f. R-1797, n. 1, s. 353, lk. 2.

ateljeedest või eravaldajailt. Nõukogu otsused tellimustele ning ostud näitustelt ei leidnud kunstnikkonnas suurt heakskiitu, mistõttu tuli 1958. a. (Eesti NSV) Kunstnike Liidu poolt ettepanek korraldada kinniseid näitusi ostukomisjoni poolt omandatud teostest, eesmärgiga tõsta ostukomisjoni vastutustunnet.¹⁴¹ Kultuuriministeeriumi kunstiteoste ostude nimekiri 1957-58. a. koosnes 40 maalist, 29 graafilisest tööst, 30 skulptuuriteosest, 56 tarbekunstiesemest.¹⁴²

Kunstipoliitikat teostati KM-i allasutuse Kunstide Valitsuse kaudu, ent jälgides valitsuse ülema töökohustusi ja ülesandeid, võib öelda, et tegemist on siiski pigem marionett-institutsiooniga, mis oma peamise funktsiooni - kultuuriasutuste kontrollimise kõrval tegeles vähemoluliste küsimustega¹⁴³ ning ministeeriumi korralduste täitmise-delegeerimisega.¹⁴⁴ Kuni ministeeriumi loomiseni töötasid KV-i otsealluvuses Eesti suuremad muuseumid (Tallinna ja Tartu Riiklikud Kunstimuuseumid ning Teatri- ja Muusikamuuseum), väiksemad allusid KV-le täitevkomiteede osakondade kaudu.

3. LOOMINGULISED LIIDUD

Kunstnike ühinemine rühmitustesse ja organisatsioonidesse on ammine ja levinud tava. Koondutud on nii sarnaste loominguliste eesmärkide ja tõekspidamiste pärast, aga ka tegevusalade järgi, kus organisatsiooni esmane ülesanne on seisnenud liikmete huvide kaitses. Loomingulised liidud on olnud vabatahtlikkuse alusel organiseeritud ühiskondlikud organisatsioonid. Vabatahtlikkuse printsiip oli N. Liidus muidugi fiktsioon. Vaba maailma ühingutega oli neil vähe ühist.

Kui demokraatlikus ühiskonnas ei ole sellise organisatsiooni liikmed kohustatud järgima mingit kindlat kunstilaadi või stiili, siis nõukogude (ehk totalitaarses) ühiskonnas on stiilinõue olnud üks põhilisi ühingusse pääsemise kriteeriume. Kuid mitte ainus – liikmeks saamisel mängis olulist rolli veel kandidaadi maailmavaade. Või õigemini selle väljendamine. Juba põhikirja järgi oli nõukogude kunstniku eesmärk ja ülesanne “oma

¹⁴¹ ENSV KM kirjavahetus ENSV KL-ga kujutava kunsti küsimustes 1958. ERA, f. R-1797, n. 1, s. 353, lk. 8.

¹⁴² ENSV KM kirjavahetus üleliiduliste kunstiasutustega kujutava kunsti küsimustes 1959. ERA, R-1797, n. 1, 397, lk. 24.

¹⁴³ Nt. kiituste, laitude esitamine, ametisse määramine, ametist vabastamine, kategooriate, nõukogude, karistuste määramine jne. Kunstide Valitsuse Ülema käskkirjad. ERA, f. R-1797, n. 1, s. 319.

¹⁴⁴ Kultuuriminister A. Ansberg: “...Halb on Kunstide Valitsusega. Küsimuste koostööstamine võtab väga palju aega. Kõik lükatakse ministri peale. Iga sammu, mida võiks lahendada instruktor, lahendamine ministri poolt poleks õige...”. ENSV KM parteialorganisatsiooni üldkoosoleku protokollid. 1959. a. ERAF, f. 5661, n. 4, s. 11, lk. 70.

kunstilise loomingu kaudu osaleda aktiivselt sotsialismi ehitamises, kaitsta töölisklassi huve ...”.¹⁴⁵ Taoline kahekordne truudusvanne – professionaalne meisterlikkus sotsrealistliku kunstimeetodi viljelemisel ja parteilisus – oligi liikmeks saamise põhieeldusteks.

Esimene nõukogulik loominguline liit - NSVL Kirjanike Liit loodi 1932. a. NLKP KK määrusega.¹⁴⁶ Ühtlasi sai sellega loodud organisatsiooniline mudel teiste liitude ellukutsumiseks ning paika pandud loominguliste liitude roll nõukogude kultuuri institutsionaalses korralduses.¹⁴⁷ Teiste kunstialade liitude loomine sõltus paljuski poliitilis-ideoloogilisest konjunktuurist ja võimumängudest. Enne sõda jõuti veel NSVL Arhitektide Liidu loomiseni (1937). Heliloojate Liit kutsuti ellu 1948. aastal, Kunstnike Liit alles 1957. aastal.¹⁴⁸ Tegelikult ei tekkinud ka NSVL Kunstnike Liit päris tühjale kohale, liidu formeerimine toimus mitmeid aastaid.¹⁴⁹ NSVL Kunstnike Liidu eelkäija - Moskva Nõukogude Kunstnike Organisatsioon oli loodud 1932. aastal. 1930. aastatel oli kunstnike ühinguid organiseeritud teisteski linnades ja liiduvabariikides.¹⁵⁰ Puudus aga üleliiduline keskorganisatsioon.

Keskse organisatsiooni loomiseks oli juba 1939. aastal ellu kutsutud NSVL Kunstnike Liidu Organiseerimiskomitee. Orgkomitee juhiks sai Aleksandr Gerassimov, kes oli n.-ö. stiilipuhaste sotsrealistlike piltide maalija. Komitee esmasteks ülesanneteks oli ühendada olemasolevad organisatsioonid ning kutsuda kokku I üleliiduline kunstnike kongress.¹⁵¹ Viimaseni jõuti aga alles 18 aasta pärast ja peale KL loomist – 1957. aastal, mil ühtlasi komitee likvideeriti ja tema ülesandeid hakkas täitma kongressil valitud üleliiduline KL juhatus.

Loomingulisi liite oli ENSV-s, nagu NSV Liiduski, neli. ENSV loominguliste liitude loomisaastad jäävad väga lähestikku. Üheks selle põhjuseks oli kindlasti asjaolu, et süsteem oli valmis ning vajas vaid käivitamist. Tähelepanuväärne on seegi, et liidud organiseerusid süsteemi sünnimaal: Kunstnike Liit asutati Jaroslavlis 1943, Kirjanike

¹⁴⁵ Vt. Golomstock, 1990, lk. 94.

¹⁴⁶ NLKP KK määrus “Kirjanduslik-kunstiliste organisatsioonide ümberkorraldamisest” 1932. a.

¹⁴⁷ Geller, Baudin, lk. 298; Vt. ka Mai Levin. Sotsialistliku realismi uurimisprobleeme. - Kunstiteaduslikke Uurimusi 7, lk. 205.

¹⁴⁸ M. Levin on ekslikult kõikide teiste liitude, v.a. Kunstnike Liidu loomisaastaks nimetanud 1932 .a. (Levin, lk. 205).

¹⁴⁹ 25. juunil 1932 loodi Moskva Nõukogude Kunstnike Liit ja sarnased organisatsioonid loodi ka teistes linnades. (Golomstock, 1990, lk. 93). 1962. a. skandaalne Maneeži näitus tähistas MOSH-i ehk Nõukogude Kunstnike Moskva Organisatsiooni 30. aastapäeva.

¹⁵⁰ MOSH-i (Moskva Nõukogude Kunstnike Organisatsioon) juhtis Sergei Gerassimov.

¹⁵¹ Ühtlasi toimis komitee keskse kontrollorganina. Golomstock, 1990, lk. 93.

Liidu asutamiskonverents peeti 1943. a. Moskvas, Heliloojate Liit olid ellu kutsutud Leningradis 1944 ja Arhitektide Liidu asutamiskoosolek toimus 1945.

Ettevalmistusi ENKL-i asutamiseks algasid 1940. aasta sügisel, mil sarnaselt N. Liidu KL loomise ettevalmistusega moodustati Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu Organiseerimistoimkond. Selle institutsiooni esmaste ülesannetena nähti ENKL-i põhikirja väljatöötamist, Liidu koosseisu vormistamist, kunstnikkonna vabariikliku konverentsi kokkukutsumist jms.¹⁵²

Juba 1941. aastal valminud KL põhikiri võeti mõningate muudatustega vastu KL pleenumil 1947. Uue põhikirjani jõuti pärast üleliidulist kunstnike kongressi 1957. a. Samal aastal toimunud kohalikul kunstnike IX kongressil muudeti nimetus EN Kunstnike Liit ENSV Kunstnike Liiduks. Kõrgemaiks organiks oli vabariiklik kunstnike kongress. Kongressil salajasel hääletusel valitud juhatus valis enda seast avalikul hääletamisel esimehe, aseesimehe ja vastutava sekretäri.¹⁵³ Kui KL-i kuuluvate kunstnike arv oli üle saja, valis juhatus ka oma koosseisust jooksva töö juhtimiseks ja kontrolli teostamiseks presiidiumi.¹⁵⁴

Liidu liikmed jagunesid vastavalt erialadele loomingulistesse sektsioonidesse – graafika, kunstiteadlaste, maali, skulptuuri ja tarbekunsti sektsiooni, kus töötati juhatuse poolt kinnitatud tööjuhendite alusel.¹⁵⁵ Kõik loomingulised liidud kuulusid vabariigi organisatsiooni staatuses NSVL vastavatesse loomingulistesse liitudesse.

Nagu öeldud, oli juba NLKP KK 23. aprilli 1932. a. määrusega “Kirjanduslik-kunstiliste organisatsioonide ümberkorraldamisest” loomingulistele liitudele määratud keskne koht nõukogude kultuuri institutsionaalses süsteemis. Loominguline liit oli ühteaegu nii poliitilise võimu partner kui tema tähtsaim instrument võimu teostamisel.

Liidu peaülesandena nähti kunstnike nii metoodika-alast kui ideoloogilist suunamist. Selle tarvis organiseeriti diskussioone, loenguid, arutelusid, kus käsitleti nii loomingulisi kui teoreetilisi küsimusi, “arendati” kriitikat ja enesekriitikat. Põhikiri nägi ette ka kaasabi osutamist kunstnike ideelis-poliitilisel “kasvamisel-kasvatamisel”.¹⁵⁶

Liitude juhatused olid täidesaatvateks ja juhtivateks organiteks liidu liikmete vastavate kongresside vahelisel perioodil. Juhatused andsid aru kongressile ja üleliiduliste

¹⁵² I. Abram. Eesti kunstielu esimesel nõukogude aastal (1940-1941). Kronoloogia. Peaseminaritöö. - Tartu, 1996, lk. 58. Käsikiri asub TÜ kunstiajaloo õppetooli raamatukogus.

¹⁵³ NSVL KL põhikiri, ptk. IV, ptk. 8. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 259.

¹⁵⁴ ENSV KL-s oli 1957. a. ca 200 liiget. R. Peirumaa. ENSV KL XI kongress 1957. a. Peaseminaritöö. 1998. Käsikiri Tartu Ülikooli kunstiajaloo õppetooli raamatukogus.

¹⁵⁵ EN KL ajalooline õiend, R-1665, n. 1.

¹⁵⁶ NSVL KL põhikiri, kinnitatud 1957. a. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 259.

liitude juhatuse sekretariaadile.¹⁵⁷ Vabariikliku liidu juhatus käis koos tavaliselt kord kahe kuu jooksul. Tema kompetentsi kuulus esmajärjekorras tööplaanide kinnitamine, aruandetöö (liidu, fondi, sektsioonide, kirjastuse, ja ideoloogilise töö kohta), samuti kõikide nende küsimuste arutamine ja kinnitamine, mis olid seotud liitu vastuvõtmise ja liidu koosseisust kustutamisega.

Presiidium korraldas koosolekuid kaks kord kuus, mil arutati kõiki jooksvaid küsimusi. Oma otsusest lähetuste, lepingute sõlmimise jm. kohta andis presiidium aru juhatusle. Samuti valmistas presiidium ette materjalid liitu astumise vormistamiseks.¹⁵⁸

Isikute tasandil ei olnud ülesannete jaotumine väga reglementeeritud. Suuremat vastutust omasid palgalised ametikohad: esimees ja vastutava sekretär. Aseesimees täitis rohkem esindusfunktsioone.

Liitude juurde oli moodustatud fondid – vastavalt Kunstifond, Kirjandusfond (levinud samuti Litfondi nime all), samuti rida teisi “ameteid”, kombinaate, müügisalonge jne.

Kuid osa institutsioone allus ka otse Moskvale. Kohepealne Kunstifond (ametliku nimega NSVL Kunstifondi Eesti Vabariigi Osakond) allus NSVL Kunstifondile kuni 1958. aastani, mil läks Eesti KL juhatuse direktsiooni alla. 1957. a. loodud kirjastus “Eesti NSV Kunst” oli samuti Eesti KL-i juhatuse hallata.

Kunstnike Liit oli KM-i ja KF-i kõrval üheks olulisemaks kunstnike finantseerijaks. Nii näiteks oli KL-l õigus sõlmida kunstnikega lepinguid, mille kohaselt telliti kunstnikelt töid ja toimus kunstiteoste ost. KL moodustas (valis KL liikmete hulgast tavaliselt kaheaastaseks perioodiks) oma kunstinõukogu, kelle poolt tellitud kunstiteosed jõudsid esmalt näitusesaali, kust ostetavad teosed välja valiti. Võrreldes KM-i Kunstinõukoguga oli KL-i Kunstinõukogu vähem ideologiseeritud ning oma otsustes ehk tellimuste ja ostude valikul mitmekesisem – kui KM-i valitud kunstiteosed oli suuremal või vähemal määral n.-ö. punase alatooniga, siis Liidu kunstinõukogu lähtus eeskätt teose kunstilisest väärtusest, kuid tegeldi ka n.-ö. sotsiaalabiga.¹⁵⁹

Märkimata ei saa jätta ka asjaolu, et läbi liidu olid kunstnikud n.-ö. arvele võetud, seega ühtlasi ka kergemalt kontrollitavad. 1950. aastate teisel poolel kontrollifunktsioon loomulikult ei kadunud, kuid teataval määral nõrgenes. Selle põhjuseks oli juba mainitud partei juhtorganite rolli nõrgenemine kultuurisfääris üldse, samuti ideoloogia osa

¹⁵⁷ NSVL KL põhikiri, ptk. IV, pk. 9.

¹⁵⁸ ENSV KL juhatuse presiidiumi koosolekute protokollid 1959. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 295, lk. 6.

¹⁵⁹ Autori vestlus Jaak Kangilaskiga 20.10.2003.

taandumine teiste aktuaalseks muutunud probleemide arvel. Nii olid 1950. aastate keskpaigaks Kunstnike Liidu põhikirjajärgsete põhiülesannete (nagu kunstnikkonna ideelis-poliitiline kasvatamine, kõrgväärtuslike kunstiteoste loomisele kaasaaitamine, kunsti propaganda, võistluste, diskussioonide organiseerimine jms.) kõrval muutunud eriti aktuaalseks KL-i teisedki kohustused - eeskätt kunstnike materiaalne kindlustamine ning olmeliste küsimuste lahendamine. Nende küsimuste äkilise esiletõusu põhjuseks oli peamiselt liidu liikmeskonna kiire kasv 1950. aastatel, mille põhjustas vahepeal põlu all olnud kunstnike liikmeõiguste taastamine, aga ka aktiivne noorte, äsja kunstiinstituudi lõpetanute liitu kaasamine. Kui 1954. a. alguses oli EN KL-s 149 liiget ja liikmekandidaati, siis 1960.a. 17. jaanuariks oli liikmeid ja kandidaate ühtekokku 274¹⁶⁰. Sama situatsioon oli ka teistes liitudes.

Liidu ülesanne tagada kunstnikele materjalid, ateljeeruumid, eluruumid, pensionid jms. muutus olemasolevate võimaluste juures iga päevaga raskemaks.¹⁶¹ Olmeküsimuste terav esilekerkimine oli iseloomulik mujalgi N. Liidus.¹⁶² Ideoloogilised küsimused ei kaotanud küll aktuaalsust, kuid selle osakaalu vähenemistendents sel perioodil oli täheldatav.

Stalini ajal oli levinud tendents, kus enamik liitude juhtfiguure oli tähtsatel positsioonidel mitmetes organites (kolleegiumides, komisjonides, juhatustes) üheaegselt. Lisaks kõigele olid nad valitud ka parteilistesse organitesse.¹⁶³ Sula ajal ei kiirustanud oma positsioonidelt tagasi astumast nii teadaolevad kui telgitagused kosmopolitismi jt. 1940. aastatel toimunud kampaaniate läbiviijad.¹⁶⁴ Pärast Stalini surma alanud uuendused suuri muudatusi keskliitude isikkoosseisudes kaasa ei toonud – senine nomenklatuur jäi suuresti paigale.

Olemasoleva kaadri eelistamise üheks põhjuseks oli kindlasti parteiliidrite soov jätkata senist ideoloogilist liini ja kultuuripoliitikat ning näha loomingulisi liite stabiilsetena. Ja vaevalt kõik liidu liikmed N. Liidus muudatusi ootasidki. Eriti teravalt

¹⁶⁰ Aruanded ENKL 1953. ja 1954. a. töö kohta. ERA, f. R-1665, n. 1, s. 221, lk. 7; Õiendid ENSV loominguliste liitude tegevusest. ERAF, f. 1, n. 251, s. 3, lk. 13; Loominguliste liitude partei algorg.-de koosolekute protokollid. ERAF, f. 1, n. 168, s. 10, lk. 71.

¹⁶¹ Vt. lähemalt nt. andmed Tartu kunstnike loomingulise töö tingimustest ja materiaalsest olustikust. ERA, f. R-1665, n. 1, s. 218, lk. 1-3.

¹⁶² 1950. aastal ei olnud Moskva kunstnike organisatsioonis rohkem kui 600 liikmel oma ateljeed. 1950. aastate keskel anti välja NSVL MN määrus kunstnike olukorra parandamise kohta, seda järgisid ka vabariiklikud Ministrite Nõukogud. (Zezina, lk. 65).

¹⁶³ Avaldus see KK-sse saabuvates anonüümsetes kaebekirjades. (Zezina, lk. 61).

¹⁶⁴ Esimene kokkupõrge n.-ö. vanameelsete ja uuendusmeelsete vahel toimus 1953. a. oktoobris, kui olid alanud ettevalmistused Kirjanike II kongressiks. J. Libedenski ja L. Nikulin teatasid, et Fadejev on oma ettekandes õigustanud Pasternakki, A. Ahmatovat, M. Zoštšenkot. See kutsus esile stalinistlike vaadetega kirjanike protesti, kelle eesotsas seisis A. Sofronov. (Zezina, lk. 148).

torkas see silma NSVL Kirjanike Liidus, kuna sealne kirjanike kildkond ehk kirjanduslik eliit oli üks vähestest privilegeeritud ringkondadest N. Liidus.¹⁶⁵ Summad, mis maksti n.-ö. lojaalsuse eest, olid väga suured.¹⁶⁶ Seepärast ei äratanud uuenduskampaania liidu juhtkonnas ka erilist entusiasmi. Moskvast kardeti hoopis „kosmopoliitide“ revanši.¹⁶⁷

Aktiivsuse puudumine juhtkondades ei tähendanud aga aktiivsuse puudumist üldse - teatav liikumine toimus just allpool. See tõi kaasa kriitika NSV Kirjanike Liidu töös lohkava bürokraatia üle, diskussioonid ajakirjanduses ning mitmete ebapopulaarsete figuride läbikukutamise valimistel.¹⁶⁸ Nii toimus ka Eestis. Moskvast täheldatavat tugevat liidusisest vastasseisu juhtkonna ja liikmeskonna vahel Eestis ei tekkinud, siin oldi pigem opositsioonis võimu ja režiimi enesega.

Eesti Kunstnike Liidu kongressid hakkasid 1950. aastate teisel poolel toimuma korrapäraselt, vastavalt põhikirjas ettenähtud vaheaegadega. 1953. a. kongressil valiti Kunstnike Liidu esimeheks Eduard Einmann, kelle ametiaega pikendas tema teistkordne valimine esimehe kohale 1955. a. kongressil. Einmann oli sündinud 1913 Läänemaal ning lõpetanud Riigi Kunsttööstuskooli 1934. 1938 jätkas õpinguid Riigi Kõrgemas Kunstikoolis, mille lõpetas 1941 dekoratsioonimaali erialal. Samal aastal mobiliseeriti E. Einmann Punaarmeesse ja suunati Jaroslavli. Ta kuulus EN KL-i asutajaliikmete hulka, mis tagas talle võimaluse töötada hiljem juhtivatel kohtadel: kõigepealt 1944-48 Tartu Riikliku Kunstiinstituudi õppejõuna, 1948-51 direktorina, 1950-57 KL-i esimehena, 1957-63 NSVL KL-i juhatuse sekretärina. Pärast 1957. a. kongressi juhtis ENSV KL-i Arnold Alas.

A. Alas, õppinud aastatel 1927-33 Kunsttööstuskoolis ning lõpetanud tarbekunstnikuna, oli 1936. a. saadud stipendiumiga täiendanud end aiakujunduse erialal Berliini Arhitektuuriinstituudis. Omal ajal oli ta käinud nii Itaalias kui Prantsusmaal. Enne nõukogude okupatsiooni oli ta töötanud Riigi Kunsttööstuskoolis ja Türi aianduskoolis õpetajana. 1941. a. mobiliseeriti Nõukogude Armeesse, seejärel liitus ta Jaroslavli ansambliga ja EN KL-ga.¹⁶⁹ Hiljem töötas A. Alas õppejõu, professori, kateedrijuhatajana ENSV Riiklikus Kunstiinstituudis. KL-i esimees oli A. Alas 1962. aastani.

¹⁶⁵ samas, lk. 118.

¹⁶⁶ Nt. sai 1955. a. Kirjanike Liidu esimene sekretär Moskvast 7000 rbl. palka, millele lisandusid veel honorarid, samal ajal sai ehitustööline maksimaalselt 400 rbl., pensioni suurus oli 200 rbl. kuus. (Zezina, lk. 60).

¹⁶⁷ Üheks kosmopoliitide „pesaks“ peeti „Literaturnaja Gazetat“, tegu oli ühtaegu antisemiitlike rünnakutega. (Zezina, lk. 148).

¹⁶⁸ N. Gribatsev kukutati kirjanike kongressi delegaatide hääletamisel läbi, V. Kotsetov, endine Kirjanike Liidu Leningradi osakonna sekretär, ei saanud valituks uude juhatusse. (Zezina, lk. 118).

¹⁶⁹ Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 4785.

Arhitektide Liidu esimehe kohalt omal ajal (1950.a.) Alar Kotli välja vahetanud Venemaa-estlane O. Keppe töötas sellel ametipostil 1955. aastani, mil Arhitektide Liidu V kongressil valiti esimeheks Mart Port (lõpetanud 1950. aastate esimesel poolel arhitektina TPI).¹⁷⁰

1953. a. jaanuaris suunas EKP KK Kirjanike Liidu sekretäriks Lembit Rimmelga. Paarisrakendis Juhan Smuuliga (juhatuse esimees) üritasid just need kaks meest loomingulist liitu välja vedada Stalini aja dogmaatilisest kommetest ja mõtlemisest ja VIII pleenumi ülekohtust. Tandemiga liitus hiljem veel Paul Kuusberg. L. Rimmelgas sunniti aga 1960. a. ametilt lahkuma, eeskätt oli selle põhjuseks 1959. a. toimunud romaanivõistluse tulemused, mille hindamise erapooletuses julges L. Rimmelgas avalikult kahelda.¹⁷¹

Heliloojate Liidu juhtkonnas toimus muudatusi hoopis vähe. Vaadeldaval ajajärgul oli liidu esimeheks Jaroslavli kunstiansambli taustaga Eugen Kapp.¹⁷²

Ka Eesti loominguliste liitude juhtkond tervikuna oli vaadeldaval perioodil võimude jaoks sobiv – A. Alas, M. Port, L. Rimmelgas, J. Smuul ja P. Kuusberg olid oma lojaalsuse "välja teeninud" laskurkorpuse ridades. Erinesid ehk nende isikuomadused. Viimaseid ei saa siiski ebaolulisteks ega edasiste arengute seisukohalt tähtsusetuteks lugeda. Paljudest neist kujunesid järgnevate sündmuste läbiviijad, initsiaatorid.

4. NSV LIIDU KUNSTIFOND JA ENSV KUNSTIFOND

NSVL KL Organiseerimiskomitee (orgkomitee) juures töötas juba alates 1940. a. NSVL Kunstifond, mille peaülesandeks oli kunstnike varustamine vajaminevate materjalidega, tellimuste vahendamine, kunstiloomingu levitamine, loominguliste toetuste andmine jms. Stalini ajal oli fond aga oma tegeliku funktsiooni minetanud ning pööras tähelepanu vaid kitsa ringi kunstnikele, veelgi enam, nende materiaalsele kindlustamisele.¹⁷³ 1950. aastate alguses said ebaseaduslikud omakasupüüdlikud tehingud avalikuks, mis aga ei tähendanud,

¹⁷⁰ M. Orlova. Stalinlik arhitektuurikorraldus Eestis 1944-1955. Magistritöö. Tallinn, 2003, lk. 57.

¹⁷¹ Ülo Tuulik. Paul. Eesti Kirjanikkude Liit 75. Koguteos. Tallinn, 1997, lk. 48.

¹⁷² Eugen Kapp (1908 Astrahan – 1996 Tallinn). II ms ajal oli Jaroslavlis ENSV Rkl. Kunstiansamblites. Aastatel 1944-66 oli ENSV Heliloojate Liidu esimees.

¹⁷³ A. Gerassimov koos F. Modorovi, F. Bogorodski, Nalbandjani ja A. Jar-Kravtsenkoga olid monopoliseerinud riigi tellimused, müüsid Kunstifondile oma töid kõrgemate hindadega jne. (Zezina, lk. 95–96).

et sellele oleks järgnenud mingeid karistusi.¹⁷⁴ Tõendust leidis veelkord tõsiasi, et korruptsioon oli (nõukogude) süsteemi ühisosa.

Pärast orgkomitee likvideerimist 1957. a. jäi NSVL Kunstifond NSVL KL juhatuse alluvusse. KF direktori ning asetäitjad, ka raamatupidaja määras ametisse KL juhatuse sekretariaat.

ENSV Kunstifondi eelkäijaks oli 1940. aastal loodud ENSV Kunstnike Kooperatiiv.¹⁷⁵ Aastatel 1944-58 kandis asutus nime NSVL Kunstifondi Eesti Vabariiklik osakond (EVO) ning oli topeltalluvuses: allus otseselt NSVL Kunstifondile, kuid samal ajal ka EN KL-le. Viimane pidi KF EVO ja Kunstitoodete Kombinaadi tegevuse üle järelevalvet teostama ning kord aastas läbi viima põhjaliku kontrolli.¹⁷⁶

Alates 1958. aastast tegutses asutus ENSV Kunstifondi nime all ning alluvusvahekord ENSV KL juhatusega muutus mõnevõrra selgemaks.¹⁷⁷ Kunstifondi juhatuse esimehena töötas vaadeldaval ajajärgul Jaan Jensen, direktorina Heinrich Lorberg.¹⁷⁸

KF juhtis kunstielu finantside suunamise kaudu. Kunstifond oli omapärane, mitte riiklik, vaid n.-ö. kooperatiivne, liidule kuuluv majanduslik organisatsioon. Enn Põldroos on oma mälestustes märkinud: “Üleüldine käitumiskodeks nägi ette, et neid (fondi) teeneid tuli kviteerida kolmetärnilise “Ararati” konjakiga”.¹⁷⁹ Ka Alice Sagritsa päevikus on ilmekalt kirjeldatud sovetlikke mängureegleid, mis seotud kunstifondiga.¹⁸⁰

KF põhikirja järgi oli fondi ülesandeks seista hea kunstnike materiaalse olukorra eest ning organiseerida loomingulist tööd. Eelkõige tegeldi KL-i liikmetega, kuid õigus oli abistada ka noori, mitteliikmeid, kes olid näidanud oma loomingut n.-ö. positiivsena võimudele. KF andis välja ka toetusi ja pensione, samuti laene, mida kooskõlastati KL presiidiumiga.¹⁸¹

¹⁷⁴ Nt. A. Gerassimov.

¹⁷⁵ ENSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. Loomingulised liidud ja ühingud. 1940-1970. Tallinn, 1986, lk. 52.

¹⁷⁶ ENSV KV kolleegiumi otsuse 30.12.52. a. lisa. ERA, f. R-1665, n. 1, s. 189, lk. 7.

¹⁷⁷ ENSV Kunstifondi ajalooline õiend. ERA, f. R-1954, n. 1, lk. 1.

¹⁷⁸ J. Jensen oli KF juhatuse esimees aastatel 1950-62, H. Lorberg töötas KF direktorina aastatel 1950-70). (ENSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, 1986, lk. 55).

¹⁷⁹ Põldroos, lk. 160, 161.

¹⁸⁰ „All fondi laos jagati välismaa värvikomplekte kunstnikele. Huvitaval kombel jäeti Riki (Richard Sagrits – R. P.) ilma. Bormeister, Kits, Loik, Polli ja Peek jagasid need omavahel. Looberg hoolitseb selle eest, et Loik ja tema sõbrad ilma ei jääks!“ 29.01.57. EKM EKA. F. 169, M 301:2, Alice Sagrits. Mõndasugust. 2.12.1956 – 11.05.1958, lk. 14p.

¹⁸¹ ENSV Kunstifondi ajalooline õiend. ERA, f. R-1954, n. 1, lk. 1.

KF korraldas süsteemi majandustegevust, juhtis tarbe- ja kujutavkunsti töökodasid, mis hiljem nimetati kunstitoodete kombinaadiks „ARS“, ehitas ja haldas ateljeesid, müüs töövahendeid, korraldas matuseid jne.

Kuna KL-i liikmele sissetulekud nõukogude süsteemis sõltusid põhiliselt riiklikest tellimustest, olid kunstifondi tellimused KM-i ostude ja KL-i lepingute kõrval oluliseks finantseerimisallikaks. Nii nagu teistegi asutuste juurde, oli KF-s kunstistude teostamiseks moodustatud kunstinõukogud, ostukomisjonid ja ekspertiiskomisjonid.¹⁸² Lisaks ostukomisjonile oli fondil ka oma näituste sektor¹⁸³, mille ülesandeks oli kooskõlas KL-ga korraldada näitusi ja rändnäitusi.¹⁸⁴

Tarbekunsti Keskus koos Tarbekunsti Eksperimentaalateljega viidi KV alluvusest NSVL KF EVO alluvusse 13. märtsist 1945.¹⁸⁵ Graafika eksperimentaalateljee sai töökorda 1947. a. lõpuks, töö ise algas järgmise aasta alguses. Esimeseks ateljee juhatajaks oli Henn Sarap, kes pidas seda ametit kuni 1951. aastani. Ideoloogiline olukord oli karmistunud ning Sarapi ankeet ei võimaldanud enam juhatajaametit pidada. Tema asemele määrati Siima Škop, kes 1953. a. loovutas oma koha Ado Vabbele.¹⁸⁶

1957. aastast andsid KF-i peamise sissetuleku temale kuulunud tarbe- ja kujunduskunsti töökojad, millest hiljem moodustati kombinaat "ARS". Nende loodud kasumit käsutas KL-i juhatus.¹⁸⁷ Siiski oli kunstnikul veel kolmas teenimisvõimalus. Ta võis müüa oma teoseid rahvale, kuid mitte ise, vaid ametlikult ainult KF-i kaupluste (nn. salongi) kaudu. Teoste müügilevõtu otsustas jälle selleks eraldi valitud kunstinõukogu, kes määras ka iga teose müügihinna. Müüdi ka n.-ö. mitteametlikult ja madalamate hindadega.¹⁸⁸ Kuigi see oli keelatud, müüsid kunstnikud oma teoseid ka otse, näiteks tuttavate kaudu.

Suhteliselt harva, kuid siiski ostis Eesti kunstnike töid ka Moskva - NSVL Kultuuriministeerium kui ka NSVL Kunstifond. Sealsed honorarid olid tavaliselt palju

¹⁸² Nt 1954. a. oli kunstinõukogu koosseis järgmine: A. Hoidre – esimees, liikmed – A. Bach, A. Peek, I. Keerdo, R. Sagrits, Makarenko, A. Mölder. EN KL juhatuse koosolekute protokoll 29.04.54. ERA, f. R-1665, n. 1, s. 214, lk. 38.

¹⁸³ Eraldi struktuurse üksusena töötas näituste sektor KF-i juures alates 1944.a. lõpust. (ENSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik, 1986, lk. 54).

¹⁸⁴ ENSV KF ajalooline õiend. ERA, f. R-1954, n. 1, lk. 1.

¹⁸⁵ ENSV RKN määrus nr. 324, 13.apr.1945.

¹⁸⁶ J. Hain. Graafikaateljee asutamine – kõige kiuste. Eesti kultuur 1940. aastate poolel. - Acta. Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised. Humaniora A19. Tallinn, 2001, lk. 78, 81; E. Pihlak, Ado Vabbe. Tallinn 1993, lk. 62.

¹⁸⁷ Materiaalsed vahendid pärast KF KL-le allutamist, saadi määruse järgi, mis suunas fondi ettevõtete tulumaksu mitte riigikassasse vaid fondile tagasi. (Viira, lk. 14); Kangilaski. <http://www.okupatsioon.ee/>.

¹⁸⁸ „Kidron (tollane müügisalongi juhataja R. P.) müüb väikeseid Riki (Richard Sagrits – R. P.) etüüde ärist odavamalt ja nii tilgub vähehaaval rahakest“. EKM EKA. F. 169, M 301:2, lk. 9.

kõrgemad kui Eestis. Loomulikult jagus Moskva oste ja tellimusi peamiselt neile kunstnikele, kes olid võimude silmis eriti heas kirjas. Üleliidulised tellimused kasvasid oluliselt üleliiduliste tähtpäevade tähistavate näituste eel, aga ka näiteks seoses 1956. a. Eesti kunstidekaadiga Moskvas.¹⁸⁹

5. KÕRGEMAD KUNSTIÕPPEASUTUSED

Kunstilise täiuslikkuse nõue asetas suure rõhu kunstipraktikale, mis oli “professionaalse meisterlikkuse” saavutamise eelduseks. Kuid nii nagu oli poliitiliste instantside staatus kahemõtteline, oli seda ka õppeasutuste oma. Nii omas NSVL Teaduste Akadeemia suurt prestiiži, kuid tegelikkuses seisnes tema olümposlik aura peamiselt selles, et legitimeerida ja ellu viia kõige suvalisemaid (meelevaldsemaid) poliitilisi otsuseid.¹⁹⁰ Selle tunnistuseks olgu nimetatud näiteks Lössenko teooria triumf 1948. aastal.¹⁹¹

Kirjanduse ja kunsti teooriaküsimuste ja kriitikaga tegelesid mitmed organid ja institutsioonid. Nendevahelist suhet ja reaalselt mõju üksteisele on raske mõõta. Nii tegeldi esteetikaalaste küsimustega Teaduste Akadeemia juures (seisukohti avaldati ajakirjas “Filosoofia küsimused”). Teaduste Akadeemia all töötav Kunstiajaloo Instituut andis aegajalt välja publikatsioone – sh. “Kunstiajaloo Instituudi aastaraamatut”. – Tuleb märkida, et samalaadsete küsimustega tegeles veel NSVL Kunstide Akadeemia juures olev kunstiteooria ja -ajaloo õppe- ja uurimisinstituut. Sarnase spetsialiseerumisega osakonnad asusid ka Moskva ja Leningradi ülikoolide juures. Kunstiteadlaste (ja kunstifunktsionääride) üheks ja mitte vähetähtsaks taimelavaks oli veel NLKP KK juures olev Ühiskonnateaduste Akadeemia kirjanduse- ja kunstiteooria kateeder. Ära ei tohi unustada ka kõrgemat parteikooli, kus samuti tegeldi vastava valdkonna küsimustega.¹⁹²

Neist koolidest tulid ka kultuuri tippjuhid, ideoloogid. Nii näiteks lõpetas ajavahemikul 1955-1961 Ühiskonnateaduste Akadeemia NLKP KK juures oleva Kirjanduse- ja kunstiteooria kateedri 38 aspiranti ja 3 kursanti (kokku 41 lõpetanut), kes suunati vastutavatele ametitele KK-sse, toimetustesse (näit. “Pravda”), nõukogudesse

¹⁸⁹ EKP KK teaduse, koolide ja kultuuriosakond. ERAF, f. 1, n. 168, s. 10, lk. 48 – ENSV kunstnike lepinguliste tööde nimekiri 1956. a. ENSV kunstidekaadiks ja SSOR 40. aastapäevaks kavandatava näituse tarbeks NSVL KM Kujutava Kunsti Peavalitsuse, NSVL KF, ENSV KM poolt.

¹⁹⁰ Geller, Baudin, lk. 307.

¹⁹¹ J. Stalin, Marksismist keeleteaduses. – Looming. 1950, nr. 6, lk. 643-658. (Lilja, lk. 293).

¹⁹² Vrd. Geller, Baudin, lk. 309.

jne.¹⁹³ Õppuritel (sh. liiduvabariikidest esitatud kandidaatidel) pidi olema ka sobiv ankeet – kõrgem haridus, komsomoli- ja parteiline taust, kasuks tuli kirjutamise ja toimetamise kogemus. Kateedri ülesanne oli eeskätt kasvatada neist kõrge kvalifikatsiooniga parteitöötajad kunsti ja kirjanduse juhtimiseks. See oli taimelavaks ka teatrite ning kinode spetsialistidele.¹⁹⁴ Eesti NSV tippametnikest oli selle õppeasutuse diplomiga Eduard Inti.

1947. a. loodi NSV Liidu Kunstide Akadeemia. Selle eelkäijaks ja n.-ö. baasiks oli 1933. a. loodud Üleliiduline Kunstnike Akadeemia. Kunstide Akadeemia asutamisega loodi ühtlasi keskorgan vabariiklikele ja liidulistele kunstihariduslikele struktuuridele ning ka üleliidulisele KL orgkomiteele. Tema kompetentsi kuulusid kunstihariduse, teooria ja kunstiajaloo küsimused ning Kunstide Akadeemia kongressidel moodustati nõukogude kunsti “generaalstaadid”, mille kaudu edastati ja kontrolliti keskuse ettekirjutusi.¹⁹⁵

Kunstide Akadeemia oli loodud juhtima kunstiharidust kõigil tasanditel ja unifitseerima seda kogu N. Liidu territooriumil. 1948-50 kahe iga-aastast sessiooni eesmärgiks oli haridussüsteemi reformimine. Alustati seda nõukoguliku meetodiga ehk karmide puhastustega õpetajate ja õppejõudude hulgas.¹⁹⁶ Kampaania ei jätnud puudutamata ka kunstikõrgharidust Eestis.

NSV Liidu Kunstide Akadeemiat peeti “nõukogude kujutava kunsti teaduslikuks ja loominguliseks keskuseks”.¹⁹⁷ Akadeemiat juhtis presiidium, kuid nagu nõukogude süsteemile omane (v.a. kõige kõrgemal astmel), toimis siingi juhtimine põimimise põhimõttel. Nii näiteks oli KA presidenditoolil istuv Aleksandr Gerassimov¹⁹⁸ samaaegselt ka KL-i orgkomitee juht. Taolist põimimist süvendati partei või teiste poliitiliste organisatsioonide töö ühildamisel. See kõik pidi garanteerima kunstiinstitutsioonide “harmoonilise koostöö” sotsialistlikus riigis. Kuid just sellega viidi üks põhikirjaline nõue - kunstiinstitutsioonide autonoomia - nullini.

Esimesed rahulolematuse noodid Kunstide Akadeemia sessioonide sõnavõttudes avaldusid juba 1953. aastal. Tõdeti kunsti muutumist protokolliliseks ja halliks ning viidati kriitikute sõltuvusele (eliit)kunstnikest ehk teisisõnu akadeemia juhtkonnast.¹⁹⁹ F.

¹⁹³ Venemaa Riiklik Sotsiaal-poliitilise Ajaloo Arhiiv (RGASPI - Rossiiskij gosudarstvennoj arhiv sotsial'no-politicheskoi istorii). f. 606 (Ühiskonnateaduste Akadeemia NLKP KK juures), n.1, s. 838, lk. 11.

¹⁹⁴ Samas, lk. 19.

¹⁹⁵ Geller, Baudin, lk. 300.

¹⁹⁶ Samas, lk. 306.

¹⁹⁷ nagu nimetab seda asutust K. Juon, NSV Liidu Kunstide Akadeemia viies sessioon. (Sirp ja Vasar, 15.05.53, lk. 2).

¹⁹⁸ Aleksandr Gerassimov (1885-1963), maalikunstnik, 1947-57 NSVL KA president.

¹⁹⁹ N. Maškovtsevi (NSVL KA korrespondeeriv liige) sõnavõtu refereering, NSVL Kunstide Akadeemia viies sessioon. Sirp ja Vasar, 15.05.53.

Bogorodski märkis oma sõnavõttus, et akadeemikute looming on viimastel aastatel sulgunud ühtede ja samade teemade ringi, et kunstnikud kalduvad lakeerima tegelikkust, kalduvad paraadlikkusele.²⁰⁰

Pärast Stalini surma aktiveerunud kunstielu tõi ajakirjanduse veergudele mitmeid kunsti ja kunstielu puudutavaid artikleid. Nii näiteks avaldati Moskva Kunstnike Liidu kongressi ettevalmistamise ajal ajakirjas “Isskustvo” artikkel pealkirja all “Kongressi eelne tribüün”, kus kritiseeriti kunsti halba juhtimist Kunstiakadeemia poolt. Kritiseeriti pompöösset stiili maalimis ja skulptuuris, brigaadilise meetodi kasutamist jms. Sellest lähtuvalt jõuti peagi vastuseisule arhitektuurilistele kaunistustele ja selle suurejoonelisusele, mis algas üleliidulisel ehitajate ja arhitektide kongressil 1954. a. Samal ajal “rehabiliteeriti” impressionistid, kuigi mitte kõiki ja mitte kõiges, kuid paljude impressionistide tööd tulid muuseumikeldritest taas näitusesaalidesse.²⁰¹ See kõik tähendas, et 1950. aastate keskpaigaks oli nii Kunstide kui Arhitektuuri Akadeemia jalgealune muutunud ebakindlaks.

1954-55. aastal uuesti alanud ettevalmistused kunstnike I kongressiks tõid avalikkuse ette teravad erimeelsused n.-ö. tavalise kunstnike ning Kunstide Akadeemia juhtkonna ja orgkomitee vahel. A. Gerassimovi – kahe viimati nimetatud institutsiooni juhi - esinemine kunstnike diskussioonil 1955. a. detsembris kutsus esile suure pahameele, sest tema sõnavõtt ignoreeris kõike ühiskonnas toimuvat. KK-sse laekus mitmeid süüdistusi ametikoha kuritarvitamisest A. Gerassimovi poolt, mis oleksid võinud talle päevapealt koha maksta.²⁰² Jaanuaris 1956 pöördus Kultuuriministeerium KK poole ettepanekuga vabastada KA president oma ülesannetest. Teisisõnu KA laiali saata. Ettepanud samm oleks olnud üsna loogiline jätk aasta tagasi toimunud Arhitektuuri Akadeemia sulgemisele. Seekord läks aga teisiti. KK kultuuriosakond leidis, et A. Gerassimovi tagandamine ei ole otstarbekohane enne tema volituste lõppu, mis pidi saabuma 1957. a. aprillis. NLKP KK kultuuriosakonna juhi D. A. Polikarpovi arvates oleks taoline samm olnud järeleandmine “ebatervetele meeleoludele, mis on suunatud nõukogude realistliku kunsti vastu”.²⁰³ Nii jäi endise juhtkonna üks alustalasid püsima, mistõttu ka muudatused kujunesid suhteliselt tagasihoidlikeks. Toimunu oli omakorda väga

²⁰⁰ F. Bogorodski (NSVL KA korrespondeeriv liige) sõnavõtu refereering, NSVL Kunstide Akadeemia viies sessioon. Sirp ja Vasar, 15.05.53.

²⁰¹ Zezina, lk. 189.

²⁰² Selgus, et rohkearvuliselt oli etteheiteid Kunstide Akadeemia finantsdistsipliini suhtes, samuti Kunstifondi aadressil, mis tegelevat kitsa ringi kunstnike materiaalse kindlustamisega, kus A. Gerassimov osaline oli. (Zezina, lk. 95-96).

²⁰³ Zezina, lk. 118.

iseloomulik tollasele parteilisele juhtimisele. Kuipalju mängisid siin rolli A. Gerassimovi isiklikud suhted kõrgema juhtkonnaga, on raske hinnata. Arvestades talle esitatud süüdistuste pikka nimekirja, pidi tal olema igatahes mõjukaid toetajaid.²⁰⁴

Pärast A. Gerassimovi ametiaja lõppu sai akadeemia presidendiks senine asepresident, NSV Liidu Kunstnike Liidu Orgkomitee esimees Boris Joganson (1893-1973). Tegemist oli ajaloo- ja revolutsiooniteemaliste kompositsioonide maalijaga, kelle pintsli alt juba 1933. aastast pärines ka nn. sotsrealismi kui stiili väljakujunemise epohhiloov teos “Kommunistide ülekuulamine”.

Hoopis otsustavamad olid aga muutused NSV Liidu Arhitektuuri Akadeemias. Stalini ajal võrreldi arhitektuuri kivisse raiutud ideoloogiaga ja nagu teistegi kunstide puhul, oli arhitektuur üks vahendeid juhi printsiipide elluviimiseks ning propageerimiseks.²⁰⁵ 1934. aastal loodud NSVL Arhitektuuri Akadeemia ideoloogia oli rõhutanud suurejoonelisust, et mitte öelda gigantsust. Nüüd – 1950. aastate keskpaigas tuli tunnistada, et taoline suursugune ja dekoorirohke arhitektuur oli riigi majanduslikku seisundit arvestades liigne luksus. 1954. a. lõpus toimus Moskvas üleliiduline ehitajate, arhitektide ja ehitusmaterjalidetootjate nõupidamine, mille tulemusena avaldati 1955 partei määrus “Liialduste likvideerimisest projekteerimise alal ja ehitustegevuses”. Sellega tunnistati kogu senine arhitektuur valeks. “Minevikku vaatava“ esteetilise ehituskunsti asemele pidi asuma uus, industriaalne.²⁰⁶ Ühtlasi tõi see kaasa arhitektuuri väljaviskamise kõrgete kunstide hulgast – s.t. ka ideoloogilise kunsti hulgast. Laiemalt tähendas see aga ideoloogiasfääri ahenemist üldse. 23.08.1955 anti välja NLKP KK ja MN määrus Arhitektuuri Akadeemia likvideerimise kohta. Kõik akadeemia instituudid ja asutused läksid Ehituse ja Arhitektuuriakadeemia alluvusse.²⁰⁷

Nii oli Hruštšovi kardinaalse pöördega saanud arhitektuurist tootmine. Ehitustöö (pärast 1955. a. nimetati arhitektuuri ehituse tootmiseks) pidi eeskätt arvestama riigi vajadusi. Vajadus uute eluruumide ehitamise järele oli aga muutunud ülisuureks. Ühtlasi tähendas suurejoonelisest ja pompoossest arhitektuurist loobumine tagasipöördumist vana ja vihatud vaenlase – funktsionalismi – juurde. Pöörduti modernistliku arhitektuuri juurde, järgima selle ratsionaalseid põhimõtteid, industriaalseid ehitusmeetodeid, moodsaid materjale ning tehnoloogiaid.²⁰⁸

²⁰⁴ Zezina järgi olevat ta saavutanud K. Vorošilovi soosingu. (Zezina, lk. 91-92).

²⁰⁵ Golomstock, 1990, lk. 226.

²⁰⁶ M. Kalm. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn, 2001, lk. 285.

²⁰⁷ Orlova, lk. 124.

²⁰⁸ Vt. Kalm, lk. 285.

“Ehituse tootmine” anti Ehituskomitee kompetentsi. Isegi KK-s hakkas arhitektuur alluma mitte kultuuri-, vaid tööstusosakonnale.²⁰⁹

Arhitektuuri ohverdamine, ehk ideoloogiliste kunstide hulgast väljaviskamine Hruštšovi poolt on omamoodi sümbolne – sümbolne Hruštšovile ja tema ajale. Ideoloogia piire oli taas koomale tõmmatud.

Olulised muutused toimusid ka kunstiinstituutides. Nõukogude riigis pakkus iga eriala iseseisvat hierarhiseeritud süsteemi kaadri kasvatamiseks ja väljavalmimiseks. Inimeste energia ja loomingulised ambitsioonid kanaliseeriti mitmeastmelise süsteemi raamidesse – alata võis see tööliisklubist, kunstimajast ja tipneda üleliidulise keskinstituudi mastaabis.²¹⁰ Igal tasandil oli aga üks eesmärk kindel – kasvatada ideoloogilis-poliitiliselt õigeid ja lojaalseid loojaid. Nii oli kunstiinstituutide õppeprogrammide pearõhuks realistlik joonistus, marksistlik esteetika jms.

See süsteem juurutati Eestis 1950. aastate alguses, karmide reformidega Eesti kunstihariduses. Formalismipesaks ristitud Tartu Riiklik Kunstiinstituut, milles nähti eelkõige eestiaegse Pallase vaimu kandjat (Mai Levin: „kunstilise *resistance* pesa“), suleti. Tookord nimetati kooli likvideerimist ühendamiseks – 1951. aastast sai Tallinna Riiklikust Tarbekunsti Instituudist ja Tartu Riiklikust Kunstiinstituudist ühine õppeasutuseks nimetusega ENSV Riiklik Tarbekunsti Instituut asukohaga Tallinnas.²¹¹ Tartusse jäi esialgu veel skulptuuri ja maali osakond.²¹² Kuid selle õpilastest olid *ca* pooled väljapoolt Eestist.²¹³

Tallinnasse loodud uut Kunstiinstituuti kutsuti juhtima Friedrich Leht²¹⁴, kes 1920. aastail oli Venemaal silma paistnud sealse avangardi lämmatajana.²¹⁵ Instituudis kehtestati üleliidulised õppeplaanid ning nõuti sealse metoodika järgimist. Usutavasti ei saanud see olema kerge, kuna vanad õppejõud jäid esialgu valdavalt alles. Ka oli näiteks 1953. aastal

²⁰⁹ Kangilaski. <http://www.okupatsioon.ee/>.

²¹⁰ Geller, Baudin, lk. 306.

²¹¹ ENSV MN määrus nr. 1104, 22.12.50.

²¹² Kuni 1955. a. ENSV Riikliku Kunstiinstituudi Tartu osakond. Ajalooline õiend. ERA, f. R-1973, n. 1, lk. 3.

²¹³ Paljud neist suunati hiljem tööle teistesse liiduvabariikidesse. Vt. ENSV Riikliku Kunstiinstituudi Tartu osakond. ERA, f. R-1973, n. 1, s. 93.

²¹⁴ Friedrich Leht sünd. Tartus 1887. 1888 rändas pere Venemaale. Leht õppis Peterburi Kunstide Edendamise Seltsi koolis. 1909 astus Peterburi KA-sse, lõpetas selle kujurina 1914. Alates 1917 osales poliitikas, võitles punaarmeeasena kodusõjas, asutus 1919 bolševike parteisse ja suunati Moskvasse Vene SFNV Hariduse RK kunstiosakonna juhatajaks. 1923. aastast AHRR-I parteiorganisatsiooni sekretär 1944-49 V. Surikovi nim. Moskva Kunstiinstituudi skulptuuriosakonna dekaan. 1949 suunati Tallinna Riikliku Tarbekunsti Instituudi direktoriks. M. Eller, EKABL, lk. 256.

²¹⁵ Kangilaski, Helme. Lühike eesti kunsti ajalugu. Tallinn, 1999, lk. 128.

ca 130-st õppejõust ja abiõppejõust NLKP liikmeid vaid kümme-kond.²¹⁶ 1950. aastate teisel poolel lõpetasid ERKI mitmed noored kunstnikud, kes hakkasid juhtima edasisi muutusi kunstielus.²¹⁷ 1959. a. sai ERKI juhiks Jaan Vares, kes varem töötas KL-i vastutava sekretärina.

²¹⁶ Eesti Riikliku Kunstiinstituut. ERA, f. R-1696, n. 1, s. 266, lk. 21-26.

²¹⁷ Kangilaski, Helme, lk. 147.

II PEATÜKK. KULTUURIPOLIITILISED KÕIKUMISED 1953-57

1. KÄÄRIMISED KUNSTIELUS: AASTAD 1953-55

Stalini surma järgne uus situatsioon eeldas ettevaatlikku tegutsemisvõimaluste avardamist nii majandus- kui kultuurisfääris. Kunstnike-kirjanikke ei olnud võimalik enam käsitleda sõdurite või töolistena, nagu oli seda tehtud kõige süngemal stalinismi perioodil.²¹⁸

Muudatusi tuli teha praktiliselt kõikides eluvaldkondades. Eelpool on käsitletud reorganiseerimisi kultuuri juhtivates riiklikes ja parteilistes organites. Mõningaid muudatusi toimus tsensuuriorganite struktuuris ja alluvusvahekordades. Neil aastatel vähenes mõnevõrra kontrollorganite surve. Selle peamiseks põhjuseks on peetud suutmatust hinnata uusi kultuuripoliitilisi tendentse/protsesse ja ka määratleda piiritaguse loomingu ideoloogilist tähendust. Teravalt avaldus see just väljaspool keskust (Moskvat).²¹⁹ Ühe eesti näitena võiks tuua arutelu 1954. a. Nõukogude Maja projekti ümber, kus siinse Arhitektuuri Valitsuse juhataja Harald Arman teatas ajakirja “Sirp ja Vasar” toimetaja A. Saarele, et tema ei sekku diskussiooni enne “kui diskussiooni materjalid on saadetud Moskva NSV Liidu Arhitektuuri Akadeemiasse ja sealt saadud arvamuse väljendab ta siis “Sirbis ja Vasaras” ENSV Arhitektuuri Valitsuse seisukohana”.²²⁰ Egil Levits on osutanud aga vastupidisele situatsioonile - nimelt ülevalt tulnud üldiste korralduste konkretiseerimata jätmine pärast Stalini surma andis tihtilugu kohalikele tasanditele küllalt suure tegutsemis- ja mänguruumi (eriti võrreldes hilisema perioodiga - 1959-85). Moskva võimumehed olid ametis võimuvõitlusega Moskvas ja nad ei olnud oma instruksioonides kohalikele juhtimisstruktuuridele nii konkreetseid ja nende kontroll ei olnud nii tugev.²²¹ E. Levits on märkinud, et alates 1955-56 algas Läti kommunistide ettevaatlik aktiveerumine tekkinud mänguruumi ärakasutamiseks ja suurendamiseks. Avalikkuseni jõudis see esimesena just kultuuri kaudu.²²² Näib, et Eesti NSV tippjuhtkond eesotsas J. Kabiniga käitus erinevalt Läti kommunistidest endiste reeglite kohaselt ega julgenud astuda sammugi ilma Moskva otsese korralduse või loata.

Eelneva ajaga võrreldes nõrgenes parteiorganite (samuti ministeeriumide kultuuriosakondade) juhtimine ja kontroll ka ajakirjade, toimetuste, teatrite ja kinode

²¹⁸ Kangilaski. <http://www.okupatsioon.ee/>.

²¹⁹ Eimermacher, 1998, lk. 8.

²²⁰ Diskussioonist “Sirbis ja Vasaras”. Seletuskiri KK-le, sm. Intile (31.mai 1954). ERAF, f. 1, n. 168, s. 5, lk. 69.

²²¹ Levits, lk. 32.

²²² Samas, lk. 32.

repertuaaride, kirjanduse ja kunstikriitika üle.²²³ Ideoloogilise sfääri ahenemise tunnistuseks võib lugeda ka arhitektuuri kui tugeva ideoloogilise laenguga kunstiliigi väljaviskamist suurte kunstide hulgast.

Partei rolli nõrgenemine, hirmu vähenemine ning üldine üleskutse kritiseerida vähemalt mõningaid juhtimisaparaadi vajakajäämisi kutsusid N. Liidus esile palju algatusi.²²⁴ Nii näiteks saabus NLKP KK-le hulganisti kirju, milles räägiti sügavale juurdunud bürokraatiast kunsti ja kirjanduse juhtimises.²²⁵

Kultuuriringkonna "ärkamist" iseloomustas nende aktiivne esinemine ajakirjanduses. Juba 1953. aastal lasid ajakirjade toimetused läbi üsna polemiseerivaid ja kriitilisi artikleid. Tõstatatud teemad kasvasid tihti üle üsna ägedateks diskussioonideks. Eriti paistsid silma kirjanikud. Üheks esimeseks signaaliks peetakse 1953. a. juulil Vladimir Ovetškini (1904-1968) "Pravdas" ilmunud artiklit "Ääremaal", kus esmakordselt käsitati kompartei juhtimisvigu.²²⁶ 1953. a. lõpus ilmus ajakirjas "Novõi Mir" Vladimir Pomerantsevi (1907-1971) artikkel "Siirusest kirjanduses", kus autor astus välja šabloonide järgi tehtud teoste vastu. Artikkel leidis vastukaja ka teistes idabloki riikides.²²⁷ "Pravdas" ilmus artikkel, kus räägiti sotsrealismi võimalustest "kasvada erinevates suundades". Nimetatud kirjutis tunnistas, et ametlikes koridorides oldi muutusteks valmis.²²⁸

Loomingulise vabaduse piiride küsimus ei huvitanud mitte ainult kitsast kultuuriringkonda, vaid ka laiemat avalikkust. Eelpool nimetatud kriitilised artiklid äratasid suurt tähelepanu ning ajakirjade ja ajalehtede toimetustesse jõudis tuhandeid selleteemalisi lugejakirju. Kõige rohkem vastukaja pälvis just V. Pomerantsevi artikkel, kuna tema seisukohti olid kritiseerima hakanud n.-ö. vastasleeris seisvad kirjanikud. Esimene vastuartikkel V. Pomerantseville tuli 1954. a. alguses Vassilevskit. Ametlik kriitika oli siiski esialgu suhteliselt leebe. Ka Vassilevski tunnistas, et Pomerantsev on avameelselt tõstatanud kirjanduselu (valu-)küsimusi, kuid seejuures on ta aga unustanud

²²³ Eimermacher, 1998, lk. 8.

²²⁴ Rida literaate tõdes avalikus kirjas, et NSVL Kirjanike Liit on muutunud loomingulisest organisatsioonist "kirjandusajade osakonnaks". Kirjanikud nõudsid, et almanahhide, ajakirjade toimetajate, kirjastajate kohtadele saaksid autoriteetsed inimesed. (Zezina, lk. 118).

²²⁵ A. Fadejevi (NSVL Kirjanike Liidu presiidiumi liige) kiri 1953. a. aug-sept. "sügavale juurdunud bürokratismist nõukogude kunsti ja kirjanduse juhtimises ja nende puuduste likvideerimisest" ja "parteiliste, riiklike ja ühiskondlike meetodite parandamisest kunsti ja kirjanduse juhtimisel". Kritiseeriti kunstniku sõltuvust võimuritest - "Kunstiteoste saatus sõltub liialt kohalikest juhtidest - toimetajatest, kirjastajatest, direktoritest, peasekretäridest, loominguliste liitude juhtidest partei organite soovitudest, ministeeriumi valitsuste ülematest, ministrist ... jne". Kritiseeriti ka juhtimise kulissidetagust elu. (Zezina, lk. 116).

²²⁶ Zezina, lk. 125.

²²⁷ Samas, lk. 130-132.

²²⁸ Artikkel "Teatri õigus ja kohus" ilmus 27. nov. 1953. a. (Zezina, lk. 127).

kirjanike maailmavaatelise ja parteilise positsiooni jms. Kerges toonis kriitika muutus aga peagi jõulisemaks. Käiku läksid poliitilised süüdistused, mis sarnanesid paljus Stalini-aegsetega.²²⁹ Peagi järgnes KK sekretariaadi otsus “Vigadest ajakirjas "Novõi Mir"”, mis kandis pealdist „täiesti salajane“ ja mida levitati vaid siseringis. Otsuse alusel vabastati Aleksandr Tvardovski (1910-1971; ajakirja "Novõi Mir" peatoimetaja aastatel 1950-54 ja 1958-70) kui V. Pomerantsevi artikli trükkilaskja peatoimetaja kohalt ning määrati tema asemele Konstantin Simonov.²³⁰

Keskkomitee otsuses endas oli siiski tajutav püüd partei vahelesegamist kirjandusküsimustesse mõnevõrra piirata - kontrollkohustus seati nüüdsest Kirjanike Liidu ja selle parteiorganisatsiooni õlule. Sellega püüti vältida konfrontatsiooni intelligentsiga. On öeldud, et üha enam juurdus tendents, kus partei tegi otsuseid mitte niivõrd telgi taga, kuivõrd just kellegi osalusel ja/või nimel – ka V. Pomerantsevi puhul tegutseti (väliselt) koostöös Kirjanike Liiduga.²³¹

Ka Moskva kunstnikkonnas algasid diskussioonid, kuigi mõnevõrra hiljem kui teistes liitudes. Esimesed arutelus loomingumethodite ümber toimusid Moskva KL osakonnas.²³² Jõuti ka teoreetiliste arutlusteni sotsrealismi ümber. Nii näiteks tekkis Leningradi Ülikooli juurde neofuturistide grupp, kus toimusid arutelud kunsti ja partei omavaheliste suhete ja loomevabaduse küsimuses ning teoretiseeriti sotsrealismi ümber.²³³ Avalikkuseni kunstnikkonnas toimunu aga suurt ei jõudnud. Pealegi olid orgkomitee ja KA funktsionäärid suhteliselt edukad oma ortodokssete positsioonide hoidmisel. Etteruttavalt mainigem, et seda tõendab muuhulgas ka partei dokumentides „kordaläinud“ ürituseks tituleeritud 1957. aasta I Üleliiduline Kunstnike Kongress.

Püüd laiendada loomingulise vabaduse piire avaldus ka Eestis, ent mõnevõrra hiljem ja mitte nii intensiivselt kui Moskvast. Oldi vaoshoitumad, võimalik et ka ettevaatlikumad. Ja nagu öeldud, oli tegu Moskva algatusega, mis venelastele tähendas „oma“, eestlastele aga „võõrast“.

Esimesed diskussioonid eesti ajakirjanduses algasid 1954. aastal, kui arvustustulle jõudis vastvalminud kirjandusajaloo õpik keskkoolile.²³⁴ Ka ENSV Kirjanike Liidu

²²⁹ Samas, lk. 134-138.

²³⁰ Konstantin Simonov (1915-1979), proosakirjanik, näitekirjanik, 1946-50 ja 1954-58 ajakirja “Novõi Mir” peatoimetaja.

²³¹ Zezina, lk. 141.

²³² Lass, lk. 43.

²³³ Zezina, lk. 130.

²³⁴ Vt. Kuuli. Pärast Stalinit. Muutusi Eesti NSV kirjanduskliimas aastail 1954-1955. Ajalooline Ajakiri. 2001, nr. 1-2 (112/113), lk. 85.

kongressil 1954 oli üheks teemaks kirjanduspärandi objektiivsema hindamise küsimus.²³⁵ Kirjanduse murdeaastaks peetakse 1955. aastat. Eesti kirjanike looming muutus ideoloogilistest kammitsatest vabamaks ja hakkas üha enam etendama poliitilist rolli eesti rahvale oluliste tõdede meenutaja ja kuulutajana.²³⁶

Kujutavas kunstis ei muutunud Stalini surma järel esmapilgul midagi – näituse arutelude stenogrammideski on endiselt palju stalinlikku retoorikat, kuid sealsamas leidub näide, kus Boris Bernstein rõõmustab 1953. a. toimunud näitusel selle üle, et paljud kunstnikud on pöördunud tagasi maastikumaali juurde. “Igale laululinnule on omane tema eriline laul. Ja üks niisuguseid kunstnikke, kes on hakanud laulma jälle oma laulu on kahtlemata sm. Uutmaa”.²³⁷ 1954.a. kunstinäituse arutelu järel on Adamson-Eric märkinud: „Raske painaja on kukilt langenud. Enam pole karta represseerimisi, väljaviskamisi, töötajätmisi jne. Vahepealsed arutud aastad on möödunud – muidugi mitte jälgi jätmata”.²³⁸ Klišeed olid siiski leebunud, kunstnikud sukeldunud neutraalsematesse ja intiimsematesse žanridesse.²³⁹

1954. aastal algas ajalehes “Sirp ja Vasar” diskusioon Viru väljaku arhitektuurse lahenduse ümber. Peagi ilmus artikleid ka kunstnike ning kunstiteadlaste sulest, kes protesteerisid senise ühekülgse käsitluse vastu kunstipärandi hindamisel ning nõudsid lähenevalt kunstnike kongressilt, mis pidi toimuma 1955. aastal, “...mineviku kunstipärandile põhjalikuma hinnangu andmist”.²⁴⁰

Kohalik ajakirjandus paraku üleliidulistest diskussioonidest head ülevaadet ei andnud. Publitseerimist väärtsid vaid nn. vastuartiklid, ehk partei seisukohad nagu Aleksei Surikovi artikkel V. Pomerantsevi vastu.²⁴¹ Selgemad seisukohavõtted nimetatud küsimuses jõudsid eesti ajakirjandusse alles 4-5 kuu pärast, kui avaldati Lembit Remmelgase ja Paul Kuusbergi artiklid. Seisukohad olid muidugi V. Pomerantsevit kritiseerivad, ent samas mitte väga agressiivsed.²⁴² Kui Moskvast lahendati antud küsimus ajakirja “Novõi Mir” toimetaja väljavahetamisega, siis oli oodata taolist sammu siingi.²⁴³

²³⁵ Kuuli, 1995, lk. 30.

²³⁶ J. Kaplinski. Eesti kirjanikud poliitikas. Eesti Kirjanikkude Liit 75. Koguteos. Tallinn, 1997, lk. 105.

²³⁷ 1953. a. vabariikliku näituse arutelu stenogramm kujutava kunsti osas (25.11.53). ERA, f. R-1665, n. 1, s. 195.

²³⁸ K. Kirme. Autoportree silmusega. Adamson-Ericu dokumentaalne eluromaan. Kunst, Tallinn, 1999, lk. 429.

²³⁹ Levin, lk. 208.

²⁴⁰ E. Einmann. Mida me ootame kunstnike kongressilt. - Sirp ja Vasar, 11.02.57.

²⁴¹ A. Surikov “Sotsialistliku realismi lipu all”. - Pravda, 25.05.1954, Sirp ja Vasar, 28.05.1954.

²⁴² Vt. Kuuli, 2001, lk. 90.

²⁴³ Tule alla jäi ajakiri “Looming”. EKP KK vastulöökk tuli 1956. a., kui “ideoloogiliste vigade tõttu” kaotas koha toimetaja I. Sikemäe. Just selles ajakirjas olid leidnud esimesena publitseerimist artiklid ning sõnavõttud

Väga oluliseks küsimuseks sai varasematel aastatel esitatud süüdistuste läbivaatamine. Stalini surm oli ärganud lootuse, et lõpeb ebaõiglus ning muutub suhtumine neisse, kellele oli külge kleebitud sildid “kosmopoliit”, “natsionalist”, “formalist” jms. ja kes olid kaotanud õiguse loominguks tööks ja liidust välja heidetud.

Otsene vägivald oli ENSV Kunstnike Liidu liikmeid tabanud siiski harva.²⁴⁴ Hoopis rohkem haarasid repressioonid kunstiüliõpilasi.²⁴⁵ Traagiliseks kujunes ka suurmeistrite Adamson-Ericu ja A. Starkopfi saatus.²⁴⁶

Kunstnike Liidu liikmete rehabiliteerimisega Eestis alustati 1955. aastal, kuid siis oli tegu veel vaid üksikjuhtumitega, suurem rehabiliteerimislaine (liikmeks ennistamine) jõudis Eesti kunstnikeni 1956.-57. aastal. On märgitud, et poliitiline rehabiliteerimine NSV Liidus on alati olnud lakmuspaberiks, mis näitab juhtiva eliidi poliitilisi meeleolusid ning seetõttu tuleb rehabiliteerimist vaadata riigi üldise arengu kontekstis, sest selle periodiseering kordab täpselt nõukogude ühiskonna ühiskondlik-poliitilisi arenguetappe.²⁴⁷

NSVL Kirjanike Liidus oli liikmeõiguse kaotanud ca viiendik liidu liikmetest (siin mängisid küll olulist rolli veel antisemiitlikud meeleolud, mis tegelikkuses oma teravust ka sula ajal ei kaotanud). Paljud neist kosmopoliitideks tembeldatud andekatest kirjanikest töötasid nn. kirjandusliku neegri rollis, tehes lugusid “lugupeetud” Stalini preemia laureaatidele või teistele Stalini-aegsetele positsiooni omavatele kirjanikele.²⁴⁸ Üsna ootamatult andis KK nüüd nõusoleku mõningate plagiaatorite paljastamiseks, kes taolist võtet kasutanud olid.²⁴⁹

Eestis tõusis plagieerimise küsimus seoses kirjanik Hans Leberechtiga, keda süüdistati ühe näidendi materjalide kasutamises filmistsenaariumis “Andruse armastus” ja romaanis “Kaptendid”. Lõpuks otsustati siiski, et süžeealine sarnasus tulenes asjaolust, et

pleenumitel ja kongressidel, mis julgesid kritiseerida toimunut ja toimuvat. Nt. Ilja Ehrenburgi artikli tõlge “Kirjanike tööst” 1953, J. Smuuli jt. ettekanded 1953. a. EKP KK 8. pleenumilt, L. Rimmelga “Meil ja mujal. Reisijärgne kiri” ja “Vigadest ja väärhinnangutest” jpt. (Kuuli, 2002, lk. 38-55, 86).

²⁴⁴ 1945 oli arreteeritud skulptor Aleksander Eller ja maaliija Varmo Pirk. Kangilaski, Helme, lk. 128.

²⁴⁵ Ü. Sooster, O. Subbi, H. Roode, E. Raudsepp, V. Ohakas, L. Saarts, E. Palmiste, H. Viires jt. (Helme, Kangilaski, lk. 128).

²⁴⁶ Adamson-Eric töötas pikka aega saapavabrikus. A. Starkopf läks abiks Moskvasse oma tuttava skulptori Merkurovi ateljeesse.

²⁴⁷ Rehabilitsija : kak eto bõlo. Dokumentõ prezidiuma ZK KPSS i drugie materialõ. Mart 1953 – fevral’ 1956. Sarjas : Rossija. XX vek. Moskva 2000. lk. 9.

²⁴⁸ Üks suuremaid skandaale, mis päevavalgust nägi, oli seotud dramaturgi, Stalini preemia laureaadi A. Suroviga, kelle heaks töötas “kosmopoliit” J. Varšavski. (Zezina, lk. 149).

²⁴⁹ Samas.

mõlemad autorid on lähtunud tõsielulistest juhtumistest ning suuremat kära sellest ei tehtud.²⁵⁰

2. NLKP XX KONGRESSI VASTUKAJAD

1956. aastat on vaadeldud tihti kui uue perioodi või faasi algust N. Liidus, eeskätt seotuna partei XX kongressi ja Hruštšovi ettekandega 25. veebruaril “Isikukultusest ja selle tagajärgedest”. Viimasele omistatakse pöördeline tähtsus. Parteikongress püüdis tõendada, et koos alanud reformidega õiguse, majanduse ja hariduse vallas on võetud eesmärgiks ületada senised sotsialistliku idee negatiivsed moonutused ja ellu rakendada sotsialismi tegelik idee.²⁵¹

5. märtsil 1956 võttis KK presiidium seisukoha XX parteikongressil peetud ettekande arutamiseks partei ja komsomoliorganisatsioonide koosolekutel. Seda tutvustati ka parteitule aktiivile.²⁵² Arutluste reaktsioonid läksid aga palju kaugemale, mis omakorda tõi kaasa uusi üksteisele vastukäivaid ukaase Moskvast, mis piirasid või keelasid ettekande arutelusid jne. Toimuvat segadust ilmestavad ühe parteijuhi sõnad NSVL Kultuuriministeeriumi nõupidamisel 27. märtsil 1956: “Toimuvad imelikud asjad - alguses antakse välja direktiiv lugeda ette Hruštšovi kõne ametiühingu ja komsomoli aktiivile, nüüd justkui ei tohiks seda üldse kellelegi lugeda. Alguses tuli käsk, et kommunistid esineksid, seejärel käsk, et isegi portreid mitte maha võtta. /.../ räägivad, et 1. mail läheme demonstratsioonile Stalini portreedega.”²⁵³

Jutud “salajasest kõnest” levisid samas rahva seas kiiresti. Sealjuures peeti võimalikuks, et jutte Stalini kuritegudest levitasid välismaa spioonid ja diversandid. Nii mõneski paigas väljusid sündmused kontrolli alt. 5. märtsil, Stalini kolmandal surmaaastapäeval algasid “armastatud” juhi mälestuseks üliõpilasdemonstratsioonid Tbilisis.²⁵⁴ Mingeid takistusi võimud demonstratsioonile ei teinud. Vaatamata Gruusia sündmustele, mis tõendasid Stalini poolehoidjate arvukust, jäi nende hääl siiski nõrgaks, vaid üksikud Moskva kirjanikud julgesid Stalini kaitseks välja astuda.

Juba kongressijärgsete nõupidamiste stenogrammide analüüs näitas, et partei kurssi mõtestati väga erinevalt. Lisaks selgus, et suur osa Keskkomitee lektoritest ise ei olnud

²⁵⁰ ENSV Kirjanike Liidu partei algorg-i büroo koosoleku protokollid 1955. ERAF, f. 2473, n. 14, s. 1, lk. 4-5.

²⁵¹ Eimermacher, 1995, lk. 660.

²⁵² Kuuli, 2002, lk. 61.

²⁵³ Zezina, lk. 164.

²⁵⁴ Samas, lk. 164, 166.

diskussiooniks valmis. Eriti teravalt ilmnis see just koosolekutel loomingulistes liitudes või ülikoolides, kus läbiviijatelt nõuti selgeid vastuseid möödunud aastatel toimunud sündmuste ja neid läbiviinud isikute kohta. KK-ni jõudsid seetõttu tihti kaebused tudengite “poliitilisest ebaküpsusest”, kes kuulavad nõukogudevastaseid raadiosaateid, kiidavad heaks ameerikalikku elustiili, loevad ajakirja “Amerika”, organiseerivad diskussioone impressionismist, kannavad ette kõnesid, mis suunavad mõtteid parteitu kunsti poole jne.²⁵⁵

Esimene vastavasisuline dokument - “Isikukultusest ja selle tagajärgedest ülesaamisest” - anti välja KK poolt 30. juunil 1956. Nimetatud otsus isikukultuse kohta oli palju mõõdukam ja tagasihoidlikum, kui oli seda Hruštšovi kõne kongressil. KK oli alustanud piiride paikapanemist. Umbes samal ajal (16. juunil) oli ette valmistatud ja partei allorganisatsioonidele laiali saadetud KK salajane kiri “XX kongressi otsuste arutelu tagajärgedest.” Selles räägiti, et parteiorganisatsioonide nõupidamistel esitati nõukogudevastaseid ettekandeid, milles isikukultuse kritiseerimise varjus kaheldi partei poliitikas ja XX kongressi otsustes, levitati laimu nõukogude ühiskonna ja partei aadressil, kiruti valimatult ja diskrediteeriti parteilist ja riiklikku aparaati, esitati provokatsioonilisi küsimusi jne. Vaatamata kõigile süüdistustele mingeid tagajärgi repressioonide näol ei järgnenud, küll aga oli nii kujundatud partei seisukoht.²⁵⁶

Vaatamata partei tagasitõmmetele kirjutati kongressijärgses eufoorias mitmeid palvekirju KK Presiidiumile ja artikleid ajakirjandusse. Trükkis avaldati luuletaja Olga Bergholzi (1910-1975) ja Konstantin Simonovi artiklid, milles nõuti partei liini ülevaatamist. O. Bergholz julges väljendada arvamust, et olulisemaid põhjusi, mis segab edasiminekut, on KK dogmaatiline mõtlemine kunsti osas, mis pärineb aastatest 1946-48 ja mis lähtub Stalini isiklikust maitsest. Kritiseeriti partei meetodit kunsti ja kirjanduse juhtimisel, mitte parteid ennast. Suurt tähelepanu pälvisid mitmed teisedki artiklid.²⁵⁷

Hruštšovi kõne tekitas ka Eestis elavat vastukaja, olid ju Stalini-aegsed repressioonid puudutanud pea iga eestlast. EN KL partei algorganisatsioonid räägiti ettekandest esmakordselt 11. märtsil. Esimesed sõnavõttud annavad tunnistust orienteerumiskustest. Koosoleku resolutsiooni kirjutati järgmised read: “1949-1952. aastail, võitluses kodanliku natsionalismi vastu, said ränkade repressioonide osaliseks hulk

²⁵⁵ Samas, lk. 172.

²⁵⁶ Samas, lk. 173.

²⁵⁷ Grupp tuntuid kirjanikke – N. Tsukovski, V. Ivanov, V. Kaverin, L. Kassil', E. Kazakevits ja N. Tihonov pöördusid KK Presiidiumi poole palvega jalule seada uuesti õiglus suhtumises M. Zoštšenko. (Zezina, lk. 177).

nõukogude juhtivaid partei- ja kultuuriala töötajaid, kellest praegu terve rida on rehabiliteeritud. Ühenduses sellega on partei liikmed desorienteeritud, kuna ei ole EKP KK poolt antud küllaldast informatsiooni, kus on piir, kus lõppes vajalik kodanliku natsionalismi vastu võitlemine ja algas kuritegelik kaadrite hävitamine /.../ EN KL partei algorgi kommunistid paluvad EKP KK-d võtta kindlad seisukohad neil aastail esitatud süüdistuste kohta ja anda sellest informatsiooni vabariigi kommunistidele”.²⁵⁸

Järgmisel päeval tõstatati teema taas. Ida Keerdo leidis, et VIII pleenumil juhtimisest kõrvaldatud või arreteeritud vanasse parteikaadrisse suhtutakse siiani alavääristavalt ja ollakse desorienteeritud. Priidu Aavik lisas, et EKP KK hoiab meid paljudes küsimustes pimeduses ning tõi näitena N. Karotamme juhtumi, “kes ränkade süüdistuste pärast eemaldati I sekretäri kohalt ja nüüd ei teagi võtta seisukohta”. Lõpetuseks esitas ta küsimuse saalile: “Adamson-Eric tahtis saada rehabiliteerimist – võibolla peaksime temale seda andma?”²⁵⁹ Aleksander Mildeberg tõi näite raamatutest, mis raamatukogudest olid eemaldatud, “mille üle parteitud tihti omavahel arutlevad” ning A. Mildebergi sõnul parteilaste käest selle kohta aru pärivad, kes aga “ei tea midagi vastata.”²⁶⁰ Oodati EKP KK seisukohta.

Koos sündmuste arenguga muutusid seisukohad kindlamaks ja arvamused julgemaks. Eriti kaalukas oli see, et pärast XX kongressi rehabiliteeriti osa 1944. a. eksiili läinud loomeisikutest. Eestis hakati rääkima Eduard Viiraltist ja Gustav Suitsust jt. Kirjanike Liidu partei algorganisatsiooni koosolekul nimetati G. Suitsu küll veel “kodumaa reetjaks” ja “nõukogudevastaseks”, ent samas leiti, et “kunstniku poliitilist palet ei tohiks samastada tema kunstiga” ning tunnistati, et “mõnest osast tema luules on lausa raske mööda minna.”²⁶¹ Lätis leidis suurt tähelepanu eksiilis surnud helilooja Jāzeps Vītols'i looming.²⁶² Samal ajal hoogustus liikmeõiguste taastamine loomingulistest liitudes.

Peagi juleti teravamalt kritiseerida ka juhtivtöötajaid. ENSV nomenklatuuri – A. Ansbergi ja P. Uusmanni, A. Nugise, L. Lentsmani jt. kohta esitatud kriitika fikseeriti isegi Eesti NSV Kirjanike Liidu partei algorganisatsiooni koosoleku otsuses. Sealsamas märgiti veel vajadust hinnata teoseid kunstilise taseme, mitte teemade järgi, vajadust võidelda

²⁵⁸ EN Kunstnike Liidu partei algorganisatsiooni koosolek 12. märtsil 1956. a. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 1, lk. 35-36.

²⁵⁹ EN KL partei algorg.-i üldkoosoleku protokollid 1956. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 1, lk. 31.

²⁶⁰ A. Mildeberg tõi näidetena F. Tuglase raamatud. Samas, lk. 32.

²⁶¹ H. Tiiduse sõnavõtt 11.04.56. a. EN Kirjanike Liidu partei algorg.-i koosolekust. ERAF, f. 2473, n. 14, s. 2, lk. 42, 44; P. Rummo sõnavõtt 11. apr. 1956. a. EN Kirjanike Liidu partei algorg.-i koosolekust. ERAF, f. 2473, n. 14, s. 2, lk. 44.

²⁶² Levits, lk. 32.

vulgaarsotsioloogilise meetodi vastu. Mõisteti hukka liidu liikmete põhjendamatu väljaheitmist liidust, siltide külgekleepimist jpm.²⁶³

ENSV Kultuuriministeeriumi partei algorganisatsioonis olid aga vastukajad kongressile ettevaatlikumad. Esimest korda oli teema aruteluks 27. aprilli koosolekul. Tunnistati, et “isetegevusringide repertuaaris on palju isiku kultust” ning tõdeti, et täidetud oli ainult kõrgemalt poolt tulenevaid kirjalikke korraldusi, mistõttu oli kadunud igasugune omapoolne initsiatiiv.²⁶⁴ 11. juuli kinnisel koosolekul, kui päevakorras oli partei haridusvõrgu töö tulemused, tunnistati, et enam ei saada aru, kus läheb piir õige ja vale vahel, ja kas senised teooriad kuuluvad ajaloo prügikasti. Räägiti iseõppimise võimatusest, konsultantide vajadusest, kes oskaksid n.-ö. uutes teoreetilistes materjalides orienteeruda.²⁶⁵

EN KL partei algorganisatsiooni koosolekul, mis toimus enam kui poole aasta pärast, olid samad küsimused endiselt päevakorras, nüüd räägiti aga juba teises toonis. Räägiti “demokratiseerumisest” ning “pöördest loomingus”, püüti leida vastutajat möödunu eest. A. Peek nimetas ühe “kultuurikahjurina” Max Laossoni, kes “ruineeris ja diskrimineeris meie kunstnikke ja kirjanikke” ning lisas, et “kultuuri kipuvad just juhtima kultuuritud inimesed.” A. Peek tegi ettepaneku komisjoni loomiseks, “kes paljastaks analoogilised kahjurid ja teeks nende poolt tekitatud kahjud kindlaks.” Taktikaliselt käituti vägagi sarnaselt möödunud aastatele, olgugi et teoreetiliselt taheti ju eelnevast erineda. Üsna avameelne oma hinnangutes oli ka Priidu Aavik, kes kritiseeris kultuuriministrit A. Ansbergi “möödutundetuses”, M. Laossonit “demagoogias”. Ühest küljest pidas ta õnneks “diktaatorluse kadumist kunstiküsimuste arutamisel”, kuid teisalt avaldas ka kartust, et “loomingulist vabadust võetakse anarhia võimalusena.” Ka I. Keerdo võttis sõna A. Ansbergi kritiseerides, nimetades teda “diktaatorlikuks” ning “võhiklikuks”. Samas avaldas ka tema kartust, et “natsistlikud tendentsid hakkava taas elustuma”.²⁶⁶

²⁶³ EN Kirjanike Liidu partei algorg.-i 7.-8. sept. 1956 koosoleku otsus. ERAF, f. 2473, n. 14, s. 2, lk. 102-106; EN Kirjanike Liidu partei algorganisatsiooni koosolekud 11.04.56, 29.08.56, 7.-8.09.56. ERAF, f. 2473, n. 14, s. 2.

²⁶⁴ ENSV KM partei algorg.-i üldkoosolekute protokollid 1956, 27.04.56 Saviauk'i sõnavõtt. ERAF, f. 5661, n. 4, s. 1, lk. 10.; Samas, E.-J. Jaanimägi sõnavõtt, lk. 11.

²⁶⁵ ENSV KM partei algorg.-i üldkoosolekute protokollid 1956, 11.06.56 Saks'i ja Nugise sõnavõttud. ERAF, f. 5661, n. 4, s. 1, lk. 25.

²⁶⁶ EN KL partei algorg.-i üldkoosoleku protokollid. 02.11.56, ERAF, f. 2477, n. 15, s. 1, lk. 49.

Protokollides ülestähendatu viitab juba sellele, et Moskvast tulnud korraldused muudatuste mõõdukusest olid teadmiseks võetud. “Ülevalt” lähtuvast pidurduspoliitika käivitumisele andis tunnistust ka ajakirja “Looming” toimetaja vahetus 1957. a. algul.²⁶⁷

1956. aastasse mahtus oluline, n-ö. vastandmärgiline sündmus - ca 10 kuud pärast NLKP XX kongressi sai teoks N. Liidu sõjaline sissemars Ungarisse.

Nõukogudevastane liikumine Ungaris algas väikesest – Petöfi kirjanduslikust ringist, mis oli vastu parteilistele printsiipidele kirjanduse juhtimises.²⁶⁸ 1956. a. juulis Ungari Kirjanike Liidu parteiorganisatsiooni nõupidamisel tuli välja vastseis tollasele juhtimisele, oktoobris oldi juba valmis välja astuma sotsialistlike maade blokist.²⁶⁹

Käärimisi oli ka teistes rahvademokraatia maades ning sealgi kerkisid reformiideed esile just kirjanike-kunstnike seas. Tugevat revolutsioonilist allteksti omas näiteks Jana Kotta avaldus “Kaasaegsusest ja revolutsioonilisusest kunstis” 1956. a. märtsis Poolas toimunud kultuuri ja kunsti nõukogu sessioonil, kus ta põhjendas püüdusi täielikule loominguisele vabadusele. 1956. a. sügisel toimus Poolas vastuhakk sealsele stalinlikule režiimile, mida hiljem on hakatud nimetama „Poola oktoobriks“.²⁷⁰

Etteheited parteilise juhtimise aadressil tehti ka Tšehhoslovakkia Kirjanike Liidu II kongress 22.-29. aprillil 1956. a. Prahas.²⁷¹ Sarnaste, mõnevõrra küll pehmemate mõtteavaldustega esineti ju ka N. Liidus, mistõttu kardeti kultuuriringkonna kontrolli alt väljumist mitte ainult Idabloki maades, vaid ka N. Liidus.

Uut parteipoliitika suunda, mis oli ilmselt mõjutatud olukorrast „rahvademokraatiamaades“ ning NLKP reaktsioonist sellele, demonstreerisid KK otsused nagu NLKP KK 19. detsembri salajane kiri 1956 “Partei poliitilise töö tugevdamisest massides ja nõukogudevastaste vaenulike elementide kaotamisest” – mis rääkis

²⁶⁷ Ajakirja “Looming” toimetajaks oli I. Sikemäe. Adamsi retsensioon ajakirja “Looming” 1959. a. viimaste numbrite kohta. ERAF, f. 1, n. 196 s. 32, lk. 10.

²⁶⁸ U. Bereczki, 1956. aasta Ungari revolutsiooni tagamaadest. Ungari 1956. – Akadeemia. 2001, nr. 7, lk. 1359.

²⁶⁹ Zezina, lk. 195.

²⁷⁰ Samal ajal, kui Nõukogude press kajastas Poola sündmusi kui klassivõitluse teravnemist jms, nägi nt. Lätis 1957. aastast ilmuv päevaleht “Rīgas Bess” (Riia Hääli), mis iga päev refereeris uudiseid Läänest, Poola sündmusi positiivses valguses. (Levits, lk. 33).

²⁷¹ I. Pfaff märgib, et opositsioon Tšehhoslovakkias ei olnud aga paraku võimeline poliitilist initsiatiivi saavutama, ka mitte mõningaid poliitilisi kompromisse looma. Isegi aprillis ja mais 1956, kui kriitika ja rahulolematuse parteis ja parteist väljaspool oli oma haripunktis, ei lasknud vanad juhtivad kommunistid sündmustel üle käte minna. Opositsioon ei moodustanud ühtset rinnet, vaid esines üksikute võitlejatena, kes ei teinud omavahel koostööd. (I. Pfaff. Die Auswirkungen des XX Parteitags der KPdSU auf die Tschechoslowakei, Zwischen “Tauwetter” und Neuem Frost Ostmitteleuropa 1956-1970. Historische und Landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien 11. Hans Lemberg, Johann-Gottfried-Herder Institut, Marburg an der Lahn, 1993, lk. 23).

intelligentsi ideeliste eksirännakute lõpetamisest. Sama tooni kandis ka 1957. a. välja antud Hruštšovi artikkel “Kirjandus ja kunst olgu tihedalt seotud rahva eluga.”

3. KULTUURIELU ELAVNEMINE PÄRAST NLKP XX KONGRESSI

Väljaastumised kirjanduse ja kunsti riikliku juhtimise vastu ei olnud uudsed. Artikleid kunsti vabaduse ning parteilise juhtimise teemal olid ilmunud ka enne XX kongressi. On öeldud, et stalinismi kriitika ja selle järel hoogu saanud diskussioonid olid paljuski jätk 1953-1955 alanud protsessidele. Ehk mõnevõrra teadlikumalt hakkas kultuuriringkond nüüd nägema oma ühiskondlikku vastutust ning ülesannet aidata kaasa alanud protsessile. Kui varasemalt teotseti suunaga vabaneda Stalini-aegsetest meetoditest, siis kongressi järel peeti võimalikuks põhjalike reformide läbiviimist kõikjal, sh. parteilistes struktuurides.²⁷²

Samas kujunes XX parteikongressist ikkagi murdejoon, kust algasid mitmed uued protsessid, arengud. Kujutava kunsti areng Moskvast hakkas siitpeale liikuma kahes suunas. Ühe suuna esindajad olid eeskätt noored – sh. Stalini ajal arreteeritud kunstnikud nagu Ü. Sooster, B. Svešnikov, E. Steinberg jt., kes rehabiliteeriti. Nende üks esimesi avalikke esinemisi toimus 1956. a. märtsis Moskva Kunstnike Majas noorte kunstnike näitusel. Tolle aja kohta eksponeeriti seal vägagi uuenduslikke töid.²⁷³ Teise suuna esindajad - n.-ö. parteikunstnikud, kes kuulusid ka kunstnike “peastaapi”, hoidsid partei poolt kaitstuna juhtohje kindlalt enda käes. Nad ei saanud küll täielikult noori kunstnike ignoreerida, ent nad üritasid ametlikku kunstipoliitikat muuta vaid näiliselt või väga väikestes nüanssides.²⁷⁴

Üheks oluliseks muutuseks peale XX kongressi oli välismaiste, sh. lääne maalide ja skulptuuride ilmumine kunstiajakirjadesse, samuti impressionismi eestkostjate artiklite avaldamine. Leiti, et ka C. Pissaro, C. Monet, E. Degas, A. Renoir alustasid oma kunstiteed realistlikust maalist. Nende hilisemad maalid Moskvast eksponeeritud näitusel leidsid samuti osaliselt tunnustust.²⁷⁵ Pärast kongressi rehabiliteeriti mitmed põlu all olnud kunstnikud nagu A. Gontšarov, S. Lebedeva jt. Kunstiteadlane A. Kamenski kirjutas artikli ajakirja “Novõi Mir”, kus ta kritiseeris teravalt Kunstnike Liidu Orgkomitee ja Kunstide Akadeemia juhtkonda. Tema arvates ei tulenenud probleemid kujutavas kunstis

²⁷² Eimermacher, 1998, lk. 10.

²⁷³ Ka pärast üleliidulist kunstnike kongressi toimunud noortenäitust iseloomustas mittetraditsiooniliste meetodite julge kasutamine. (Lass, lk. 65).

²⁷⁴ Samas.

²⁷⁵ Moskvast toimus prantsuse kunsti näitus 1956. (Samas, lk. 66).

formalistlikest eksperimentidest nagu seni räägitud, vaid sotsialistliku realismi valest käsitusest. Oma artiklis nimetas ta juhtivate kunstnike nagu A. Gerassimovi, D. Nalbandjani jt. töid “paraadkunstiks”, milles on palju klantsi ja värvi peitmaks sisulist tühjust. Lisades veel, et kunstnikud, kes nn. A. Gerassimovi mudelisse ei sobinud, tembeldati koheselt formalistideks. A. Kamenski artikkel oli püüe äratada diskussioon ka kujutava kunsti sfääris.²⁷⁶

Võrreldes kirjanduses toimuvate debattidega olid kunsti vallas toimunud väitlused küll tagasihoidlikumad, ent siiski võib vaadelda 1955. aastat, osalt tänu ka arhitektuuris toimunud väärtushinnangute muutusele, kujutavas kunstis uute arengute algusajana. Neist olulisem oli sotsrealismi kui väga ühtse kanoonilise kujutamiskiisi lagunemine.

Ka muudatused poliitilises elus mõjutasid kultuurisfääri – selle üheks ilminguks on nt. N. Liidu hermeetilise isolatsiooni järk-järguline leevenemine. Nii näiteks esinesid N. Liidu kunstnikud 1956. aastal, pärast 22-aastast vaheaega, taas Veneetsia biennaalil.²⁷⁷ Moskvast hakati korraldama Lääne-Euroopa kunsti näitusi (Marquet'i ja Picasso jt). Eeskätt just välismaised näitused tõid kaasa rea diskussioone kunsti olemusest, kunsti piiridest. Ja mis eriti oluline, just läbi nimetatud ekspositsioonide leidsid paljud noored kunstnikud n.-ö. oma tee. Läbi imbus pisut välismaist kunstikirjandust.

Kujutava kunsti näitused muutusid mitmekesisemaks, korraldama hakati personaalnäituseid ja retrospektiive. Mõni aeg tagasi oli ju veel igasugune üksikisikut rõhutav või individuaalust taotlev ettevõtmine välistatud. Eesti kunstinäituste „repertuaar“ laienes 1950. aastate keskel isiku-, mälestus-, kevad- ja sügisnäitustega. Näitusepaikadena kasutati Moskvast, hiljem ka Eestis mitmeid ebatraditsioonilisi paiku – kortereid, raamatukogusid, instituute, kohvikuid. Need jäid küll väljapoole ametliku kunsti elu, kuid tähelepanuväärne on, et taolisi ettevõtmisi võimud ei takistanud. Muidugi jäid need näitused ametliku kunstiruumi kõrval marginaalseks.²⁷⁸ Erinevate grupeeringute tekkimine pealiini sees ei tähendanud 1950. aastatel veel lõhet nn. põrandaaluse kunsti, mis tekkis selgemalt pärast 1962. a. Maneeži näitust ja ametliku (lubatud) kunsti vahel.²⁷⁹ Eestis nn. põrandaalust kunsti ei tekkinud, küll aga dissidentlus.

²⁷⁶ Vt. Lass, lk. 68.

²⁷⁷ Sellest annab ülevaate B. Joganson'i artikkel “Veneetsia biennale”. (B. Joganson, Veneetsia biennale, -Sirp ja Vasar, 14.09.56).

²⁷⁸ Eimermacher, 1995, lk. 666-668.

²⁷⁹ Nt. “Grupp kaheksa”, kelle hulka kuulusid Neizvestnoi, N. Andronov, B. Birger, V. Weisberg, vennad P. ja M. Nikonov, M. Ivanov, K. Mordovin ja N. Egorshina. (Golomshtok, I., Glezer, A. Unofficial Art from the Soviet Union. London, 1977, lk. 87).

Ja olulisem – kunstielus hakkasid taas kaasa lööma pikka aega vaikinud kunstnikud. Eesti „vaikijate“ ringi kuulusid peamiselt Tartu kunstnikud, pallaslased. 1956. a. tulijateks olid A. Vardi, G. Raud, J. Saal. Nende käe kirja iseloomustab peamiselt neoimpressionistlik maalimislaad, erandiks J. Saali ekspressiivsed tööd.²⁸⁰ Nii nagu kunstis, toimus ka eesti luules tagasipöördumine 1930. aastatesse.

Elavnemist oli märgata praktiliselt kõigis kultuurivaldkondades. Ilmuma hakkasid reisikirjad ja memuaarid (kuigi, nagu ka varem, läbi tsensuuri), kus lubati heita pilk minevikku, pikka aega mahavaikitud ajajärgule – näiteks aastatele 1910-20. Kasvas tõlkekirjanduse väljaandmine ja seda mitte ainult Ida-Euroopa, vaid ka Lääne-Euroopa, Aafrika, Aasia ning järk-järgult Ladina-Ameerika kirjandusest jpm.²⁸¹ Muudatustealdis oli luule – esimesed uued ilmingud eesti luules avaldusid juba 1956, selle tunnistuseks on J. Smuuli ja L. Remmelgase sõnavõtt Kirjanike Liidu partei algorganisatsiooni koosolekul 13. septembril 1956. a., kus märgiti muuhulgas: „...Luulest on kadunud kodanik, asemele tungib ebamäärane meeleolutsemine, perioodika veergudelt on kadunud isamaalüürika”.²⁸² Ain Kaalepi väitel toodi tagasi 1930. aastate (arbu jate) värsikultuur.²⁸³

Kirjandus kaugenes monumentaalsest “suure tõe” kujutamisest. Üha enam eelistati olmetemaatikat, selle kujutamist fookusega “altpoolt” (n.-ö. elutõde). Uute probleemide kõrval ilmusid kirjandusse ka uued tegelased: tugevate, kindlameelsete, alati võitvate kangelaiste asemele ja/või kõrvale tulid tavalised inimesed.²⁸⁴

Moskvas omas eriti suurt sotsiaalset rolli teater. Märkimisväärne vabadus, mille teatrid sula ajal saavutanud olid, andis neile võimaluse tuua lavale seni avaldamata tükke uutelt autoritelt. Eriti suurt tähelepanu pälvis publiku hulgas aga 1920.-30. aastate repertuaar, mis Stalini ajal oli rangelt keelatud.²⁸⁵ Veel enam, ilmusid ka stsenaariumid, mille peategelasteks olid rehabiliteeritud kommunistid – nt. G. Berezko “Karistus” – mille kangeline rääkis oma sõbrale, kes oli tulnud tagasi vangilaagrist: “Sina tulid tagasi sellisena nagu sa olid kakskümmend aastat tagasi, meie siin olema aga kõik muutunud.”²⁸⁶

²⁸⁰ Altoa, Helme, lk. 43.

²⁸¹ Eimermacher, 1998, lk. 11.

²⁸² EKP KK teaduse, koolide, kultuuriosakond. Ettekanne teemal “Kirjanike Liidu tööst XX kongressi otsuste valgusel”. ERAF, f. 1, nim. 168, s. 10, lk. 20-28.

²⁸³ Altoa, Helme, lk. 43.

²⁸⁴ Ka omandasid teatrite repertuaaris suure kaalu perekonna ja olustiku temaatikaga näidendid. (Ülevenemaalise Teatriühingu III Pleenum. Parteilisuse eest kunstis, sotsialistliku realismi eest. Sirp ja Vasar, 08.02.57).

²⁸⁵ 1956. a. lubas NSVL Kultuuriministeerium teatritel ise oma repertuaari valida, jättes endale küll kontrolli funktsiooni. Praktiliselt kontrolli ei teostatud, ministeerium tegeles sellega väga juhuslikult. Tähelepanu pälvis eriti N. Erdmanni “Mandaat”, mille esietendus toimus 26.11.56. (Zezina, lk. 186).

²⁸⁶ Zezina, lk. 188.

Teatrielu elavnemine pani juhtiv- ja kontrollorganid ambivalentssesse olukorda. Ühelt poolt ei saanud nad eitada olukorra paranemist teatris. Teiselt poolt, just need tükid, mis saavutasid eriti suure menu, figureerisid Kultuuriministeeriumi ja KK kultuuriosakonna dokumentides kui ideoloogiliselt kahjulikud.²⁸⁷ Eesti teatrilavadel taasavastati B. Brecht, interpreteeriti Stanislavskit.²⁸⁸

Ka muusikas muutus pärast XX parteikongressi palju. Selle üheks põhjuseks oli asjaolu, et kongressi eel ei saanud püüded loomingulise vabaduse poole nii hoogsalt avalduda kui näiteks kirjandusringkonnas, kuna üleliidulist Heliloojate Liitu juhtis sel aja väga ortodokssete vaadetega Tihhon Hrennikov. 1956. aasta juunis võttis D. Šostakovitš “Pravdas” terava kriitika alla liidu sekretariaadi, nimetades selle liikmeid kuivadeks dogmaatikuteks, kelle tõttu on viimastel aastatel loodud palju halli ja igavat pateetilist muusikat. Ta lisas, et kõik uus, mis kohe arusaadav ei olnud, tembeldati formalismiks jne. Artikkel, mis küll ei viinud veel laiade diskussioonideni, suutis siiski laiendada loomingulist mänguruumi ka muusikas.²⁸⁹

Hoolimata sellest, et N. Liidus toimunud diskussioonide retseptsioon jäi Eestis tagasihoidlikuks, algas 1956. a. märtsil siinses ajakirjanduses äge mõttevahetus suhtumises Eesti kultuuripärandisse. Ootamatu üllatusena oli selle algatajaks Max Laosson – stalinlike kampaaniate tulihingeline kaitsja-läbiviija. Tema esimene “kaitsekõne” Eesti iseseisvusaegsele kultuurile valmis juba 1955. detsembris, kuid Kultuuriministeeriumi vastuseisule ei pääsenud artikkel kohe trükki. Diskussioon kestis ajalehes “Sirp ja Vasar” ca 4 kuud ning lõppes toimetuse kokkuvõttega. Vaidluse osapoolteks olid Venemaa eestlased (G. Naan, V. Maamägi, E. Päll), kes kaitsesid rahvusliku kultuuri mandumise teesi ning ülikooli õppejõududest koosnev tuumik (M. Pesti, I. Jankovski, N. Zelentsova ning mõned ajaloolased – K. Siilivask, Õ. Elango), kelle põhinõue oli põhjalikumalt uurida Eesti kultuuri aastatel 1920-40. Loomeliidud jäid mõttevahetuses suuresti kõrvalvaatajateks. Nõustuda võib O. Kuuli arvamusega, et selle üheks põhjuseks oli asjaolu, et diskussiooni alustajaks oli just M. Laosson.²⁹⁰ Toimetuse kokkuvõte oli üheselt Naani-Maamäe-Pälli vastu ning selles juleti kritiseerida ka Kultuuriministeeriumi püüdu diskussiooni lõpetada. Avalikkusele andis see signaali surve nõrgenemisest, seda enam, et

²⁸⁷ Üks populaarsematest tükkidest oli Türgi immigrandilt-kommunistilt Nazōm Hikmetilt satiiriline tükk isikukultusest “Aga oli kord Ivan Ivanovitš”. See võeti teatrite repertuaari pärast XX kongressi ja tõlgiti mitmesse liiduvabariigi keelde. (Zezina, lk. 187).

²⁸⁸ Altoa, Helme, lk. 42-43.

²⁸⁹ Lass, lk. 81-82.

²⁹⁰ Kuuli, 1995, lk. 33.

kõik toimus NLKP XX kongressi ja Hruštšovi kõne taustal. Diskussioonile järgnesid mitmed julgemad ja objektiivsemad artiklid.²⁹¹

²⁹¹ K. Kask. Märkmeid meie teatri arenguteest kodanlikus Eestis, - Sirp ja Vasar, 10.08.1956; K. Kask. Mõtteid ühe näitekirjaniku loomingust. - Sirp ja Vasar, 30.11.1956; H. Niidu retsensioon Eesti luule antoloogiale (II kd, 1955), - Looming. 1956, nr. 11, lk. 1657; Gustav Suitsu viimasest värsikogust, - Looming. 1956, nr. 19, lk. 1517-1518; O. Kangilaski. Äärejooni Eduard Viiralti elust ja loomingust, - Looming. 1956, nr. 10, lk. 1489-1507; B. Bernstein. Eesti kunsti arenguküsimusi, - Sirp ja Vasar, 2.11.1956; L. Rimmelgas. Vigadest ja väärhinnangutest. – Looming. 1956, nr. 11, lk. 1598-1619, Rahva Hää!, 28.11.1956. (Kuuli, 1995, lk. 34-35).

III PEATÜKK. EESTI NSV KUNSTNIKE LIIDU IX KONGRESS: MÕJUTEGURID, KÄIK, TOIME

1. ÜLELIIDULISED LOOMINGULISTE LIITUDE KONGRESSID

Kongress oli põhikirja järgi loomingulise liidu kõrgeim juhtiv organ. Üleliidulise kunstnike kongressi põhikirjalisteks ülesanneteks olid nõukogude kujutava kunsti olukorra ja arengu küsimuste läbitöötamine, NSVL KL edaspidiste ülesannete ja töö organisatsiooniliste vormide kindlaks määramine, Liidu juhtivate ja revideerivate tsentraalorganite aruannete kinnitamine, NSVL KL põhikirja kinnitamine, NSVL KL juhatuse ja keskrevisjonikomisjoni valimine. Samalaadsed olid ka kõigi ülejäänute loominguliste liitude kongresside tegevusulatus. Liitude täidesaatvaks organiks oli juhatus, mis juba otsesemalt sekkus igapäevatöösse – suunates liidu ideelis-loomingulist tegevust, teostades kontrolli, kinnitades komisjone, juhatusi jms.²⁹²

1954. a. kutsuti kokku üleliiduline kirjanike kongress, mis oli esimene loomeliitude kongress pärast pikka vaheaega. Juba 1952. a. sügisel olid kirjanike organisatsiooni sisesed probleemid jõudnud avalikkuse ette. Liidu liikmed pöördusid NLKP KK poole kaebustega sekretäride aadressil, sekretärid kaebasid omakorda üksteise peale.²⁹³

Kõige enam kriitikat pälvis asjaolu, et liidu juhtkond – kitsas ring kirjanikke – oli monopoliseerinud kõrgemad juhtpositsioonid aastateks. See situatsioon oli iseloomulik kogu nõukogude juhtimissüsteemile. Liidu pleenumit, mis pidi põhikirja järgi koos käima 3 korda aastas, ei olnud kokku kutsutud peaaegu 4 aastat.²⁹⁴ Kongresside vahel pidi liitu juhtima 18-liikmeline sekretariaat, kuid selle liikmed, valitud esimesel üleliidulisel kirjanike kongressil 1932, olid ammu oma ülesannetest distantseerunud: mõned neist olid manalateed läinud, teised haiguse või kõrge ea tõttu eemale jäänud, kolmandad olid tõrjutud juhtimisest eemale „poliitiliste vigade“ pärast.²⁹⁵

Kongressi kokkukutsumise plaane peeti NSVL Kirjanike Liidus juba 1950. aastate alguses. On arvatud, et kavandatud kongress jäi toimumata seetõttu, et avalikuks said mitmed plagieerimised ja juhtumite taga olid “suured” nimed – Stalini preemia laureaadid.²⁹⁶ Teiseks põhjuseks on nimetatud teoreetilisi lahkarvamusi sotsrealismi

²⁹² NSVL KL põhikiri ja kodukord, vastu võetud Kunstnike I Üleliidulisel Kongressil 7.03.57. ERA, f. R-1665, n.2, s. 259, lk. 38.

²⁹³ Zezina, lk. 83.

²⁹⁴ XIII, mis toimus 1950 ja XIV pleenumi vahele mahtus ligi 4 aastat. (Zezina, lk. 83).

²⁹⁵ Zezina, lk. 83.

²⁹⁶ Nt. A. Surov, kelle heaks töötas “kosmopoliit” J. Varšavski, (Zezina, lk. 149).

ümber, mille esiletõusu kardeti ka kongressil. Ajakirjanduses oli alanud diskussioon sotsrealismist kui „Keskkomitee projektist“ ja „parteilisest kunstimeetodist“. 14. jaanuaril 1953 andis KK sekretär N. Mihhailov KK Kirjanduse ja Kunsti osakonnale korralduse „puhastada kirjanduse organisatsioon loominguliselt passiivsetest inimestest.“ See käsk oli antud päev pärast „Pravdas“ avaldatud TASS'i teadet arstide-kahjurite grupi arreteerimisest.²⁹⁷

Väidetavasti ei kujunenud 1954. aasta detsembris toimunud üleliiduline kirjanike kongress kirjanduselus mingiks eriliseks sündmuseks. KK Hariduse ja Kultuuri osakond oma aruandes Kirjanike II kongressist märkis, et kongress möödus eriliste vahejuhtumiteta, gruppide omavahelise võitluseta, mis olid ilmnunud kongressieelsetel nõupidamistel ning juhatus ja presiidium valiti erinevate suundade esindajatest. Osavõtjadki kinnitasid, et see oli riiklik ettevõtmine, kus kõik oli kõrgemalt poolt paika pandud. Kontrolli all olemise tunnistuseks oli ka partei „suurmeeste“ ja prominentsete kirjanike omavahelise kohtumise asetleidmine kongressi eel. Ettekandjate tekstid olevat olnud hästi „läbi sõelutud“. Kriitikale suurt ruumi ei antud, nii jäi sõna saamata näiteks K. Paustovskil, kes soovis kõnelda kirjanduslikust keelest ja kunsti õigusest sõltumatusele.²⁹⁸

Hoolimata püüdest hoida ettekannete sisu valvsa kontrolli all, ületasid mõnedki lubatud piire. Liberaalsete vaadetega torkasid silma V. Kaverin, A. Jašin, O. Bergholz. On tähelepanuväärne seegi, et juleti nimetada nimesid, kes Stalini ajal keelatud olid, nii näiteks kiitis B. Pasternak luuletajat Samad Vurgun'i, O. Bergholz ja K. Fedin asetasi V. Majakovski kõrvale A. Bloki, ka V. Brjussov, I. Bunin ja A. Kuprin olid taas nõukogude kirjandusse kaasatud. Isegi Anna Ahmatovat mainiti, küll seoses tema teenetega tõlkekirjanduses.²⁹⁹

Üks olulisemaid ettekandeid kongressil oli tollase liidu esimehe A. Fadejevi oma, kes osundas oma sõnavõtu ka vigadele liidu juhtimises, kus üksikute persoonide kätte on kontsentreerunud kogu võimupädevus. Osutades enese juhtimisvigadele, väljendas ta ka tahet liidu struktuur reorganiseerida.³⁰⁰

²⁹⁷ Puhastamise käsu väljaandmise põhjuseks oli üks anonüümikiri, mis kandis avalikult antisemiitlikku iseloomu – „Ammu oleks olnud vajadus pöörata tähelepanu Moskva kirjanike olukorrale“, kirjutas anonüümne autor, „me ei eksi, kui ütleme, et 70-80% selle koosseisust kannavad t e a t u i d perekonnanimesid. Moskva kirjanike koosseisu moodustab 50% ballasti, mille alusel täitub Kirjanike Liidu sekretariaadi ja Kirjandusfondi kassa ja saadakse tuusikuid puhkebaasidesse ja sanatooriumitesse“. (Zezina, lk. 84-87).

²⁹⁸ Lass, lk. 30; Zezina, lk. 144.

²⁹⁹ Lass, lk. 33.

³⁰⁰ Lass, lk. 32.

Kui kongressil olid eri leerides stalinistid-konservatiivid ja kommunistid-liberaalid, jäi partei seekord pigem viimaste tiiba.³⁰¹ Põhjusi oli siin mitmeid – üks neist vajadus arvestada rahvusvahelise pressu huvi, mis jälgis tähelepanelikult just kirjanduses ja kunstis toimuvat. Oluline oli ka, et ei tekiks siseriiklikult assotsiatsiooni Stalini ajaga, 1946.-48. aastate otsustega. Samuti oli partei juhtkond huvitatud tasakaalu hoidmisest erinevate jõudude vahel ning parteile sobivad suunad suudeti osalt otsustada juba kongressi eel – eeskätt ajakirjanduses toimunud diskussioonide käigus, mil suruti maha või sunniti oma seisukohti ümber hindama partei arvates liiga “kaugele” läinud autorid.³⁰² “Heli” oli seega juba enne kongressi maha keeratud.

Siiski võib öelda, et pärast kongressi oli täheldatav arvamused suuremine kirjandusvallas. Samuti loodi mitmeid uusi ajakirju, sealhulgas näiteks “Junost”, millest sai üks suuretiraažilisemaid ajakirju, samuti “Neva” (millele tänu sai Leningrad pärast ajakirja “Leningrad” sulgemist teise kirjandusajakirja “Zvezda” kõrvale), lisaks veel “Innostrannaja literatura”, mille kaudu avanes võimalus tundma õppida ka piiritagust kirjandust.

Mõnevõrra teistsugune oli aga üleliidulise kunstnike kongressi taust ja tulemused.

1939. a. loodud Nõukogude Kunstnike Liidu Orgkomitee esmaseks ülesandeks oli seatud üleliiduline kunstnike kongressi ettevalmistamine ning eeltöö loodava organisatsiooni heaks. Selle teostuseni jõuti aga alles 18 aasta pärast – 1957. Pika venimise põhjustena on toodud eelkõige formalismi vastu võitlemise kampaania puhangut, mis oli alanud juba 1930. aastatel, kuid ei olnud kaotanud oma aktuaalsust. Teise põhjusena märgitakse Aleksandr Gerassimovi ametipositsiooni kuritarvitamise ilmsikstulekut, mis oleks takistanud tema nimetamist uue loodava NSVL KL juhiks. NLKP KK Kirjanduse ja kunsti osakonna jaoks ei leidunud aga ka teist sobivat kandidaati nimetatud kohale.³⁰³

Olgugi et 1954. a. olid kujutava kunsti kohta avaldatud artiklid vanu kulunud lööksõnu täis, väljendas samal aastal toimunud Orgkomitee XIV pleenumi otsus - jätta ära I üleliiduline kongress - vähemalt teatavat rahutust kunstnike ringkonnas. Sama aastal avaldati ajakirjas “Isskustvo” parteitruu artikkel (G. Nedošivin), mille sisust võis järeldada, et mõnedki kunstnikud üritasid sotsrealismi piire avardada, rääkides positiivsemalt impressionismist ja impressionistidest. 1955. aastal avaldusid püüded eksperimenteerida juba selgemalt. Üks esimesi abstraktsete maalide maalijaid oli Liazonovi gruppi kuulunud

³⁰¹ Samas, lk. 716.

³⁰² Ka nt. ajakirja “Novõi Mir” toimetaja A. Tvardovski tunnistas ajakirjas esinenud vigu. (Zezina, lk. 143).

³⁰³ Zezina, lk. 93, 96.

maalikunstnik Lev Kropivnitski (1922-1994), kes oli 1946. aastal arreteeritud ja äsja vabastatud. Avalikkuseni jõudsid tema eksperimendid arvatavasti pigem kuulujutu vormis. Kuid 1955. aasta lõpus toimunud KL-i Moskva osakonna diskussioonil räägiti sellest, et võitlusele 1920. aastate kahjulikele tendentsidele kunstis on liiga vähe tähelepanu pööratud.³⁰⁴ Tähendab, meeldetuletuseks oli siiski põhjust.

Ka 1957. a. kongressi eel seisis juhtivad funktsionäärid selle eest, et maha suruda alanuid diskussioone ja erinevaid arvamusi. Rõhutati kunstnike kohustusi rahva ja partei ees. Kongressi eelõhtul avaldati veel A. Mihhailovi ja E. Melikadze artikkel, mis pidi andma kongressile n.-ö. õige häälestuse. Artiklis rõhutati, et ei saa kiita heaks kõike, mis viimastel aegadel loodud ning 1946.-48. a. otsused olid head ning võitluses formalismi vastu vajalikud. Teravalt kriitikat pälvis veel A. Kamenski, kes ühes oma varasemas artiklis julges lugeda formalismi vastu suunatud kampaania lõppenuks juba kolmekümnendatel.³⁰⁵

Kongressi eel toimus tavapärane kohtumine kunstnike ja partei KK vahel, kus pandi paika nn. kongressi positsioonid. Selle kohtumise tulemused avaldati B. Jogansoni artiklis. Kriitikat pälvisid kunstnikud, kes ei pidanud kinni sotsialistliku realismi printsiipidest nagu parteilisus, rahvuslikkus, ideoloogilisus. Luubi alla võeti ka pressis kajastunud teemad.³⁰⁶

Kõige kriitilisema suhtumisega paistis silma A. Lebedev, kes rääkis kunstis ilmnevatest valedest, kodanlikku ideoloogiat kandvatest tendentsidest. Kriitikatule alla jäi veel kunstiteadlase Izigrina korraldatud V. Kandinsky ja K. Malevitši näitus. A. Lebedev leidis, et sellise arusaamaga vabadusest avatakse tee kodanlikule ideoloogiale. Kriitika Kunstnike Liidu aadressil avaldus samuti F. Bogorodski sõnavõtus. Välja jättes tuntud juhtfunktsionäärid, tunnistas ta, et perifeerias on kunstijuhtimine "tihti täiesti ebakompetentsetes kätes". Aga laiemat vastukaja tema tähelepanek ei leidnud. Kohtumine andis Kunstnike Liidu funktsionääridele „raamid“, mille järgi sai teha parandusi ja korrekture oma planeeritud ettekannetesse kongressil. Taoline kongressieelsete

³⁰⁴ Lass, lk. 40-41.

³⁰⁵ E. Melikadze, A. Mihhailov. Za socialističeski realism v izobrazitel'nom iskusstve. Sovetskaja kult'ura. 26.02.1957. (Lass, lk. 69).

³⁰⁶ Samas, lk. 69-70.

kohtumiste traditsioon kestis kuni M. Gorbatšovi ajani.³⁰⁷ Sarnaselt Moskvale toimus kohtumine ka eesti delegatsiooni liikmete ja KK sekretäri L. Lentsmani vahel.³⁰⁸

Kongress toimus 28. veebruaril 1957. NLKP Keskkomitee saatis kongressile tervituskirja, mis oli samuti loominguliste liitude kongresside traditsiooniks, kinnitamaks veelkord kongressi esindatud partei suunda. KK kirjast sai kunstnikele n.-ö. programm, mida kinnitas ka KK sekretäri Dimitri Šepilovi³⁰⁹ ettekanne, milles muuhulgas toonitati, et kujutava kunsti õnneks on ületatud formalismi ja dekadentsi vaim.³¹⁰

Pärast KK sekretäri oli ettekanne Boris Jogansonilt, kes kordas kõike seda, mida oli parteiliste seisukohtadena kujutavas kunstis juba välja öeldud. B. Joganson rõhutas, et isikukultuse ajal levisid valed tendentsid, mida aga ei tuleks tema arvates üle võimendada, kuna ka sel ajal loodi ja tehti palju märkimisväärset (sh. formalismist lahtiütlemine). Lõpetuseks sõnastas B. Joganson oma unistuse kunsti eesmärgist. Kunst pidi inimesi moraalselt positiivselt mõjutama, neid mõtlema panema nii enda kui maailma üle - ta nimetas seda uueks renessansiks, mis saab alguse N. Liidust. Ettekannetes ei jäänud tähelepanuta ka kapitalistlike maade "nihilismi mürgist" läbi imbunud kunst.³¹¹ Rõhutati, et "leninlikud printsiibid kunsti parteilisusest ja rahvalikkusest, õpetus kahest kultuurist ja suhtumisest mineviku kunstipärandisse olid ja jäävad nõukogude kunsti tähtsamateks põhiprintsiipideks."³¹²

Kongressi resolutsioonis anti üldhinnang Nõukogude kunsti arengule. Sealjuures kritiseeriti kujutavas kunstis esinevaid puudusi, mis avaldusid nii formalismis kui ka naturalismis, illustratiivsuses, isikukultusepärandina paraadlikkuses jne. Kongressil kritiseeriti teravalt sektantlust ja üksikute kunstnike gruppide privilegeeritud seisundit.³¹³ Samuti leidis hukkamõistu kunstifunktsionääride grupp eesotsas A. Gerassimovi ja D. Nalbandjaniga, kes hoidsid juhtpositsioone nii kunstnike liidus kui NSVL Kunstide Akadeemias ning kritiseerisid neid, kes nende vaateid ei jaganud.

Kongressi resolutsioonis märgiti veel, et "juhtiva rühma kunstnike ja kunstiteadlaste vaadete dogmaatiline kitsarinnalisus suhtumises kunsti ülesannetesse piiras Nõukogude kunsti loomingulisi võimalusi, elulise tõe ja julgete loominguliste taotluste

³⁰⁷ Lass, lk. 70-71.

³⁰⁸ „Täna p.l. olid Moskvasse Kongressile sõitjad Lentsmanni juurde kutsutud (treeningule!) ...Lentsmann olevat delegaate hoiatanud ja manitsenud, kuidas joont hoida Moskva kongressil, kunstnikud väga pahased sellise demokraatia puudumise pärast!“ 21.02.57. EKM EKA, f. 169, M 301:2, 11.05.1958, lk. 16p.

³⁰⁹ Dimitri Šepilov, sünd. 1905, 1952-57 „Pravda“ peatoimetaja, 1956-57 NSVL välisminister.

³¹⁰ Lass, lk. 72.

³¹¹ samas, lk. 72-73.

³¹² Üleliidulise Kunstnike I kongressi resolutsioon. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 226, lk. 28.

³¹³ Samas.

asemel viis see ilustamisele, hallusele, šabloonile. Selle rühma monopol kõigis õigustes ja eelistes ... oli takistuseks ... eri suundade arenemisele sotsialistliku realismi raames.” Samas kritiseeriti resolutsioonis ka formalismi kaldumise eest: “...mõnede kunstnike, eriti noorte juures, hakkas tekkima haiglane huvi mitmesuguste kaasaegse formalismi avalduste vastu. See viis võitluse nõrgenemisele naturalismi ja formalismiga...”. Kongress kutsus üles otsustavalt lõpetama sotsialistliku realismi meetodile võõras praktika, kunstis esinenud kitsarinnalisus ja väikekodanlik salongilikkus, ületama abstraktsioon ja dogmatism...”.³¹⁴

Hädavajalikuks peeti reorganiseerida KL ja KF.³¹⁵ Teravaid märkusi tehti KL orgkomitee ja Kunstide Akadeemia aadressil.³¹⁶ Kriitikat pälvis kunstiinstituutide õppesüsteem jpm. Mõningast “rehabiliteerimist” leidsid kongressil ka impressionistid.³¹⁷

Kongressi kajastustes pressis ei olnud võimalik alati tuvastada seisukohtade autoreid. Kriitilised sõnavõttud jäeti tihti refereerimata või tehti seda äärmiselt lühidalt.³¹⁸

NSVL KL-i vastutavaks sekretäriks sai üks liidu vanemaid liikmeid K. Juon.³¹⁹ Sekretariaati valiti teiste hulgas seni põlu all olnud Sergei Gerassimov, lisaks veel 99 liiget – Belašova, G. Melichov, N. Osenev, Ju. Pimenov, A. Saltõkov, I. Serebjannõi, D. Suslov, eestlastest E. Einmann, A. Peek, A. Reindorff. Revisjonikomisjoni valiti L. Soonpää.³²⁰

Alice Sagrits kirjeldab oma päevikus üleliidulise kongressi juhatuse valimisi: „Riki (Richard Sagrits) kuulis üht teist huvitavat kongressist, et mitte endisi suuri tegelasi sisse lasta uude juhatusse, pandi kongressi poolt 20 kandidaati 100 valitavale juhatuse kandidaadile juurde – siis tehti partei poolt ettepanek laiendada uut valitavat juhatust 120 liikme pääle, see hääletati maha. Ja nii valiti 99 uut liiget juhatusse, esimeheks üle 80-ne aasta vana kunstnik Juon. Šukov, Al. Gerassimov jt endised suurused ei tulnud üldse kongressile. Šukovi kõne graafikast loeti kongressil ette. Ka lubati esimest korda avalikult esineda „kapustnikul“, kus imiteeriti ja karrikeeriti endist juhatust. ... S. Gerassimov taheti KL esimeheks, kuna ta pole parteilane, kukkus tema kandidatuur läbi. Ta on uues juhatuses“.

Hoolimata mõningatest julgematest väljaütlemistest oli kongressi ametlik seisukohavõtt lühidalt eelkõige järgmine: “I Üleliiduline kongress oli selge demonstratsioon nõukogude kunsti põhjapanevate printsiipide triumfist, mis on tugevad

³¹⁴ Üleliidulise Kunstnike I kongressi resolutsioon. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 226, lk. 28-30.

³¹⁵ S. Gerassimovi sõnavõtt (Lass, lk. 74).

³¹⁶ B. Pasternaki sõnavõtt (Lass, lk. 74).

³¹⁷ Zezina, lk. 189.

³¹⁸ Nii nt. on "Sovetskaja Kultura" veergudel mainitud: "Pasternak tegi rea kriitilisi märkuseid Orgkomitee ja Kunstide Akadeemia aadressil". (Lass, lk. 74).

³¹⁹ Loodus, Lamp, 1970, lk. 24.

³²⁰ 05.03.57, EKM EKA, f. 169, M 301:2, lk. 19p.

tänu seotusele elu ja rahvaga, parteilisusega ja epohhi humanistlike ideedega." Võib öelda, et konservatiivsed jõud saavutasid kongressil ülekaalu ja noored Moskva KL-i liikmed, kes olid kongressi eel esinenud liberaalsete sõnavõttudega, ei leidnud tähelepanu.³²¹

Nn. võitude poolele võis lugeda vaid KA ja senise orgkomitee juhtpositsiooni mõningast nõrgenemist ja sedagi pigem vaid mõnede isikute tasandil. Mõnevõrra teiseses ka sotsrealismi tõlgendamine. Need olid liberaalide leeri väiksed võidud.

Osa eesti kunsti ringkonnast, kes enne üleliidulist kongressi kokku tulid, märkisid ära teoste sisulist ühekülsust. See kirjutati isikukultuse ja eelmiste aastate poliitika arvele. Leiti, et loomingus puudub novaatorlikkus jpm.³²² Juhatus soovis juhtida kongressi tähelepanu mitmesuguste kõrgemate instantside liigsele administreerimisele loominguliste küsimuste lahendamisel, aga ka kvaliteetse materjalide hankimise vajadusele jms.³²³

Vaatamata tugeva parteilise suuna prevaleerimisest "suurel" kongressil, nägid Eesti kunstnikud (ja kunstifunktsionäärid)³²⁴ võimalust kritiseerida vähemalt mõnelgi määral 1950. a. VIII pleenumi otsuseid, mil liidust heideti välja hulk silmapistvaid kunstnikke, samuti nende alusetut mustamist ning Eesti kunsti parema osa mahavaikimist.³²⁵ Kongressi käigust informeerides märkis K. Polli, et kongressil toodi esile ka endise orgkomitee vead, D. Šepilov olevat puudutanud teiste küsimuste seas NSVL Kunstide Akadeemia tegevust, ning tõdenud, et "sinna kuuluvad praegu ühesuguste käekirjadega kunstnikud, kuna kõik teised on välja tõrjutud".

Kongressil käsitletud teemadest peeti oluliseks loomulikult ka sotsrealismi meetodi uut tõlgendamist, mida "seni oli hoitud ja suunatud madalama maitsega inimeste tasemel".³²⁶ Kongressil tehtud senise õppesüsteemi kriitika andis julgust kritiseerida olukorda ka kohapeal – arvustati õppeprogrammide liigset standardsust, õpilaste vastuvõtusüsteemi, ranget akadeemilisust ning kohalike oludega mittearvestamist.³²⁷ Leo Soonpää, kommenteerides olukorda kunstiteaduses, toonitas, et paljud peituvad

³²¹ Lass, lk. 75.

³²² Loodus, Lamp, lk. 23.

³²³ ENSV KL juhatuse koosoleku protokollid. 16.02.57. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 227, lk. 10.

³²⁴ Üleliidulisel kongressil osalesid Eestist: A. Alas, E. Einmann, I. Kimm, A. Peek, A. Pilar, K. Polli, A. Reindorff, E. Roos, L. Soonpää. Nõuandva hääleõigusega: V. Jõeste, A. Kaasik, A. Hoidre. Külalistena: M. Adamson, I. Keerdo, G. Reindorff. (E. Einmann, Palju on veel lahendada. – Sirp ja Vasar, 22.02.57).

³²⁵ ENSV KL Tartu osakonna koosolekute protokollid. K. Polli ettekanne 22.03.57. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 228, lk. 9.

³²⁶ K. Polli sõnavõtt. ENSV KL Tartu osakonna koosolekute protokollid 1957. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 228, lk. 9.

³²⁷ A. Peek: „Eesti Kunstiinstituudis puudusid loenguid eesti kunsti ajaloost“. (A. Peek. Intervjuu rongis Moskva-Tallinn. – Sirp ja Vasar, 15.03.57); E. Einmann. Palju on veel lahendada. – Sirp ja Vasar, 22.02.57.

voolujooneliste mitte midagi ütlevate formuleeringute taha.³²⁸ Kongressil toimunud tutvustavates sõnavõttudes räägiti kunsti juhtivate organite halvast juhtimisstiilist, eeskätt nende liigsest administreerimispuudest. Leiti, et on vaja juurutada praktika, kus komisjonid ja žüriid on valitavad ja mitte määratavad nagu seni.³²⁹

Kongressijärgsel koosolekul Tartus juleti tõstatada küsimus ülevalt suunamise lõpetamisest. Elmar Kits küsis retooriliselt, et kui suunamine ülevalt ei kao, kas sel juhul ei või tekkida jälle olukord, et kunst jääb ajast ja nõudmistest maha.³³⁰

Tähelepanuvääriv on asjaolu, et sõnavõttud n.-ö. suure kongressi teemadel liidu koosolekutel (üle)rõhutasid tugevalt kongressi kriitilisi seisukohavõtte kunsti ja kunstipoliitika aadressil. Vastupidiselt tegelikkuses toimunule. Osale Eesti kunstnikest, kellest valdav enamik Moskva kongressil ei osalenud, võis saadud sõnum olla tõukeks uuenduste elluviimisel.

2. EESTI NSV KUNSTNIKE LIIDU IX KONGRESS

Ettevalmistused kongressiks algasid juba 1957. aasta esimestel kuudel, mil jagati juhtnööre seksioonide büroodele. Aprilli lõpuks pidid KL-i juhatuse laual olema aruanded seksioonide tööst ajavahemikul 1955-57.³³¹ Teatati ka arvatav toimumise kuupäev, millel seni veel puudus EKP Keskkomitee kinnitus.

Kongressi eel saatis KL-i vastutav sekretär Aleksander Peek EKP KK esimehele Leonid Lentsmanile kirja, milles ta palus KK-d saata kongressi osavõtukutsed kõigile NSV Liidu liiduvabariikide osakondadele ja Moskva ja Leningradi kunstnike liitudele. Traditsioonilise kohtumisõhtu³³² korraldamiseks loominguiliste töötajatega ja vennasvabariikidest saabunud külalistega vajati täiendavaid rahasummasid. Taotluse esitasid nii A. Peek kui E. Einmann, esimene neist pöördus palvega KK, teine ENSV Ministrite Nõukogu esimehe A. Müürisepa poole.³³³ Vajalik raha saadi.³³⁴

³²⁸ L. Soonpää. Intervjuu rongis Moskva-Tallinn. - Sirp ja Vasar, 15.03.57.

³²⁹ K. Polli sõnavõtt. ENSV KL Tartu osakonna koosolekute protokollid 1957. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 228, lk. 9.

³³⁰ Samas, lk. 12.

³³¹ Kirjavahetus ENSV KL IX kongressi asjus. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 223, lk. 6.

³³² Näiteks Alice Sagrits märgib, et Valli Bogatkina olevat peo tarvis meisterdanud aurahasid (300 tk), mida kavatsesi külalistele kaela riputada. Paberist ja papist medaljonide taga olevat kirjutatud „süütuid asju, näiteks „kauni kuju eest“, „vahvuse eest“, „loominguilise innu eest“ ja muud selles laadis“. Ent kavandatud ürituse olevat parteilased siiski ära keelanud, „see olevat valituse mõnitamine!“. EKM EKA, f. 169, M 301:2, lk. 44.

³³³ Kirjavahetus ENSV KL IX kongressi asjus. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 223, lk. 27.

³³⁴ ENSV MN andis välja korralduse „eraldada ENSV MN Asjadevalitsusele ENSV põlevkivi tootmisest ja töötlemisest laekuvate summade arvelt 4000.- rbl. ülekandmiseks ENKL-le Eesti kunstnike IX kongressile

Kongressist osa võtma oli kutsutud kogu KL-i liikmeskond, samuti parteitegelased juhtivatest organitest ning nagu juba eelnevalt mainitud - kolleegid teistest loomingulistest liitudest ning liiduvabariikidest.³³⁵

Kongressi päevakord oli järgmine: kongressi avas KL juhatuse esimees Eduard Einmann, seejärel anti sõna revisjonikomisjoni esindajale Aino Liimand-Bachile, kolmanda peaesinejana astus ette NSVL Kunstifondi Eesti Vabariigi Osakonna juhatuse esimees Jaan Jensen. Seejärel läks sõnajärg sektiioonide juhtidele. Kongress pidi lõppema uue juhatuse ja revisjonikomisjoni valimisega.³³⁶

Tollase meelsuse mõistmiseks ning kongressil kõneldu analüüsimiseks tuleb silmas pidada, et kongressi sõnavõtjatel ei olnud võimalik pidada avalikku viljakat dialoogi erinevate mõttelaadide vahel, vaid tuli piirduda ühe (lubatud) mõtteparadigmaga.

Peaesineja Eduard Einmann oli juhatuse esimeheks valitud juba 1950. aastal toimunud kunstnike VI pleenumil. NSVL KL korrespondentliikmena, hiljem sekretärina kuulus ta ka NSVL KL-i juhatusse. Tema ametiaeg oli üks "mustemaid" liidu ajaloos. Kindlasti ei tulenenud see ainuüksi tema isikust, vaid oli omane kogu tolele ajale. E. Einmann oli ülalttulevate korralduste kohusetundlik täitja. Tema ettevaatlikus toonis peetud ettekande läbivaks jooneks oli eeskirjadekohasus. Etteruttavalt peab mainima, et hoolimata sellest ei pääsenud ka tema hilisemal partei algorganisatsiooni koosolekul etteheidetest. Leiti, et E. Einmanni "ettekandes polnud küllaldaselt kindlat ideoloogilist suunda".³³⁷

Sarnaselt üleliidulisele kongressile leidis kohalikul kongressilgi enim käsitlust sotsialistliku realismi tõlgendamine – sotsrealismi mõiste defineerimine, täpsemalt, senise mõiste redigeerimine. Sõnad "progressiivne", "kaasaegne" jne. kordusid ettekandest ettekandesse juba üleliidulisel kongressil, kunstnike jaoks jäid nad tõenäoliselt veel pikaks

saabunud NSVL liiduvabariikide kunstnike esindajate vastuvõtmisega seoses olevate kulude katteks". Müürisepp. Kirjavahetus ENSV KL IX kongressi asjus. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 223, lk. 28.

³³⁵ Külaliskutsed: ENSV Ülemnõukogu Presiidium: A. Jakobson, E. Puusepp, A. Kründel, ENSV MN: Müürisepp, Green, Nellis, Klauson, Veimer, Joost, Ussotenko, Vendelin, Sokolov, Pertels, Samohleb, Sikk, EKP KK: Käbin, Lentsman, Pavlov, Inti, ENSV KM: Ansberg, Uusmann, Riis, Nugis, Jaanimägi, Kirme, Puusild, EKP Tln Linnakomitee: Ani, Vader, EKP Tln Keskrajooni komitee: Laus, Sooper, Tln TNS Keskrajooni Täitevkomitee: Rästas, Välismaaga Kultuurisidemete pidamise Ühing: O. Lauristin, ELKNÜ: Väljas, Pantelejeva, ENSV Kirjanike Liit: Smuul, Rummelgas, Rummo, ENSV Heliloojate Liit: Kapp, Ernesaks, Kõrver, ENSV Arhitektide Liit: Aarman, Käsper, Port, Keppe, Tln Riiklik Kunstimuuseum: E. Mägi, Trt Riiklik Kunstimuuseum: V. Tiik, Teatri- ja Muusikamuuseum: Kõrvits, KF EVO: Loorberg, Liivas, Fiskar, Kidron, Kunstitoodete Kombinaat: Sumera, Meier, Kruusi, Konservatoorium: Sarap, Riiklik Kirjastus: Haab, "Pravda" korrespondent B. Kotelnikov, "Isvestia" korrespondent C. Stsetinin, Eesti Raadio, Televisioon, ajalehtede "Rahva Hää", "Sovetskaja Estonia", "Noorte Hää", "Sirp ja Vasar", "Õhtuleht" toimetused, ETA. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221, lk. 12.

³³⁶ Samas, lk. 36.

³³⁷ ENSV KL partei algorg.-i koosoleku protokoll 19.06.57. I. Keerdo sõnavõtt. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 2, lk. 14.

ajaks abstraktseteks, tühjadeks mõisteteks. Sotsrealism pidi kunstniku tähelepanu juhtima elule, inimestele, tegelikkusele, võitlusele vana ja uue vahel.³³⁸ Räägiti kahe ideoloogia võitlusest, kus nõukogude kunstnikule vastandati “inimkonna kõigile ideaalidele sülgav kunstnik-abstraksionist”. E. Einmanni sõnavõtus esitatud kirjeldused “utiilikogu” meenutavatest skulptuuridest ja “risti-rästi ülekriipsutatud lõuenditest” olid tõenäoliselt suurele osale publikule huvitav kuulata. Nendesamade näidete abil järeltas E. Einmann, et kapitalistlik ühiskond on kui “hullumeelne väljapääsematu kaos.”³³⁹ E. Einmann hoiatas Smirnovi tsiteerides üheaegselt nii kopeerimise kui formalismi kaldumise eest: “Ja asjata arvavad mõned, et sotsialistliku realismi mõiste süvenemine ja laienemine, mitmekülgsed individuaalsed loomingulised otsingud, tööd aktiivse kunstilise vormi juures võib hinnata kui amnestiat formalismile meie kunstis. Kõik ideetuse ja estetismi avaldused, igasugused püüded revideerida sotsialistliku realismi meetodit saavad otsustava vastulöögi”³⁴⁰ Vaevalt, et kuulajad seda väga tõsiselt võtsid.

E. Einmann rääkis austusega A. Laikmaast, vendadest Raudadest ja E. Viiraltist, nende loomingust kui “kaasaja jäädvustamise suurest poeesiast.”³⁴¹ Eestiaegses kunstis ka positiivse ja nõukogude võimule sobiva nägemine tähendas olulist muutust ametlikus suhtumises.

Einmann tõstis ausse prantsuse impressionistid, lugedes neid nüüdsest maailma kunsti paremiku hulka, mille alusel pidi edasi arenema sotsialistlik realism.³⁴² Veel mõni aeg tagasi peeti impressionismi vene realismile vastandlikuks kunstivooluks ning rõhutati, et impressionismist algas Lääne kunsti allakäik, siis nüüd räägiti realismist kui stiililiselt mitmekesisest ja eri aegadel erinevast kunstist.³⁴³ Seegi oli osa üldisest tendentsist – laiendada sotsrealismi piire.

Kongressil pälvis teravat kriitikat Kunstiinstituudi õppesüsteem, mille juurutajaks oli olnud 1951. a. loodud ENSV Riikliku Tarbekunsti Instituudi direktoriks määratud

³³⁸ D. Šepilovi ettekande osundus E. Einmanni sõnavõtus. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221, lk. 65.

³³⁹ Samas, lk. 64-67.

³⁴⁰ Einmann tsiteeris Smirnovi sõnu üleliidulisel kongressil. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221, lk. 68.

³⁴¹ Einmanni sõnavõtt KL IX kongressil, ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221, lk. 71.

³⁴² Einmann: „Tegelikult aga sotsialistlik realism, nagu seda selgelt näidati ka kongressi sõnavõttudes areneb kõige selle alusel, mis on paremat loodud kogu maailma kunstis. Nii ka eesti kunstnikud, jätkates oma mineviku kunsti rahvuslikke traditsioone, rikastavad oma väljendusvormi nii vene realistide loomingust kui ka kogu maailma kunsti parematest saavutustest, siinhulgas ka prantsuse impressionistidelt, kellelt maalijatel nii mõndagi on õppida“. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221, lk. 72.

³⁴³ J. Kangilaski, 2003, lk. 19, 20.

Friedrich Leht, kes oli Eestisse jõudnud koos Venemaa eestlaste lainega.³⁴⁴ 1957. aasta kongress juhtis esialgu tähelepanu süsteemi vigadele endile, isikuteni ei mindud.

Kunstiinstituudi töö reorganiseerimiseks vastuvõetud otsused olid järgmised: ENSV Kultuuriministeerium peab esinema otsustava protestiga NSVL Kõrgema Hariduse Ministeeriumi ees, et suurendataks kunstiinstituuti vastuvõetavate üliõpilaste arvu. Hädavajalikuks peeti muuta õppesüsteemi, et lõpetanu haridus ei piirduks käsitööliku oskuse omandamisega, samuti teoreetiliste ainete kaalu vähendamist õppeplaanides ning rahvuslikku kunstipärandi tutvustamist.³⁴⁵

Rahvusliku kunstipärandi ja rahvakunsti teema oli aktuaalne kogu N. Liidus. Nii tegi kohalik kongresski üleskutse tõsta rahvakunst taas au sisse.³⁴⁶

Samuti oli teemaks üleliidulise KF-i liinis massiliselt toodetavad maalikoopiad ja tsementskulptuurid. Otsuseid taolise praktika lõpetamiseks oli vastu võetud mitmetel varasematel koosolekutel ja kongressidel, kuid seni tulemusteta. Paradoksaalne oli seegi, et koopiad maksid suhteliselt palju, samal ajal, kui Eesti skulptorid ootasid tellimusi ning teenisid elatist hauakivide raiumisega.³⁴⁷

Kongressil tehti etteheiteid nii NSVL KF-i kui KL-i tegevusele. Nõuti vabamaid käsi KF-i vabariiklikele osakondadele, “kelle tegevus on tõestanud nende suutlikust toime tulla iseseisvalt.”³⁴⁸ Ka kunstitoodete kombinaadi töö pidurdumist seostati kohaliku KF-i otsustusvõime ja oma finantsbaasi, samuti vastutuse puudumisega.³⁴⁹

KF EVO teenis üleliiduliidulisse kassasse aastas kasumit ligi neli miljonit rubla, ümberjagamisel jõudis sellest tagasi Eestisse veidi üle ühe miljoni. Räägiti kvantiteedi eelistamisest kvaliteedile ning preemiate määramisest “keerulise matemaatika alusel,

³⁴⁴ Muuhulgas oli F. Leht'i algatatud nõuded kasutada akti puhul viigilehte, keelata üliõpilastele Lääne kunstiajakirjade välja andmine jne. J Varese intervjuu autorile 18.03.98; Skulptor Jaan Varese intervjuu ajalehele Videvik. – Videvik, 22.08.97, nr. 32.

³⁴⁵ EN KL IX kongressi stenogramm. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221, lk. 76-77.

³⁴⁶ Samas, lk. 83.

³⁴⁷ Samas, lk. 79-80. Vt. ka J. Smuuli sõnavõtt Kirjanike Liidu partei algorg.-i koosolekul 7.-8.09.56. a. ERAF, f. 2473, n. 14, s. 2, lk. 65.

³⁴⁸ E. Einmanni sõnavõtt, ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221 lk. 88. J. Jensen: “Tsentraliseerituse tulemuseks on igasuguse initsiatiivi ja huvi halvenemine osakonna juhtimisel. Eraldatud summasid võime kasutada vaid rangelt ettenähtud korras. Iga esilekerkiv küsimus leiab lahenduse alles Moskvast läbi käies. Nii on vabariiklike osakondade juhatused muutunud peaaegu mõttetuks”. Samas, lk. 100.

³⁴⁹ E. Einmanni sõnavõtt. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221 lk. 88-89; J. Jensen: “On tekkinud omamoodi varustuslane pallimäng. Keskfondis Moskvast veendakse meid, et kuna me asume vabariigis ja oma toodangu põhiliselt ka seal realiseerime, siis olevat kohalikud varustusorganid meid kohustatud ka varustama. Kohapealsed organid väidavad, et kuna me oleme üleliidulise alluvusega ja oma puhaskasumi anname puhtalt keskfondile, siis on tema loomulikult kohustatud meid varustama”. Samas, lk. 99.

milles figureerivad plaanitäitmine, realisatsioon, omahinna alandamine, tööjõu kasv jt. tehnilised näitajad”.³⁵⁰

KF-iga olid seotud kõik kunstnikud, kuid sellest kõige rohkem sõltusid aga tarbekunstnikud. Viimased püüdsid juba enne kongressi, sektsiooni koosolekul, sõnastada oma seisukohad, mida kongressil üles tõsta. Esikohal selgelt varustamise küsimus.³⁵¹ Samuti kritiseeriti taolist praktikat, kus vastuvõetud otsuseid ei püütagi täita. Tarbekunstnike sektsiooni esimees V. Jõeste oma ettekandes nimetas veel rea puudusi - nagu tootjate vastuseis luua ettevõtetes kunstinõukogud, et parandada toodangu kunstilist kvaliteeti, moealbumi ja “Käsitööalbumi” II osa ilmumise takistamine mitmete ametkondade poolt, välisreiside ja -näituste vähene läbiviimine, tarbekunstimuuseumi puudumine jne.³⁵²

Kunstiteadlasi häiris aga artiklite kärpimine autoritega kooskõlastamata, samuti “must-valge” (liigne mustamine ja ilustamine) Eesti kunstiajaloo käsitus. Samuti peeti vajalikuks kunstiteadusliku uurimistöo süvendamist Teaduste Akadeemias.³⁵³

Graafika sektsiooni esimees A. Pilar puudutas lähemalt graafikute tööd ning tões, et “vabagraafikas oli märgata süvenevat kriisi, mistõttu kunstnikel oli raske eneseleidmisega oma loomingus”.³⁵⁴

E. Püttsepp tegi oma sõnavõtus kummarduse vahepeal põlatud kunstnikele (A. Vabbe, A. Starkopf jt.) ning palus juhatusel anda endast parim, et taastada teistegi liikmeõigused. Püttsepp pidas lubamatuks ka senist kunstiajaloo käsitlust, kus “vanade vaadetega plaat” ei ole ikka veel vahetatud ning kus kunstiühingut “Pallas” peetakse “reaktsiooniliseks” ja paljud kunstnikud on jäänud senini mahavaikituks.³⁵⁵ Hiljem, parteialgorganisatsiooni koosolekul, iseloomustati tema ettekannet kui “teravalt poliitilise

³⁵⁰ J. Jenseni sõnavõtt. Samas, lk. 100-101.

³⁵¹ Probleemid, mis taheti üles tõsta sektsiooni poolt kongressil, olid järgmised: varustamise parandamine, tarbekunsti ajakirja loomine, vabariigis ja üleliiduliselt vastutava organi loomine tarbekunsti ettevõtetes, elu-olu parandamine, kultuurisidemete loomine välismaaga, tööstuste asutamine, puitehistöö olukorra parandamine, noore kaadri ettevalmistamine, trükitoodete probleem, tarbekunstimuuseumi küsimus, trükkimine koha peal jms. Tarbekunstnike sektsiooni ja büroo koosolekute protokollid, 1957. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 231, lk. 7.

³⁵² J. Jõeste: “Nagu on kuulda, valmis jällegi üks uus määrus kunstnike abistamiseks, kuid kallid juhtivad seltsimehed, kas ehk ei aitaks juba paberitest, asugem enne olemasolevate otsuste täitmisele ja nende kontrollimisele!”. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221, lk. 107.

³⁵³ B. Bernsteini sõnavõtt. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221, lk. 114-117.

³⁵⁴ A. Pilar nimetas siin kunstnike nagu A. Bach, G. Reindorff, E. Einmann, L. Ennosaar. A. Pilari sõnavõtt. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221, lk. 121.

³⁵⁵ E. Püttsepa sõnavõtt. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221, lk. 168-172.

kõrvalmaiguga.” E. Püttsepp olevat mõista andnud, et “eelmine periood oli nagu Vereštšagini pilt “Pärast lahingut”.³⁵⁶

Tartu Kunstimuuseumi direktor V. Tiik peatus samuti kunstipärandi ümberhindamise küsimusel. Ta suhtus kriitiliselt kunstiteadlaste sektsiooni, kuna eesti keelt mitteoskavad inimesed (B. Bernstein, B. Enst) ei ole tema arvates pädevad eesti kunstipärandit ümber hindama.³⁵⁷ Viimasele mõtteavaldusele reageeris kongressisaal aplausiga. Samuti kritiseeris ta omaaegset situatsiooni, kui V. Ermi artiklid muuseumi pitsatita trükki ei pääsenud.³⁵⁸

Oluliseks uuenduseks peeti KL-i liikmete ja kandidaatide vastuvõtmise õiguse usaldamist vabariiklikele liitudele, varem oli selleks protseduuriks vaja kinnitust Moskva orgkomiteelt.³⁵⁹ Teatati veel, et taotletakse KL-ile kirjastamise õigust.

Stenografeeritud ei ole paraku kõik sõnavõttud, nii näiteks puudub hilisematel koosolekutel palju mainitud ja kriitikat pälvinud Arnold Alase ettekande stenogramm. Ida Keerdo sõnul püstitas Alas uue teooria, mis polevat marksistlik. “...Ta (s.t. Alas) rääkis, et kunstis vorm on igale ajastule vastav...”.³⁶⁰

Eelpool tsiteeritud sõnavõttude kõrval leidis ka teise rõhuasetusega ettekandeid, kus toonitati parteilise juhtimise vajadust, figuraalse kompositsiooni vähesust, kunsti arengud formalismi suunas.³⁶¹ Ent kokkuvõtvalt jäi kongressil kõlama kriitika valitseva kunstielu juhtimissüsteemi aadressil ning valitsenud meelsust ja kunstnike hoiakut peegeldasid ilmekalt kongressi sõnavõttudele järgnenud uue juhatuse valimine.

Juhatuse ja revisjonikomisjoni valimisprotseduur kongressidel näib esmapilgul demokraatlik: valimine oli salajane, juhatusse pääseti lihthäälteenamusega ning kõigil KL-i liikmetel oli õigus kandidaate üles seada. Tegelikuses olid asjad siiski teisiti. Selle tõestab 1953. aasta KL-i ja KK vahel säilinud kirjavahetus, kus EKP KK ideoloogiasekretärile Leonid Lentsmanile esitati KL-i juhatuse esimehe Eduard Einmanni poolt nii uue valitava juhatuse kui revisjonikomisjoni koosseisu kandidaatide nimekiri.³⁶² Esimeheks oli soovitud E. Einmanni, esimehe asetäitjaks Ilmar Kimmi.³⁶³ Vastutavaks sekretäriks oli ette nähtud

³⁵⁶ ENSV KL-i partei algorg.-i koosolek 16.06.57. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 2, lk. 18.

³⁵⁷ V. Tiik'i sõnavõtt. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221, lk. 188-190.

³⁵⁸ V. Tiik: “...mis juhtus Ermiga siis, kui ta tõstis üles rahvusliku vormi küsimuse - siis ta läks läbipekstud varesena meie muuseumi, et aidake. Ükski artikkel tal muidu läbi ei lähe, kui meie pitsat peal ei ole...”. V. Tiik'i sõnavõtt. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221, lk. 188-190.

³⁵⁹ Samas, lk. 187.

³⁶⁰ ENSV KL-i partei algorg.-i koosolek 16.06.57. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 2, lk. 18.

³⁶¹ Nt. ENSV kultuuriministri asetäitja Uusmanni sõnavõtt. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221, lk. 191.

³⁶² Kirjavahetus Kunstnike Liidu tööst. ERAF, f. 1, n. 89, s. 32, lk. 5.

³⁶³ Ilmar Kimm oli sünd. 1920.a. Petrogradis, rahvuselt eestlane, parteisse astunud 1946. Lõpetanud Repini nim. Kunstinstituudi Leningradis maali erialal (1939-48). 1948-52 töötas vanemõpetajana Tartu Riiklikus

Ida Keerdo, ära olid toodud ka kõik ülejäänud juhatuse liikmete nimed. Vastutavad kohad jagunesidki valimistel ettenähtud plaani kohaselt, ka ülejäänus oli muutusi vähe – lisandusid vaid mõned liikmed.³⁶⁴

Juhatus oli ka 1957. aastal juba enne valimisi paika pandud, ent seekord ei läinud kõik sugugi nii plaanipäraselt.³⁶⁵ Uue juhatuse 21 kandidaadi nimed esitas kongressile vana juhatus, täpsemalt selleks volitatud Vanemate Nõukogu. Selle kogu eesotsas seisis Priidu Aavik.³⁶⁶ Ta oli eelnevalt läbi vaadanud ja arutanud sektiioonides üles seatud kandidaadid.³⁶⁷ Kongressil lisandusid veel 6 nime.³⁶⁸ Nii jõudis nimekirja ka enim hääli saanud Villem Raam.³⁶⁹ Alice Sagritsa päevikust võib lugeda, et nn. valijamehed (arvatavasti mõeldud Vanemate Nõukogu), kelle ülesandeks oli kandidaate ülesseadmine, kutsuti kokku enne lõunavaheaega. Koosolek olevat toimunud „kinniste uste taga, partei algorgi ja keskkomitee esindajate juuresolekul“. Alice Sagrits märgib Valli Bogatkinale viidates, et partei püüdis oma mehi sisse sokutada. H. Vitsur olevat öelnud, et „mis demokraatia see niiviisi on ja protesteerinud, ka maalijad Rikiga (Richard Sagrits – R. P.) eesotsas vaidlesid vastu ja nõudsid rohkem kandidaatide esitamist“. Veel märkis A. Sagrits, et partei survele esitati kandidaatideks I. Kimm, H. Kuma ning „Valli arvates peab uue juhatusega uued tuuled kunstielus puhuma hakkama“.³⁷⁰

Nimekirja oli esitatud ka kunstnikke, kes soovisid oma kandidatuuri maha võtta. Nii nt. protesteeris H. Vitsur „paberiga Liitu sisse ja välja ja uuesti sisse saamise vastu“ ning kandidaadi enese soovi mitte arvestamine valimisnimekirja esitamisel. Taolise poliitikaga ei olnud rahul ka Ott Kangilaski, kes leidis, et parem oleks mitte kandideeridagi, kuna „tema ajutist eemalolekut tõlgendatakse kui ühiskondlikest

Kunstiinstituudis, 1952-54 vanemõpetajana Tallinna Riiklikus Kunstiinstituudis, aastast 1954 dotsent, alates 1963 kateedri juhataja. Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 6253.

³⁶⁴ Kirjavahetus Kunstnike Liidu tööst. ERAF, f. 1, n. 89, s. 32, lk. 5.

³⁶⁵ ENSV KL partei algorg.-i koosolek 16.06.57. A. Liimand-Bachi sõnavõtt. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 2, lk. 30.

³⁶⁶ Priidu Aavik oli sünd. 1905.a. Novgorodis kooliõpetaja perekonnas, eestlane, parteisse astunud 1948.a. Eesti Vabariigi ajal õppinud Laikmaa ateljees, hiljem 1934-38 kunstikoolis „Pallas“ maali. 1942-44 töötas Jaroslavlis, 1944-45 oli ta Tartu Riikliku Kunstiinstituudi ajutine direktori kohusetäitja, 1945-47 EN KL juhatuse esimees, samal ajal ka ENSV KV kujutava kunsti osakonna juhataja, 1947-48 KF EVO juhatuse esimees, 1948-51 KL juhatuse liige, vabakutseline kunstnik, 1951-53 üleliidulise põllumaj.-näituse ENSV paviljoni peakunstnik, 1953-54 vabakutseline kunstnik. Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 4720.

³⁶⁷ Vanemate Kogusse esitati sektiioonist iga viie kunstniku kohta üks esindaja. EN KL IX kongressi stenogramm. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221, lk. 159.

³⁶⁸ Kongressile oli antud võimalus sektiioonides valitutele lisaks üles seada teisigi kandidaate.

³⁶⁹ V. Raam arreteeriti 1941. a. juunis, 1956. a.-ni oli represseerituna Siberis. Asus tööle Teadusliku Restaureerimise Töökotta.

³⁷⁰ KM, f. 169, M 301:2, lk. 43p.

ülesannetest kõrvale hiilimist.”³⁷¹ Isiklikke “tagasiastumisepalveid” ei võetud siiski kuulda. Taoline praktika oli levinud kogu nõukogude süsteemis.

Valimisteks oli välja antud 130 bülletàäni, seega oli delegaatide hulgas ka nii palju hääleõiguslikke isikuid. Nagu eelpool mainitud, toimus juhatuse koosseisu valimine kinnise hääletuse teel ning juhatusse pääses lihthäälteenamusega. Samuti oli kindlaks määratud juhatuse koosseisu arvuline piir - 17. Seoses KL-i liikmete arvu kasvuga otsustati siiski viia põhikirja sisse muudatus tõstmaks juhatuse liikmete arvu kahe inimese võrra.³⁷²

Hääletustulemusi ette lugedes selgus, et kõige rohkem hääli kogusid eelpoolnimetatud V. Raam, J. Võerahansu, J. Raudsepp ja E. Kits. Nendega koos pääsesid juhatusse veel 13 isikut.³⁷³ Ent ilmsiks sai ka tõsiasi, et juhatusse kandideerinud 4 parteilast³⁷⁴ olid kõik välja langenud, vaid üks parteikandidaat (J. Vares) oli kogunud vajaliku arvu hääli.³⁷⁵ Tekkinud oli ennekuulmatu olukord - juhatuse koosseisu ei pääsenud ühtegi kompartei liiget! KK-l oli hilja tulemust tühistada või võltsida. Olgugi, et KL-s oli võrreldes teiste liitudega parteilasi alati suhteliselt vähe olnud, ei osatud KK-s 1957. a. juhatuse valimisel teoks saanud tulemust karta. Sellest johtuvalt ei oldud ettevalmistatud taolise olukorra vältimiseks kas “lisaajale” mängimise või mõnel muul teel.

Juhatuse esimeheks valiti Arnold Alas.³⁷⁶ Ta olevat toetust leidnud juba paljudes seksioonides kongressi eel, kui juhatuse koosseisu arutati ning kandidaate üles seati. Seetõttu räägiti tema esimeheks saamisest juba enne kongressi. Hilisem koosolek partei algorganisatsioonis, kus juhtunud analüüsi, annab tunnistust sellest, et parteiametnikel oli juhatuse esimeheks välja valitud oma kandidaat - parteilasest kunstnik Ilmar Kimm. Oma edus oldi isegi nii veendunud, et ei pööratud tähelepanu A. Liimand-Bachi kongressi eel tehtud hoiatusele - parteitute kavatsusest valida esimeheks Arnold Alas.³⁷⁷ Adamson-Eric on kongressi järel märkinud: „Mais oli eesti kunstnike kongress, mis kangutas Eedi

³⁷¹ EN KL IX kongressi stenogramm. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221, lk. 203-204.

³⁷² EN KL IX kongressi stenogramm. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 221, lk. 202.

³⁷³ O. Kangliaski, A. Alas, A. Pilar, V. Karrus, V. Jõeste, A. Hoidre, J. Vares, R. Timotheus, V. Väli, A. Viidalepp, H. Kulles, B. Tomberg, E. Roos. A. Reindorff oli üleliidulise juhatuse liige, mis andis talle õiguse võtta osa kõigist juhatuse koosolekutest.

³⁷⁴ I. Kimm, A. Peek, A. Mildeberg, H. Kuma.

³⁷⁵ A. Sagrits on märkinud oma päevikusse: „Parteilastest läksid juhatusse ainult Vares, skulptor, noor liige, kes tuli Leningradist aspirantuurist, partei kand. Kõik teised kukkusid läbi. Isegi Kimm ja Peek! – Raam on Siberist vangist tulnud, kus ta istus 15 aastat, Raudsepp on saksa okupatsiooniaegne aktiivne tegelane“. EKM EKA, f. 169, M 301:2, lk. 43p.

³⁷⁶ Arnold Alas oli sünd. 1911 Tapal, rahvuselt eestlane. 1927-33 oli ta õppinud Kunsttööstuskoolis tarbekunsti erialal. 1936 sai stipendiumi aiandusarhitektuuri õppimiseks Berliinis (1936-38). 1938-40 töötas õpetajana Tallinnas Riigi Kunsttööstuskoolis, 1940-41 J. Koorti nim. Riigi Rakenduskunstikoolis, Mobiliseeriti 1941 Punaarmeesse, 1943-44 Jaroslavlis, alates 1944 töötas ERKI õppejõuna. Aastast 1957 ENSV KL-i esimees. Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 4785.

³⁷⁷ ENSV KL partei algorg.-i koosolek 16.06.57. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 2, lk. 30.

Einmanni soojalt kohalt – *Einmann ist kein Mann*, nagu ütleb Mildeberg. Asemele tuli Arnold Alas, natuke unine mees, aga uuendustahtmist täis. See on muidugi kõige tähtsam!³⁷⁸

Kaasaegsed mäletavad, et juba kongressi eel olevat "ametlikke kandidaate" õnnitletud vastavalt esimehe ja aseesimehe kohale nimetamise puhul. J. Vareseni, tulevase KL-i vastutava sekretärini, polevat parteitute "propagandategevus" jõudnud, mille põhjuseks peab ta ise väheseid kontakte siinsete kunstnikega (Vares oli äsja saabunud Leningradist, aspirantuurist). J. Vares usub kunstnike omavahelisse kokkuleppesse. Tartlased olevat kohale tulnud juba päev varem ning sellest seltskonnast võiski idee välja kasvada.³⁷⁹ Kongressieelsest meelsust annab tunnistust veel Valli Lember-Bogatkina idee korraldada Moskva kongressi eeskujul "kapustnik" ehk humoristlikus võtmes etendus KL ja KF tegevusest.³⁸⁰

Juhatuse valimisel oli hääletamine avalik. Parteiametnikud seadsid üles esimehe kandidatuuri, mille järel paluti käega märku anda, kes on poolt. Taoline hääletusviis tagas enamjaolt vastuhäälte puudumise.

Ka edaspidi jäi KL-i juhtkond KK määrata, tulevase esimehe nime teatas KK esindaja, kes oli "palutud" juhatuse istungile. Juhatuse esimehe, aseesimehe ja vastutava sekretäri valimised toimusid tavapäraselt teise kongressi päeva lõpul. Selleks ajaks oli KK-s juba läbi arutatud ka esimehe, aseesimehe ja vastutava sekretäri kandidatuur, tõenäoliselt uuritud nende tausta, lojaalsust jne.

Vastukajad parteilaste poolt juhtunule olid erinevad, nii näiteks leidis Aleksander Peek³⁸¹, et tema langes nimekirjast välja põhjusega ning hoopiski vale oleks olnud üleliidulisel kongressil kasutatud taktika, kus *tšinovnikud* (mõeldud oma autoriteedi kaotanud inimesi) partei sildi all läbi suruti. Meeldetuletusena mainis ta, et enne kongressi toimunud koosolekul "arutasime samas koosseisus ja vaatasime, et parteiliikmed jäävad juhatusest välja". Veel rõhutas ta, et parteilased on teinud suuri vigu, kunstnikke represseerinud, tuues näite 1950. aastate algusest, kus M. Laosson olevat andnud KK nimel korralduse välja heita 30 kunstnikku. Süüd nägi ta eeskätt KK-l.³⁸²

³⁷⁸ Kirme, lk. 434.

³⁷⁹ J. Vares intervjuu autorile 18.03.98.

³⁸⁰ EKM EKA, f. 169, M 301 : 2, lk. 39.

³⁸¹ Aleksander Peek oli sünd. 1915 Kundas, rahvuselt eestlane, parteisse astunud 1944. Õppinud Omski kunstikoolis teatrikunsti eriala. 1930.aastatel töötas kunstnikuna Ukrainas, Usbekistanis, pärast II ms "Estonia" teatris. 1955-57 töötas KL-i vastutava sekretärina. Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 7951.

³⁸² ENSV KL partei algorg.-i koosolek 16.06.57. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 2, lk. 18-19.

Tagantjärele tunnistas partei algorganisatsioon oma muretust. Tegemata oli jäänud kongressi-eelne valimiskampaania, mis seisnes eeskätt eraviisilistes vestlustes, kokku leppimata olid jäänud "õigete" kandidaatide pakkujaid. Priidu Aavik nägi viga selles, et kandidaatide esitamise juhtimine anti Jaan Jensenile kätte ning lisas üsna irooniliselt "kaebasime, et kommunistidel on palju kohustusi. Palun väga! Nüüd oleme "vabad"". Ida Keerdo kritiseeris valitud esimeest A. Alast, kes polevat tundnud käitumisvõttestikku uue juhatuse moodustamisel: "Uue juhatuse moodustamise juures, mis nõuab suurt taktitunnet, oli vaja leida vormid, mis ei riivaks demokraatiat, kuid siiski tagaksid parteilise juhtimise." Kongressijärgsel partei algorganisatsiooni koosolekul selgus veel seegi, et parteilaste seas puudus üksmeel juhatuse ametite jaotuse osas.³⁸³ Ka siin võib näha üht põhjust, miks juhatus hoopis parteilasteta jäi – parteilased ise ei pruukinud üksteist toetada.

Hilisemaid arutelude stenogramme lugedes selgub veel, et kongressi tõlge vene keelde olevat olnud halb, mistõttu umbkeelsed (kes olid ju peamiselt parteiametnikud) ei saanud koheselt toimuvast aru. Nii näiteks tunnistas Fridrich Leht, et "kongressil oli halb tõlge, ma kõike ei kuulnud, kuid Alase halva sõnavõtu järel keegi kommunistidest midagi ei ütelnud. ...".³⁸⁴ Kohapeal aga ei pruukinud KK liikmed olukorra kontrolli alt väljumist kohe märgatagi. Tagantjärele tunnistati, et KK oli pidanud Kunstnike Liitu tugevaks, s.t. ohutuks parteile, ohtu oodati ja kardeti tulevat pigem Kirjanike Liidust.³⁸⁵

Valitud juhatuse liikmetest oli ainsaks NLKP liikmekandidaadiks Jaan Vares.³⁸⁶ Teda nähti nüüd tulevase KL-i vastutava sekretärina, ka arvestatava sidepidajana KK jaoks. Ettepaneku selle koha vastuvõtmiseks tegi J. Varessele KK teaduse ja kultuuriosakonna juhataja Eduard Inti. Esimehe koha saanud Arnold Alast soovitas Friedrich Leht (tollane ERKI rektor) jälgida ja juhtida, kuna "muidu läheb asi liidus allamäge".³⁸⁷ A. Alas ei olnud küll kommunistliku partei liige, ent J. Vares sõnul omas ta hoolimata sellest KK poolehoidu. Ta oli kuulunud Eesti Laskurkorpuse ridadesse ning see kindlustas talle enam-vähem riigitrüü seltsimehe maine. A. Alas omas ka kunstnike poolehoidu.

³⁸³ Samas, lk. 15, 18.

³⁸⁴ Samas, lk. 21.

³⁸⁵ Pavlovi sõnavõtt. Samas, lk. 27.

³⁸⁶ J. Vares sõnul ei olnud liidu liikmetele veel teada, et ta oli sisse viinud sooviavalduse parteisse astumiseks. J. Vares intervjuu autorile 18.03.98.

³⁸⁷ ENSV KL partei algorg.-i koosolek 16.06.57. F. Leht'i sõnavõtt. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 2, lk. 21.

Parteitu esimees loomingulise liidu juhina võis olla esmakordne juhtum Stalini-järgses N. Liidus. Asjaosalised ise on Tallinna kongressi ajalooliseks nimetanud.³⁸⁸ Ehk polegi see üle hinnatud.

Taoline valimistulemus oli vahest ka üheks põhjuseks, miks aasta pärast toimunud ENSV Kirjanike Liidu 4. kongress (1958. dets.) oli hoopis teisetooniline. Seda on vaadeldud kui üht tagasilööki sulaaegse kirjanduse arengus.³⁸⁹ Keskkomitee oli kunstnike kongressil toimunust oma järeldused teinud.

³⁸⁸ Jaan Varese intervjuu autorile 18.03.98.

³⁸⁹ Vt. Kuuli, 2002, lk. 89.

IV PEATÜKK. MUUDATUSED KUNSTIELUS 1957-59

1. UNGARI SÜNDMUSTE MÕJUD. KOMPARTEI KATSED TAASTADA POSITSIOONI

NLKP XX kongressi järel kasvanud „altpoolt“ tulev aktiivsus ei taotlenud ainult režiimi pisiremonti, vaid ka radikaalsemaid ümberkorraldusi. Kriis satelliitriikides ja kartus, et see lahvatab ka N. Liidus, sundis parteilist juhtkonda tegutsema. Esimene rünnak oli suunatud kirjanike pihta. Põhjuseid oli selleks piisavalt; ka vastuhakk režiimile Ungaris oli alanud kirjanikkonna seas ning Moskva Kirjanike Liit oli näidanud end juba uute ideede ja vabadusmõtete taimelavana.³⁹⁰

1956. a. detsembri alguses jõudsid NLKP KK nõuded kirjandusküsimustes kirjanike liitude juhtkondadeni, samuti ajalehtede ja ajakirjade toimetajateni. Avalikult nendest nõuetest veel juttu ei tehtud, küll aga levisid kuuldused sellest Moskva kirjandusringkondades. Räägiti, et nõudmiste sisu on loomingulise vabaduse vastu.³⁹¹

Nimetatud nõuded formuleeriti 19. detsembril 1956 vastu võetud KK salajases /kinnises kirjas – “Parteioorganisatsiooni poliitilise töö tugevdamisest massides ja nõukogude vastaste vaenuelementide kaotamisest.” “Parteioorganisatsioonid ja kõik kommunistid, kirjanduse ja kunsti alal töötajad, õppeasutused on kohustatud /.../ andma otsustava löögi igasugustele püüetele parteiliinist kõrvalekaldumises kirjanduses ja kunstis.”³⁹² See pidi ühtlasi märkima intelligentsi “ideeliste käärimiste” lõppu. Oma põhiolemuselt tunnistati õigeks KK seisukohad ideoloogilistes küsimustes aastatel 1946-48. Nimetatud avaldus muutis KK positsiooni rohkem kui otsustavalt. Äsja laia avalikkuse ette jõudma hakanud eriarvamuste väljendused, (n.-ö. julged kõrvalekalded) elimineeriti.³⁹³

Nagu selgus loominguliste liitude nõupidamiste kokkuvõtetest, kus nimetatud NLKP KK kiri ette loeti, toetati otsust täielikult. Igal juhul ei avaldanud kultuuriinimesed sellele mingit vastuseisu. Kohtumõistmine “eksinute” üle jäi loominguliste liitude parteioorganisatsioonide ja -büroode kanda. Tugeva kriitikatule alla jäid mitmed ajakirjad nagu "Novõi Mir" ja "Literaturnaja Moskva".³⁹⁴

³⁹⁰ Zezina, lk. 204.

³⁹¹ Samas, lk. 195.

³⁹² Samas.

³⁹³ Eimermacher, 1998, lk. 12.

³⁹⁴ Zezina, lk. 199.

ENSV Kultuuriministeeriumi partei algorganisatsiooni 1957. aasta 25. jaanuari koosoleku arutelu oligi pühendatud nimetatud 19. detsembri dokumendile. Arutelul leiti, et selgitustöö Ungari sündmuste aegu oli puudulik ning "... rida meie seltsimehi löi kõhkleva ...". Mõned hakkasid selgust otsima Soome raadiosaadetest, et siis ülistada sealset "objektiivsust".³⁹⁵ Kultuuriministri asetäitja E.-J. Jaanimägi lisas, et "Ameerika Hääle" järgi hakati kuulutama, et meie kunst läheb tagurpidi.³⁹⁶

ENSV Kirjanike Liitu jõudis kiri 9. jaanuaril 1957, kuid arutelu lükati järgmisele parteialgorganisatsiooni koosolekule - 24. jaanuarile. Kokkuvõtte oli muidugi otsust heakskiitev. L. Remmelgas rääkis sotsrealismile tehtud rünnakutest: "rünnakud sotsialistliku realismi meetodi vastu on viimasel ajal, eriti raja taga, ulatusliku iseloomuga ja haaranud oma võrku nii mõnegi realistliku kirjanduskriitiku. Eks ole meilgi, nõukogudemaal, samuti avaldatud artikleid, kus pannakse kahtluse alla sotsialistliku realismi põhitõed...". Samuti kritiseeris ta vabariiklikku ajakirjandust, kus vastavad teemakäsitlused täiesti puuduvad.³⁹⁷

1957. a. algusesse jäi veel "Loomingu" peatoimetaja I. Sikemäe tagandamine. Ühelt poolt võis see olla alanud kampaania tulem, ent ka hilinevad reaktsioon hoopis varasematele sündmustele. Nimelt oli 1954. aastal tagandatud ametist "Novõi Miri" peatoimetaja A. Tvardovski. Oht ametikoht kaotada oli ka ENSV Kirjanike Liidu vastutaval sekretäril L. Remmelgal, kelle personaalküsimust arutati EKP 10. kongressil 1958. aastal.³⁹⁸ L. Remmelgast sai n.-ö. kohalik Pomerantsev, eeskätt tema artikli "Vigadest ja väärhinnangustest" tõttu "Loomingus", mis ilmumise ajal 1956. aastal erilisi vastuväiteid esile ei kutsunud, kuid alanud "revisionismivastase" võitluse laineharjal juba küll.

8. juuli koosolekul kõneles P. Kuuseberg V. Dudintsevi romaanist "Mitte ainult leivast" kui troositust ja pessimistlikust teosest, lisades küll, et pole vaja kampaania korras hakata otsima Eesti Dudintsevit. R. Parve toonitas, et KK otsused ajakirjade "Zvezda" ja "Leningrad" kohta olid õiged ja õigeaegsed, "kaasaegses kirjanduses pole väsimust ega loidust". M. Laosson kritiseeris F. Tuglase novelli kirjastamist, iseloomustades viimast kui sümbolistlik-formalistlikku.³⁹⁹ Taolise rünnaku taga võib siiski näha püüdu otsida n.-ö. kohalikku Dudintsevit, samalaadseid rünnakuid tehti ka J. Saare luulekogule. Algas võitlus

³⁹⁵ Telmani sõnavõtt. KM-i partei üldkoosolekute protokollid 1957. ERAF, f. 5661, n. 4, s. 7, lk. 8.

³⁹⁶ E.-J. Jaanimägi pidas silmas eeskätt üliõpilasi. (Samas, lk. 8).

³⁹⁷ EN Kirjanike Liidu partei algorg.-i koosoleku protokollid 1957. ERAF, f. 2473, n. 14, s. 7, lk. 10, 80, 85.

³⁹⁸ Kuuli, 2002, lk. 87.

³⁹⁹ EN Kirjanike Liidu partei alg.-i koosoleku protokollid 1957. ERAF, f. 2473, n. 14, s. 7, lk. 10, 80, 85, 101.

nn. kahel rindel – vulgaarsotsioloogilise meetodi kõrval ründas kompartei “kodanliku ideoloogia mõjusid ja selle esteetilisi vaateid“, seda, mille osalise rehabiliteerimise suunas oldi juba mõned sammud edukalt astunud.⁴⁰⁰ Kritiseeriti ka uue põlvkonna kirjanikke ja kriitikuid kaasaegse elutunde nappuse ja ideoloogilises ebamäärasuse eest.⁴⁰¹

ENSV KL-s võeti teema üles 1957. a. 21. jaanuari partei algorganisatsiooni koosolekul. Räägiti parteilise valvsuse vajalikkusest, kunsti parteilisusest, kunstniku vabadusest ning mitmete kunstnike püüdest vabaduse sildi all teise äärmusesse minna. Leiti, et kommunistid peavad olema loomingu juhtijateks-suunajateks ning peeti vajalikuks suuremat rõhku panna üldpoliitilistele loengutele ja vene keele õppimisele kunstnike seas.⁴⁰²

Moskvas avaldati partei seisukohad “Kommunisti” esiartiklis 1957. a. 10. numbris pealkirjaga “Leninlikust printsiipaalsusest kirjanduse ja kunsti küsimustes”, milles üha jämedamate väljenditega mõisteti hukka eelnevatel aastatel publitseeritud töid.⁴⁰³ Eestis kulmineerus reaktsioon “Rahva Hääles” avaldatud allkirjata artikliga “Mõnedest kultuuriajaloo käsitlemise probleemidest”, mis oli ametlikuks seisukohavõtuks eelmisel aastal alanud ümberhindamisele ning lähtus loomulikult NLKP KK kirja positsioonist.⁴⁰⁴ Tõsi, kirjanike partei algorganisatsiooni koosolekul julges R. Parve nimetada artiklit lahmivaks ja ebaõigeks.⁴⁰⁵

Sama aastanumbri sisse mahtusid veel kirjanike, kunstike ja heliloojatega kohtumised N. Hruštšoviga, kus anti selgelt mõista, et Ungari sündmused võivad korduda siingi.⁴⁰⁶ Kohtumiste kõned publitseeriti kokkuvõtva artiklina oktoobris 1957 “Kirjandus ja kunst olgu tihedalt seotud rahva eluga”. Juba varem oli alanud kampaania nende vastu, kes olid n.-ö. mustanud nõukogude tegelikkust, kuid artiklis esitatud süüdistused olid süüdimõistetutele ootamatud ja üsna tõsised.⁴⁰⁷ Nii mõnedki kultuuriinimesed sunniti taas avalikult pattu kahetsema. N.-ö. opositsiooni langemine tuli paljudele ootamatuna : “Me olime täiesti siirad, kui meid ühtäkki revisionismis süüdistati,” kirjutas tagantjärele L.

⁴⁰⁰ P. Kuusbergi aruanne EN Kirjanike Liidu partei algorg.-i büroo aasta tegevusest. 12.11.57. ERAF, f. 2473, n. 14, s. 7, lk. 95.

⁴⁰¹ Kuuli, 2002, lk. 89.

⁴⁰² ENSV KL partei algorg.-i koosolek 21.01.57. Peeki, Maissaare, Aaviku sõnavõttud. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 2, lk. 1-4.

⁴⁰³ Eriti teravalt kritiseeriti V. Dudintsevi romaani “Mitte üksnes leivast”. (Eimermacher, 1998, lk. 11).

⁴⁰⁴ Artikkel ilmus 1. veebruaril 1957. (Kuuli, 2002, lk. 82).

⁴⁰⁵ R. Parve sõnavõtt. EN Kirjanike Liidu partei alg.-i koosoleku protokollid 1957. ERAF, f. 2473, n. 14, s. 7, lk. 86.

⁴⁰⁶ Zezina, lk. 203.

⁴⁰⁷ Nt. V. Dudintsevi romaan “Mitte üksnes leivast”, romaani kritiseeris ka Hruštšov oma artiklis “Kirjandus ja kunst olgu tihedalt seotud rahva eluga”, (Hruštšov, 1957, lk. 22). Terava kriitika tingis veel asjaolu, et Broadwayl lavastati V. Dudintsevi romaani ainetel etendust. (Zezina, lk. 201).

Kopelev, “me ju ei tahtnud midagi revideerida, vaid vastupidi, kaitsesime seaduse ja põhikirja sõna Me arvasime, et meil on ainult vaja murda stalinistidest järelvägi. Ühel hetkel seisime me nõukogude süsteemi vastastena, oskamata seda ise ette näha. Teadmine tuli hiljem”.⁴⁰⁸

Hruštšovi artikli põhisõnum oli parteilise juhtimise tugevdamise vajadus kultuurisfääris. Artikkel oli määratud lõpetama ka diskussioonid loominguvabaduse suurendamisest ning parteilise juhtimise küsimärgistamisest. Loomingulisi liite kohustati suuremale valvsusele, vältimaks kunstnike “libisemist printsiipiaalsetelt positsioonidelt”. Nagu mainitud, leidis Moskva Kirjanike Liidu senine praktika tugevat hukkamõistu, kuna sealsetel koosolekutel olid toimunud “vildakad esinemised”, mis olid “vastuolus partei poliitikaga”.⁴⁰⁹

10. oktoobril 1957. a. arutati Hruštšovi artiklit ENSV KL partei algorganisatsiooni kinnisel koosolekul. Kõneldi kunstivabadusest, selle väärast mõistmisest ja parteilise juhtimise vajadusest. Leiti, et “kunst ja kirjandus peavad koonduma partei ümber ..., sest kodanlased taotleavad “vaba kunsti” oma ideoloogia levitamiseks”.⁴¹⁰ E. Inti kritiseeris KL-s levivaid tendentse, sh. tahtmist ise (KM-i vahendusega) määrata kunstinõukogusid. Taas tõstatus temaatilise maali vähesuse probleem ning nn. „lilled“ rohkus kunstinäitustel.⁴¹¹

1958. a. mais võttis NLKP KK vastu otsuse "Vigade parandusest hinnangutes ooperitele "Suur sõprus" jt. Puudutamata jäid aga omaaegsed otsused kirjanduse ja kinematograafia kohta. Võimalik, et antud otsusega loodeti luua alus kultuuriringkonna ja partei dialoogiks ning ühtlasi kindlustada Hruštšovi positsiooni. Dialoogi igatahes ei tulnud.⁴¹²

Samasse aastasse jäi ehk sula kõige järsem külmenemine. Alanud nõiajaht Boris Pasternaki vastu võttis Stalini-aegsete rünnakute mõõtme. Pettusid need, kes olid lootnud, et taolised kampaaniad kuuluvad minevikku. "Õiendati arveid kirjanikuga, kelle romaanigi pole loetud", kirjutas oma päevikus B. Lakšin.⁴¹³ B. Pasternaki hukkamõistmist korraldas partei kõigis loomeliitudes, sh. ENSV-s. Samuti hoiatasid kõrgemad instantsid liigse vabaduse eest eesti kultuuripärandi käsitlemisel.⁴¹⁴

⁴⁰⁸ Zezina, lk. 206.

⁴⁰⁹ Hruštšov, 1957, lk. 28-29.

⁴¹⁰ ENSV KL-i partei algorg.-i koosolek 10.10.57. a. A. Peeki sõnavõtt päevakorrapunktis: “Hruštšovi artikkel – Kirjandus ja kunst olgu tihedalt seotud rahva eluga”. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 2, lk. 43p.

⁴¹¹ E. Inti sõnavõtt, samas, lk. 43.

⁴¹² Zezina, lk. 209.

⁴¹³ Samas, lk. 215.

⁴¹⁴ ENSV KL juhatuse koosoleku protokollid. 1958. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 264, lk. 71.

KK sammud näitavad, et võimukoridorides oli tekkinud hirm algatatud liberaliseerimispoliitika kontrolli alt väljumise ees ning eelpoolkirjeldatud abinõud, nagu KK 19. detsembri salajane kiri, seejärel Hruštšovi kohtumised kirjanikega, lisaks B. Pasternaki süüasi, olid ette võetud KK kõikumalöönud positsiooni taastamiseks.

On ka arvatud, et isegi veel pärast Ungari sündmusi hoidis poliitika liberaliseerimise lootusi intelligentsi seas üleval illusioon, mis oli tekkinud XX kongressi mõjul. Tegelikuses olid Ungari sündmused (ja Poolas toimunu) näidanud, et loomingulise vabaduse ja sotsiaalsete uuenduste püüdlused on pea võimatud.⁴¹⁵ Edasisi arenguid analüüsides selle väitega täielikult nõustuda siiski ei saa. Ungari ülestõusu mahasurumine ja teised KK sammud näitasid küll seda, et liberaliseerimisprotsess oli surutud kitsastesse raamidesse, ent püüdeid loomingulisele vabadusele ning protsessi peatamisele päris lämmatada ei suudetud. Seda oleks saanud teha vast uute repressioonide hinnaga, stalinlike meetodite juurde naastes. Erinevalt Stalini ajast sõandati väljendada oma eriarvamusi, algatada ajakirjanduses diskussioone, avaldada oma seisukohti artiklites. Ilmusid uued väljaanded - Eesti lugejateni jõudis 1957. a. kaasaegset kirjandust tutvustav "Loomingu Raamatukogu", 1960. a. lisandus klassikapärandile orienteeritud sari "Suuri Sõnameistreid." 1958. aastal leidsid aset tähelepanuväärivad luulesündmused.⁴¹⁶ Elavnes muusikaelu, seotud oli see eeskätt E. Tambergi, V. Tormise ja J. Räätsaga.⁴¹⁷ Juhtimissüsteemi kritiseerides oli möödunud ENSV KL-i IX kongress. Need mõned Eesti näited toimunud arengutest on tunnistuseks, et Stalini surma järel alanud muutusi ei olnud lihtne peatada.

Sündmuste areng ENSV-s näitas, et Moskvas toimunu (alanud tasalülituspoliitika või teisiti nimetatult – revisionismivastane võitlus) peegeldus küll ka Eestis, ent oluliselt tagasihoidlikumalt. Raskuskese langes sarnaselt Moskvaga kirjanike ringi. Olgugi et Moskva oli andnud eeskuju mõnede liikmete väljaviskamiseks liidu ridadest, midagi sellist Eestis ei tehtud.⁴¹⁸

Kunstnike ringkond oli seni hoidnud suhteliselt madalat profiiti. Ka pärast kongressi ei ole täheldatav suhete olulist pingestumist KK või mõne muu institutsiooniga. Alanud kampaania käigus toimusid küll kohustuslikud koosolekud etteantud teemadel, kuid mitte enam.

⁴¹⁵ Zezina, lk. 201.

⁴¹⁶ J. Kross "Sõerikastaja", U. Laht "Sinelitaskust seanahkse portfelli", A. Kaalepi artikkel vabavärsist, M. Underi valikkogu. (Alttoa, Helme, lk. 42).

⁴¹⁷ Alttoa, Helme, lk. 42.

⁴¹⁸ 1957. a. visati Moskva Kirjanike Liidust välja Rudnõi – „Literaturnaja Moskva“ toimetuskolleegiumi liige, 1958. a. B. Pasternak.

Kunstnike esimene tõsisem kokkupõrge võimuga leidis aset alles seoses noortenäitusega 1961.⁴¹⁹ Alates 1960.-61.a. on aga täheldatav ideoloogilise vastasseisu üldine tugevnemine.⁴²⁰

2. EESTI NSV KUNSTNIKE LIIDU TEGEVUS AASTATEL 1957-59

Erinevalt kõrgematest parteiorganitest olid loominguliste liitude üleliidulised ja vabariiklikud kongressid toonud neisse uue juhtkonna. Ühtlasi lõi see eelduse teatava uue poliitika tekkeks mitmes eri piirkonnas. ENSV KL-i juhtkonna vahetusega oli loodud alus uuendusteks ka siinses kunstielus.

Uue juhatuse positsioon oli esialgu ebakindel – liikmeskonnale tuli tõestada, et stalinismiaegsest võimu käepikenduse rollist ollakse prii ning peaülesandeks on võetud kunstnike huvide kaitsmine. Ent tuli istuda ka teisel “toolil”, kus ülesanded olid (pigem) vastupidised – parteile tuli näidata oma lojaalsust, olla (vähemalt väliselt) vahendajaks ja eeskujuks partei eesmärkide elluviimisel.

Nagu märgitud, muutus pärast Stalini surma aktuaalseks varasematel aastatel esitatud süüdistuste läbivaatamine. ENSV KL-s, mille liikmeskond oli omaaegsete kampaaniate käigus poole võrra vähenenud, oli teema vägagi terav.⁴²¹ Äsja tööd alustanud juhatuse esimeste koosolekute päevakorras põhipunktid olidki pühendatud just nimetatud teemale. Esimesed sellesuunalised sammud olid toimunud 1955. a. alguses, mil rehabiliteeriti Adamson-Eric. Juhatuse otsus kõlas järgmiselt: Adamson-Eric /.../ võtta EN Kunstnike Liidu liikmeks, arvesse võttes tema poolt 1953. ja 1954.a. vabariiklikel kunstinäitustel esitatud tarbekunstialaseid töid.⁴²² Kirjanikest rehabiliteeriti esimesena Johannes Semper.⁴²³

⁴¹⁹ Noorte kunstnike loomingu arutelu stenogramm 1961. ERAF, f. 1, n. 251, s. 18.

⁴²⁰ 1961. 20. veebruaril saadeti NLKP KK kiri propaganda ja agitatsiooni osakondadele, milles teatati, et ettevalmistamisel on trükis “Ideoloogilise töö küsimusi”, millesse kavatsetakse koondada propaganda artiklid, otsused aastast 1954 kuni kaasajani, ühtekokku 142 dokumenti. Tiraažiks oli määratud 100 000. (Zapiska otdela kul’turō ZK KPSS. 18.11.58. - Kul’tura i vlast’ ot Stalina do Gorbatševa. Id. Komissii ZK KPSS 1958-1964. Dokumentō. 1998, lk.248-249).

⁴²¹ 1950. a. 24. veebruari ENKL juhatuse otsusega, mille 14. märtsil oli kinnitanud NSVL Orgkomitee, kustuti ENKL nimekirjast järgmised liikmed ja liikmekandidaadid: A. Audova, N. Jasnetski, I. Kamdron, L. Karu-Lind, A. Kesner, A. Kongo, E. Kurre, E. Kutsar, A. Laigo, A. Leius, E. Maaser, Kristine Mei, L. Mälksoo, Gustav Raud, I. Sokolov, K. Teder. Liikmest liikmekandidaatideks viidi: V. Erm, N. Espe, J. Saal, Rudolf Sepp, R. Timoteus, A. Vardi, N. Vergoustinskaja. Kirjavahetus liikmeks vastuvõtmise ja liikmete nimekirjast kustutamise asjus. 1951. ERA, R-1665, n. 1, s. 130, lk. 21.

⁴²² Kuuli, 2002, lk. 53.

⁴²³ Samas.

Kuid 1955. a. oli tegu vaid üksikjuhtumitega. Liikmeks ennistamine intensiivistus oluliselt 1957. a., uue juhatuse esimesel tööaastal, kui taastati mõneteistkümne väljaheidetu liikmeõigused.⁴²⁴ Taotluste esitajaid lisandus sama aasta lõpukuudel veelgi.⁴²⁵ Lisaks hakati maksta personaalpensione, teiste hulgas ka neile, kes olid jäänud stalinlike kampaaniate hammasrataste vahele ning kelle majanduslik olukord oli seetõttu väga raske.⁴²⁶ Teenelise kunstniku aunimetus taastati 1956. aastal näiteks A. Vabbel, A. Starkopfil ja Adamson-Ericul.⁴²⁷

Aktuaalne oli ka kultuuripärandi ümberhindamine. Eriti teravaks muutus see kirjandusõpiku ilmumise järel, mis oli üdini stalinlikus võtmes koostatud. Seejärel algasid vaidlused Eesti Vabariigi aegse ajalookäsitluse üle, samuti asuti üle vaatama Eesti Vabariigi aegset kunstiloomingut. See oluline murrang kultuuripärandi ümberhindamisel oli toimunud pärast 1956. a. XX kongressi.⁴²⁸ Kongressi järel ilmus “Loomingus” Ott Kangilaski pikem kirjutis teemal “Äärejooni Eduard Viiralti elust ja loomingust”, milles autor ironiseeris eelmiste aastate hinnangute üle ning näitas veenvalt E. Viiralti ja “Pallase” koolkonna suurt osa Eesti kunstis.⁴²⁹ Samuti Boris Bernsteini avarapilguline artikkel “Eesti kunsti arengu küsimusi”, milles kritiseeriti dogmasid kunsti käsitlemisel.⁴³⁰ Kultuuripärandi küsimus oli aktuaalne ka 1957. a. toimunud kunstnike kongressil.

Tartu oli säilitanud teatud järjepidevuse iseseisvusaegse kunstitraditsiooniga. Enn Põldroosi sõnade kohaselt “Tartus “Pallase” vaim veel elas. ... Kongo, Vardi, Kits olid elavad mälestised vaimsusest, mis haakus otsapidi Pariisi. Uskusime, et tee Pariisi, tee kaasaegsesse kunsti kulgeb meie elust väljalõigatud aja taasavastamise kaudu. Käisime ateljeest ateljeesse, jõime veini ja kuulasime jutte kunstist ja kunagistest aegadest”. Järelikult näis tagasipöördumine iseseisvusaegse kunsti juurde noortelegi (kelledel paljudel isiklik suhe tollase traditsiooniga puudus) loogiline. “Tuli asendada kõlbmatuks osutunud

⁴²⁴ Vanda Juhansoo - 16.02.57. (lk.14), Albert Jüri p. Hansen - 2.04.57 (lk. 20), Ilmar Ojalo - 23.04.57. (lk.22), Ernst Kollom - 23.04.57 (lk.22), Voldemar Erm - 7.05.57. (lk. 25), Hendrik Olvi - 7.06.57 (lk. 30), Ardo Sivadi - 18.06.57 (lk. 35), Kristjan Teder - 18.06.57 (lk. 35), Guido Juhani p. Mamberg - 27.08.57. (lk. 55), Albert Kesner - 6.12.57. (lk. 78), August Pulst - 27.12.57 (lk. 86), Peeter Linzbach - 27.12.57 (lk. 86). ENKL juhatuse koosoleku protokollid 1957. ERA, R-1665, n. 2, s. 227.

⁴²⁵ Nt. Ida Agu, Elisabet Kurre, Lembit Rull. Tartu osakonna koosolekute protokollid. 1957. ERA, R-1665, n. 2, s. 228, lk. 35-37.

⁴²⁶ Personaalpensioni hakati maksta nt. Karl Burman sen.-le, August Roosilehe lesele Magda Roosilehele, Jegorovi lesele, Konstantin Süvalole, Gustav Mootsele. ENKL juhatuse koosoleku protokollid. 1957. ERA, R-1665, n. 2, s. 227, lk. 28, 46, 58.

⁴²⁷ “Anda tagasi ENSV teenelise kunstitegelase aunimetus A. Starkopfile ja Erik Adamsonile, mis neilt omal ajal täiesti alusetult ära võeti”. KL-i juh. koosolekute protokollid. 1956. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 264, l. 35.

⁴²⁸ A. Alase ettekanne “KL-i töötulemustest 1955-57”. ERAF, f. 1, n. 168, s. 12, lk. 1.

⁴²⁹ O. Kangilaski. Äärejooni Eduard Viiralti elust ja loomingust. – Looming. 1956, nr. 10, lk. 1517-1518; (Kuuli, 1995, lk. 34).

⁴³⁰ B. Bernstein. Eesti kunsti arengu küsimusi. - Sirp ja Vasar, 02.11.56; Kuuli, 1995, lk. 34.

õpitud. Võtsime kätte ja hakkasime avastama olematuks tunnistatud kolmekümnendate aastate eesti kunsti. ... Oli inimesi, kes tundsid endal lasuvat kohustust seda meile näidata.”⁴³¹

Kui mitteametlikes ringkondades oli vabariigiaegne kunst taasavastatud ja -imetletud, siis KL-i juhatusel kulus selle legitimeerimiseks mõnevõrra enam aega. Selle tunnistuseks on tollaste näituste loetelud, millest nähtub, et 1955.-1956. a. ei toimunud ühegi vabariigiaegse kunstniku tööde näitust. Erandiks oli N. Kummits, kes oli nõukogude süsteemile sobiv, nn märterkunstnik. 1957. aasta algas Viiralti näitusega, järgnesid A. Johani, H. Mugasto ja E. Tiido, järgmisel aastal E. Mätiku ja J. Koorti mälestusnäitused. Selles valikus peegeldub teatav konservatiivsus, oldi veel kaugel julgusest eksponeerida nt. A. Vabbe, rääkimata E. Olest, M. Laarmannist jpt. Selle kinnituseks olid ka vastavasisulised artiklid ajakirjanduses, mille eesmärk oli mustata 20. sajandi Lääne-Euroopa ja Ameerika kunstisuundi.⁴³²

Eelpooltoodu ei tähenda, et juhatus suhtus iseseisvusaegsesse kunstipärandisse vaenulikult, sest samal ajal toimunud juhatuse koosolekutel arutati mälestusmärkide püstitamist mitmetele vabariigiaegsetele tippmeistritele nagu Jaan Koort, Nikolai Triik ja Ants Laikmaa. Vastav taotlus esitati KM-le.⁴³³ Samuti sooviti J. Koorti stipendiumit ERKI üliõpilastele. Kästi korrastada kunstnike hauaplatsid.⁴³⁴

1958. aastal oli aktuaalseks teemaks kunstiajaloolise arhiivi loomine. Idee eestvedajateks olid Vaike Tiik, Voldemar Vaga, Voldemar Erm. KL-i juhatusel esitatud põhjalik kava saadeti edasi kõrgematesse instantsidesse, kuid seal seda mõtet tõenäoliselt heaks ei kiidetud, kuna hilisemates KL-i materjalides arhiivi loomisest ei räägita.⁴³⁵ Arhiivi loomise üheks eesmärgiks võib pidada soovi kunstiajalugu uuesti läbi vaadata.

KL-i üks suurem õnnestunud ettevõtmine oli kunstiklubi “Ku-Ku” taastamine. Klubi ametlikuks nimeks sai Loovate Liitude Klubi. Igasugune parteiväline ühendus oleks veel mõned aastad tagasi olnud mõeldamatu ja kui vaadata tagasi aastale 1956, kui Ungari kirjandusseltsist kasvas välja nõukogude-vastane liikumine, tekibki küsimus, kuidas ja miks see toimuda sai.

⁴³¹ Põldroos, lk. 107-108.

⁴³² B. Vipper, Sürrealismist. – Sirp ja Vasar, 24.06.59; I. Kibrik, Abstraktne kunst. - Sirp ja Vasar, 11.09.59.

⁴³³ KM-i kirjavahetus kujutava kunsti küsimustes ENSV partei- ja valitsusasutustega 1958. ERA, R-1797, n. 1, s. 353, lk. 28.

⁴³⁴ KM-i kirjavahetus kujutava kunsti küsimustes ENSV partei- ja valitsusasutustega 1958. ERA, R-1797, n. 1, s. 352, lk. 55.

⁴³⁵ Samas, lk. 12, 36-41.

Tollane vastutav sekretär on nimetanud Ku-Ku klubi loomist Keskkomitee teeneks. Tema kirjelduse järgi toimus kogu otsustamine napi kirjavahetuse järel, kus Varese poolelehelisele palvekirjale luua keldris asuva lao ruumidesse kunstnike klubi, saadi KK-lt veelgi lühem vastus: “KK-l pole midagi selle vastu”.⁴³⁶ Isiklikud suhted, nagu Stalini ajal, olid olulised.⁴³⁷ ENSV KL-i vastutava sekretäri Jaan Varese sõnul said mitmed uuendused Eesti kunstielus teoks just tänu headele suhetele kohaliku KK-ga, eeskätt Käbiniga.⁴³⁸ Sõbralikud suhted olevat olnud ka Eesti KL-i vastutava sekretäri ja NSVL KL-i vastutava sekretäri Mihhail Suslovi vahel.⁴³⁹

Ku-Ku klubi väljaheitamise jäi KF EVO ülesandeks, sisekujunduse teostajaks sai Bruno Tomberg.⁴⁴⁰ Tema töid on nimetatud esimeseks modernse ruumi- ja vormiprintsiibi demonstratsiooniks sõjajärgsel perioodil.⁴⁴¹ Sisseõnnistamine toimus 1957. a. esimesel jõulupühal.⁴⁴² Hans Kruus olevat hiljem öelnud, et esimene inimene kosmoses polegi nii tähtis kui “Ku-Ku” klubi loomine.⁴⁴³

Loodud klubi pidi vähemalt vormiliselt tõestama oma lojaalsust KK-le. Selle nimel korraldati klubiõhtuid, kuhu kutsuti teiste loominguliste liitude liikmeid, võeti päevakorda KK-le meelepärased diskussiooniteemad, vestlused, loengud. Tihedaks külaliseks klubis oli KK töötaja Pavlov ehk “kindral”. Arvatavasti lootiski KK klubi kaudu kontrolli tõhustada, sest nagu äsjatoimunud kongress oli näidanud, oli selleks ilmselge vajadus.

Pole võimatu, et klubi taastamisega sillutati tee 1960. aastatel ellu astunud loominguliste rühmitustele, klubidele ja stuudiotele, mille liikmeskond kasvas omakorda välja 1950-ndatel ERKI-s õppinud kunstiüliõpilastest. Olgugi et instituudis oli säilinud veel üleliiduline õppeplaan ning nõukogulik metoodika, oli koolisisene õhustik muutunud. Heinz Valk on märkinud: “1957. a. hakkasime sotsrealismi vastu mässama. Me lihtsalt ei teinud praktilisi töid nii, nagu nõuti, olime ekspressionistid, sümbolistid, sürrealistid. ... Väga ekspressiivsed, vaimukad ja täis tapvat ironiat olid Leo Soonpää loengud, nende

⁴³⁶ J. Vares, 18.03.98. (kirju Riigiarhiivis ei leidu).

⁴³⁷ Stalini aja suhteid võimuešelonides on iseloomustatud kui kliendi-patrooni suhteid. Vt. Sheila Fitzpatrick, *Intelligentsia and Power. Client-Patron Relation in Stalin's Russia. – Stalinism vor dem Zweiten Weltkrieg. Neue Wege der Forschung.* M. Hildermeier (toim.), München, 1998 (Schriften des historischen Kollegs), lk. 35.

⁴³⁸ Nende omavaheline tihedam läbikäimine sai alguse Brüsseli maailmanäitusel, kuhu Vares oli määratud Käbinile saatjaks ja tõlgiks.

⁴³⁹ J. Varese intervjuu autorile, 18.03.98.

⁴⁴⁰ ENSV KL juhatuse koosoleku protokoll 29.03.57. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 227, lk. 17.

⁴⁴¹ K. Kodres, Bruno Tombergi fenomen - 50 aastat kujundajana. – Kunst. 1995, nr. 2, lk. 14.

⁴⁴² ENSV KL juhatuse koosoleku protokollid. 1957. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 227, lk. 66.

⁴⁴³ J. Vares, 18.03.98.

lõppedes polnud nõukogude kunstist põrmugi alles jäänud”.⁴⁴⁴ Hoolimata organisatoorsete uuenduste puudumisest instituudis ja väljavahetamata juhtkonnast kasvas just 1950. aastate teisel poolel instituudis õppinutest uus põlvkond, kes sekkus aktiivselt kunstiellu ning kelle loomingut iseloomustas uus käekiri.

Omaalgatuslikke klubiõhtuid hakati korraldama ka Tartu Ülikooli üliõpilaste ringis. M. Lauristin kirjeldab neid järgmiselt: “Tartus tegutses sõprade klubi “Salong” (Kaplinski, Kangilaski, Ehin, Lauristin jt). 1959. a. tundsiime, et meie jaoks on saabunud suur vabadus. Rääkisime küberneetikast, Camus’st... otsisime osalust väliseestlusega, Eesti Vabariigi aegse kirjandusega – kõik see oli mitteametlike kanalite kaudu kättesaadav”.⁴⁴⁵

Kuna Kunstiinstituut KL-i haldusalasse ei kuulunud, oli liidu sekkumine instituudi töökorraldusse üsna võimatu. Küll aga leidis toetust noorte algatus - moodustada KL-i juurde Noortekoondise büroo, mille eestvedajaks sai äsja instituudi lõpetanud Enn Põldroos.⁴⁴⁶ Taoline praktika ei olnud N. Liidus ainulaadne – esimesed noorte ühinemisi ja neile organiseeritud näitusi korraldati Moskvas juba 1956. aastal. Tõenäoliselt oli selle taga üleliiduline strateegia, hoida noori organiseeritult, s.t. kontrolli all. Ent Noorte Koondisel kujunes ka teine väljund, mida kompartei ette ei näinud. Vähemalt Eestis. Enn Põldroosi sõnutsi “käisime paar korda nädalas koos, et vabaneda Kunstiinstituudi aastatepikkusest kroonupainest. Me õppisime teineteiselt – maalimist, eluhoiakut, mõtlemist. ... Mitmed meist said selles stuudios iseendaks”.⁴⁴⁷

Juhatuse tähelepanust noorele põlvkonnale andis tunnistust ka 1957. aastal kehtestatud MN määrus - stipendiumite määramisest kahele Kunstiinstituudi lõpetanule. Stipendiumi juhendi kinnitamisel jäi kahe osapoole vahele suusõnaline kokkulepe stipendiumi saajate arvu suurendamisest, tingimusel, kui see praktikas end õigustab. 1959. a. pöördutigi taas ENSV MN esimehe A. Müürisepa poole eelpoolnimetatud palvega. Märgiti, et stipendiumid on olnud stiimuliks noorte loomingule ning stipendiaatide tööd on valitud nii vabariiklikele kui üleliidulistele näitustele.⁴⁴⁸

Kunstnike Liidu liikmeskond hakkas alates 1950. aastate keskpaigast üsna kiires tempos kasvama. Selle põhjustas eeskätt noorte aktiivne liitu kutsumine, ent ka varasematel aastatel väljaheidetute liikmeõiguste ennistamine. Kuna liidu ülesandeks oli hea seista oma liikmeskonna sotsiaalse ja majandusliku olukorra eest, tähendas

⁴⁴⁴ Aarelaid, lk. 147.

⁴⁴⁵ Samas, lk. 148.

⁴⁴⁶ Noortekoondise Büroo loodi aastal 1958.

⁴⁴⁷ Põldroos, lk. 112.

⁴⁴⁸ ENSV KL kirjavahetus pensionite ja stipendiumite asjus. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 239, lk. 46. ENSV MN määrus (20.05.57).

liikmeskonna suurenemine mitmete probleemide teravat esiletõusu. Eriti valusad olid korteri-, materjali-, ateljee- jms. probleemid. 24. mail 1957. a. anti välja ENSV MN-i määrus kunstnike eluolu parandamiseks, mille aluseks oli üleliiduline määrus “Abinõudest NSVL KL-i abistamiseks” 20. septembrist 1956. Kunstnikele töö- ja eluruumide leidmiseks kohustati Tallinna ja Tartu linna Täitevkomiteesid ette nägema 1957.-60. a. ehitatavate elamute mansardkorrustele ateljeede-korterite ehitamist.⁴⁴⁹ See tähendas enamiku olemasolevate projektide ümbertegemist, nende taaskinnitamist, sealhulgas palju bürokraatlikku asjaajamist. Küsimust lükati üha edasi, mistõttu kaks järgnevat aastat oodatud elu- ja töötingimuste parandamist ei toonud. 1959. a. kunstnike kongressil räägiti korterite valmimisest alles 1960. aastaks ning pakuti ühe võimaliku lahendusena välja lubada kunstnikel individuaalmajad ehitada mõnevõrra suuremana, et sinna kuuluks ka nende tööruum-ateljee.⁴⁵⁰ Kunstnike arv 1959. aastaks ise oli 1957. aastaga võrreldes kasvanud ligikaudu 50 inimese võrra, seega probleem teravnes üha enam. Kose kunstnike loomingu- ja puhkekodu oli minetanud oma senise funktsiooni ja muutunud paljudele n.-ö. päriskoduks.

Võimalik, et osalt just tulenevalt liikmeskonna suurenemisest korraldati 1950. aastate lõpul senine KL struktuur ümber. Maalikunsti, graafika, skulptuuri, tarbekunsti, kunstiteaduse ja kriitika sektsioonide kõrvale asutati mitmeid allstruktuure, nn. sektoreid, nagu nt. raamatugraafika sektor ja plakati-sektor graafika sektsioonis.⁴⁵¹ Erinevateks sektoriteks jagunes ka tarbekunsti sektsioon. Muudeti ka raha jaotamisviisi.⁴⁵²

Ühe olulisema uuendusena tuleb nimetada senise Tartu kunstnike sektsiooni muutmist osakonnaks, mis sai teoks 22. septembril 1957.

Ka Tartu kunstielu elavnes tol ajal märgatavalt. Taastoimuma hakkasid (kevad)näitused, kusjuures sinna tõid oma töid pikka aega “vaikinud” kunstnikud. Voldemar Erm oma sõnavõtus vabariikliku kunstinäituse raames tõdes, et Tartu kunstinäitusel oli märgata uusi, vabamaid tuuli, julgemaids otsinguid nii sisu kui vormi valdkonnas.⁴⁵³ 1958. a. ülevaatenäitusel Tartus esines juba ühtekokku 78 kunstnikku 350 teosega. Võrreldes varasemate aastatega oli murrang väga suur, osavõtnud kunstnike arv kasvas mitmeid kordi.

⁴⁴⁹ ENSV KL juhatuse koosolekute protokollid 1957. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 239, lk. 45.

⁴⁵⁰ ENSV Kunstnike X kongressi stenogramm, J. Jensen i ettekanne. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 287, lk. 94.

⁴⁵¹ Eesti kunsti ajalugu kahes köites, kd. 2. Nõukogude Eesti kunst 1940-1965, Tallinn, 1970, lk. 47.

⁴⁵² Kaotati tava jaotada raha sektsioonide liikmetele KL-i juhatuse poolt. Uue korra järgi andis juhatuse raha sektsioonidele, kes oma äranägemise järgi jaotasid selle edasi liikmetele. Juhatuselt kadus küll otsene side saajaga, kuid sellega koos etteheited, mis rahajaotamisega tihti kaasnesid. J. Vares, 18.03.98.

⁴⁵³ V. Ermi ettekanne vabariikliku kunstinäituse arutelul 29.11.57. ERA f. R-1665, n. 2, s. 241, lk. 8.

Tartu osakonda hakkasid esimehena juhtima Elmar Rebane, aseesimehena Elmar Kits ning vastutava sekretärina Kalju Nagel. Valimised toimusid 26. septembril 1957. a.⁴⁵⁴ Ametliku kinnitamiseni jõuti 1. oktoobril.⁴⁵⁵ Lahkhelide tõttu tuli 1958. a. jaanuaris ametid juhatuses ümber jagada.⁴⁵⁶

Tartu osakonna avamine tähendas tartlastele eeskätt suurema otsustusõiguse saavutamist ja vähendas mõnevõrra bürokraatlikku asjaajamist, kuna alati ei vajatud nüüd Tallinna vahendust. Tartlaste kompartei jaoks liigagi iseseisvast tegutsemist annavad tunnistust hilisemad koosolekute protokollid partei algorganisatsioonis. Tartu osakonda süüdistati n.-ö. iseseisva KL-i loomises. Parteikunstnikud süüdistasid selles KL-i presiidiumi, kes ei olevat püüdnudki Tartu kunstnikegrupi tegemistesse vahele segada.⁴⁵⁷

Sula tõi kaasa paljude uute ajakirjade tekke N. Liidus. Eestis andis selleks tugeva tõuke uue kirjastuse avamine 1958. aasta jaanuaris. NSV Liidu Kunstifondi EVO juures moodustati kirjastus nimega “Eesti NSV Kunst” (alates 1965. aastast “Kunst”). Vastutava sekretäri sõnul oli selle käimalükkamine Eesti KL-le saavutus. Nimelt olevat kohalikud kõrgemad instantsid ideedesse suhtunud leigelt, et mitte öelda vastumeelselt. Äärmise skepsisega suhtuti aga ürituse kordamineku võimalusesse. Põhjenduseks toodi kirjastuse majanduslik ebaefektiivsus, sest Leningradi kirjastuski ei suutnud end majandada, mistõttu usuti veel vähem, et ots-otsaga suudetakse kokku tulla väikeses Eestis. Pealegi oli “paberite ajamine” KL-i vastutava sekretäri sõnul seatud nii, et kirjastuse avamine 1958. aastal pidi olema võimatu. Vaatamata vastuseisule kirjastus loodi ning taas olevat üheks õnnestumise põhjuseks olnud Moskva NSVL KL juhatuse mõnede liikmete toetus. Viimased olevat pidanud lugu eesti kunstist ning pooldasid seetõttu ka eesti kunstnike ettevõtmisi.⁴⁵⁸

⁴⁵⁴ Samas, lk. 26.

⁴⁵⁵ 1.10.57 kinnitatakse ENSV KL Tartu osakond, mille aluseks on NSVL KL põhikirja ptk. IV pk. 7, mille kohaselt on vabariiklikkude kunstnikkude liitude juhatusel õigus moodustada Liidu osakondi vähemalt 10 liikme olemasolu korral (Tartu sektsioonis oli 25.09.57.a. 27 liiget ja 7 kandidaati). Tartu sektsioonile omistatakse põhikirja kohaselt (ptk. V pk. 1, pk. 6 jt.) ettenähtud juriidilise isiku õigused (so. õiguse sõlmida igat liiki lepinguid vastavalt oma ülesannetele, omada rahalisi vahendeid, arveldu- ja teisi arveid jne. Samuti õiguse omada pitsatit ja templit, mis kannavad osakonna nimetust “ENSV KL Tartu osakond”. Juhatuse liikmed: I. Rebane - esimees, E. Kits - aseesimees, K. Nagel - sekretär. Juhatuse liikmed: V. Erm, I. Malin, Rääk, A. Vardi. Revisjonikomisjon: E. Taniloo, A. Rimm, L. Israel. ENSV KL juhatuse koosoleku protokollid (1.10.57). ERA, f. R-1665, n. 2, s. 227, lk. 60.

⁴⁵⁶ Kohad vahetasid esimees I. Rebane ja sekretär K. Nagel. J. Aaviku ja E. Rebase sõnavõttud. Sõnavõttude stenogramm ENSV KL Tartu osakonna üldkoosolekul 19.10.58. ENKL, Revisjonikomisjoni aruanded ja aktid 1947-59. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 49, lk. 104, Sõnavõttude stenogramm ENSV KL Tartu osakonna üldkoosolekul 19.10.58, lk. 107-108.

⁴⁵⁷ ENSV KL partei algorg.-i üldkoosoleku protokollid. 1960. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 8, lk. 38.

⁴⁵⁸ J. Vares, 18.03.98.

KL-i poolt esitati kirjastuse direktori kohale Georgi Saariku⁴⁵⁹ kandidatuur, mis oli tõenäoliselt juba varem kooskõlastatud EKP KK-ga.⁴⁶⁰ Kirjastuse personal võeti arutusele KL-i juhatuse koosolekul 19. novembril 1957, kus kiideti heaks G. Saariku ettepanekud kirjastuse administratiiv-majandusliku koosseisu kohta.⁴⁶¹ Kogu personal oli suure tõenäosusega eelnevalt KK-ga kooskõlastatud. Kunstnike Liidu koosolekul oli arutelu vaid formaalne.

Vastu ootusi sai kirjastusest kasumit tootev ettevõte. Majanduslikuks „nipiks” (idee väljakäijaks oli Georgi Saarik) sai hulgaline postkaartide trükkimine, mis hoidis „vee peal” ka kõike ülejäänut.⁴⁶² Alates 1958. aastast hakkasid ilmuma ka almanahhid „Kunst” ning „Kunst ja Kodu.”⁴⁶³ Almanahhi „Kunst” ilmumise puhul tähendas Adamson-Eric: „Jälle väike samm kunstnike mõtte- ja loomisvabaduse suunas – ilmus esimene almanahh „Kunst”.”⁴⁶⁴ „Kunst ja Kodu” oli ainus sisustusajakiri terves nõukogude impeeriumis (koostaja L. Madisson).⁴⁶⁵ On märgitud, et ajakirjast kujunes tribüün edumeelsele kodukujundusele ja alternatiivsele keskkonnaestetikale.⁴⁶⁶

Kirjastustöö tulemusi peegeldab statistika: kui 1957. ja 1958. a. ilmus kunstialast kirjandust 12 trükist aastas, siis 1959. a. tõusis see arv 23-ni. Suurema osa moodustasid neist näituse kataloogid (14), oluliselt kasvas monograafiate arv (kuus eelmise aasta kahe vastu).⁴⁶⁷

Seoses majanduslike ümberkorraldustega N. Liidus, eeskätt otsustamisvõimaluste avarumisega paljude sfäärides, muudeti NSVL KF EVO alluvusstaatust ning 1958. a. töötas Fond ENSV Kunstifondina ENSV KL-i egiidi all. Reorganiseerimine tõi kaasa eeskätt alluvusvahekordade selginemise, samuti suuremad finantsilised võimalused.

⁴⁵⁹ Saarik, Georgi (s. 1913 Peterburis). ÜK(b)P liige 1945. a. 1942-43 teenis Punaarmees. Sept. 1949 – apr. 1950 EK(b)P KK propaganda ja agitatsiooni osakonna instruktor, seejärel trüki ja kirjastussektori juhataja, 1950-57 Eesti Riikliku Kirjastuse direktori asetäitja, 1957-64 kirjastuse Kunst direktor. (Eestimaa Kommunistliku Partei organisatsiooniline struktuur 1940-1991. Tallinn, 2002, lk. 585).

⁴⁶⁰ ENSV KL juhatuse koosoleku protokollid - 1.10.57. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 227, lk. 60.

⁴⁶¹ Peatoimetaja: Seilental, vanemtoimetaja: A. Koemets, kunstiline toimetaja: V. Toots, toimetajad: A. Kartna, Visnap, tehniline toimetaja: Ridali. Kirjastusnõukogu: M. Adamson, O. Kangilaski, V. Karrus, H. Kuma, Künnap, P. Luhthein, V. Raam, J. Raudsepp, L. Soonpää, V. Tiik, I. Torn, J. Vares, A. Viidalepp. Kirjastuse direktori ja peatoimetaja (nomenklatuursed kohad) kuulusid kirjastusnõukogusse automaatselt. Samas, lk. 72.

⁴⁶² J. Varese intervjuu autorile, 18.03.98.

⁴⁶³ ajakirja „Kunst” tiraažiks oli 5000 eksemplari, „Kunst ja Kodu” tiraaž ulatus 16000-30000-ni. Õiendid Eesti NSV loominguliste liitude tegevusest. ERAF, f. 1, n. 251, s. 3, lk. 10.

⁴⁶⁴ Kirme, lk. 436.

⁴⁶⁵ H. Kuma, Tarbekunst. Kunsti arengukäigust 1943-1968. - Kunst. 1968, nr. 1, lk. 27.

⁴⁶⁶ Kalm, lk. 237.

⁴⁶⁷ J. Kangilaski. Kujutava kunsti osa rahva kommunistlikul kasvatamisel Eesti NSV-s. - TRÜ Toimetised. 1965, vihik 164, lk. 26.

Mõnetine sõltuvus peaorganisatsioonist säilis, kuid palju enam võeti otsuseid vastu kohapeal.

Üle N. Liidu loodi tol ajal kunstitoodete kombinaate. Samuti Eestis. Ehitamine oli senini läinud vaevaliselt. Tallinna kombinaadi ehitus oli ajutiselt peatatud, Tartu oma püsis endiselt idee tasandil. Läbirääkimised Moskvaga olid edutud. Uue juhatuse ajal suudeti siiski alustada Tallinna ja peagi ka Tartu kombinaadi ehitust.

J. Varese andmetel olevat kogu N. Liidus olnud kolm kunstitoodete kombinaati, kes suutsid teenida kasumit - Moskva, Leedu ja Eesti.⁴⁶⁸ Eestile ei olnud KF-i Moskvale allumise ajal kasumi teenimisest mingit kasu – kõik tulud läksid ümberjagamisele. Uue põhikirja järgi jäi suur osa tulust aga kohapeale. KF sai oma rahade peremeheks.⁴⁶⁹ See tõi kaasa kunstnikele loomingulisteks toetusteks määratavate summade suurenemise. Samuti oli ENSV KF-l nüüdsest võimalik sõlmida lepinguid ja teostada kunstiteoste oste vabariikliku komisjoni kaudu.⁴⁷⁰ Kunstnikele tähendas see suuremaid võimalusi lepingute, materjalide jms. osas.

Märke, et KL-i käsutuses oli varasemast rohkem finantse, võib leida teisigi. Nii võimaldati 80 Liidu liikmel sõita Moskvasse sotsialismimaade näitusele ning igale sõitjale määrati toetuseks 500 rubla.⁴⁷¹ Loomingulisi toetusi anti personaalnäituste läbiviimiseks, kunstiteadlastele materjali kogumiseks, aga ka näiteks autokoolituse kinnimaksmiseks.⁴⁷²

Oluliselt elavnes näitustegevus. Ühelt poolt toimus näitusi arvuliselt rohkem, teisalt laienes ka näituste amplituud; hakati korraldama personaalnäitusi, mälestusnäitusi, žüriivabu näitusi, Tartu kevadnäitusi, noortenäitusi. Suurt publikuhuvi pälvisid välisnäitused. Samal ajal jätkusid traditsioonilised aastanäitused, teemanäitused, samuti rändnäitused.

Esimene personaalnäitus korraldati 1956. a. märtsis Tartus. Tegu oli Elmar Kitse teoste näitusega. Hiljem esitleti ekspositsiooni Tallinnas. Järgnesid Günther Reindorffi ja August Janseni näitused. 1957. a. avati Ernst Tiido näitus, 1958. a. Evald Okase, Voldemar Melliku, Johannes Võerahansu oma.

Mälestusnäitused tõid kunstile samuti värskeid tuuli, eriti ekspositsioonid vabariigiaegsetelt tippmeistritelt.⁴⁷³ Nimetatud näituste mõju on peetud suureks just

⁴⁶⁸ J. Varese intervjuu autorile, 18.03.98.

⁴⁶⁹ ERA, f. R-1665, n. 2, s. 262, lk. 1, seda kinnitas ka J. Vares, 18.03.98

⁴⁷⁰ Samas, lk. 11.

⁴⁷¹ Kirjavahetus loominguliste toetuste asjus. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 311, lk. 2; ERA, f. R-1665, n. 2, s. 287, lk. 114 - ENSV KL X kongressi stenogramm, revisjoni komisjoni esimehe P. Aaviku sõnavõtt.

⁴⁷² ERA, f. R-1665, n. 2, s. 311, lk. 4, 6. Kirjavahetus loominguliste toetuste asjus.

⁴⁷³ Esimene sulaegne näitus oli N. Kummitsa teoste näitus 1955. 1956 a. Johani mälestusnäitus. 1957. a. jaan. avati E. Viiralti, aprillis A. Weizenbergi teoste näitus, juunis-juulis H. Mugasto näitused Tartus ja

tollasele noorele kunstnikepõlvkonnale, kelle õpiaastad jäid juba nõukogude perioodi ning kellel puudus senini side EV-aegse kunstiloominguga.⁴⁷⁴

Hruštšovi uue välispoliitika valguses hakkasid toimuma ka välisnäitused. Põhipartneriteks olid N. Liidule sõbralikku poliitikat ajanud Soome, samuti mitmed sotsmaad. Ekspositsioonide ning ekskursioonide vahetusele aitas kaasa 1956. a. loodud Välismaaga Kultuurisidemete Pidamise Eesti Ühing, mille esimeheks sai O. Lauristin. 1959. a. nimetati ühing ümber Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Ühinguks.⁴⁷⁵ Viimane oli peamiselt NLKP-le ja mõneti KGB-le alluv propagandaorganisatsioon, mille kaudu korraldati välisreise, -näitusi ja ekskursioone. Hoolimata ühingu politiseeritusest avanes Eesti kunstnikel legaalne võimalus esineda oma loomingu välismaal, mis oli isiklike kontaktide loomise seisukohalt oluline tegur.

Üheks olulisemaks sündmuseks 1957. aastal oli Moskvas toimunud Rahvusvaheline Noorsoofestival, mille raames avati ülemaailmne kunstinäitus, kus töötas veel rahvusvaheline noorte kunstnike stuudio. Olgugi, et suuremal määral jäi kogu näidatud kunst Enn Põldroosi väljenduse kohaselt "ajakohaselt rahuvõitlejate leeri", tähendas see siiski tutvumist täiesti uue ja tundmatu mõttelaadiga. "See oli ilmutus, väljumine isolatsioonist, milles ärkasid kunstnikena Ulas, Eelmaa, Maran".⁴⁷⁶

1958. a. toimus Moskvas veel Poola abstraktsionistide ja Marquet' graafika näitus, lisaks 12 sotsmaa kunstinäitust.⁴⁷⁷ 1959. a. sai nõukogude kunstipublik tutvuda ameerika 18.-20. sajandi kunstiga, sh. Pollocki, Rothko, Calderi, Gorky töödega.⁴⁷⁸ Läänemaailma mõju ulatusest on kõnekaks faktiks Moskva teatrite repertuaar, millest kaasaegne lääne dramaturgia moodustas *ca* poole.⁴⁷⁹

Esimese Lääne kunsti näitusena jõudis Eestisse "Lääne-Euroopa XV-XIX sajandi graafika" 1957. a. märtsis. Samal kuul avati Helsingis "N. Eesti raamatu ja graafika näitus", mille raames avanes eesti kunstnike grupil viibida Soomes ning luua kontakte

Tallinnas, okt. E. Tiido oma. 1958. a. toimusid E. Mätiku ja J. Koorti mälestusnäitus. 1959. a. lisandusid N. Triigi ja K. Mäe näitused, 1960. P. Raua, A. Starkopfi, K. Raua näitused. Loodus, Lamp, 1970, lk. 22-33.

⁴⁷⁴ T. Luuk. Läbimurre ja läbimurdjad eesti 1960-ndate aastate graafikas. - Kunstiteaduslikke uurimusi nr. 7, Kunst, Tallinn, 1994, lk. 210, 224.

⁴⁷⁵ 11.mai 1961.a. valiti uueks presiidiumi esimeheks Raul Antoni p. Viies. Ajalooline õiend, ERA, f. R-2206, n. 1.

⁴⁷⁶ Põldroos, lk. 76.

⁴⁷⁷ Eestist sõitis näitusele KL kaudu 50 kunstnikku, kunstiteadlast. Kirjavahetus loominguliste toetuste asjus. F. R-1665, n. 2, s. 311, l. 2.

⁴⁷⁸ Nt. veel Argentiina kunstnike graafika näitus, Brasiilia ja Mehhiko kunsti näitused, kaheksa inglise kunstniku näitus teemal "Inimene" 1959. a. 1960 järgnesid Munchi näitus, Mehhiko ja Suur-Britannia kunsti näitused. Eimermacher, 1995, lk. 678.

⁴⁷⁹ Moskva teatri lavadel olid 1957. aasta septembrikuu etendustest 98-st 49 Lääne autorite tööd. (Zapiska otdela kul'turõ ZK KPSS, 18.11.58. Kul'tura i vlast' ot Stalina do Gorbatševa. Id. Komissii ZK KPSS 1958-1964. Dokumentõ. 1998, lk. 129).

sealsete kunstnikega. Järgmistel aastatel toimus rida sotsmaade kunstinäitusi, samuti näitusi Hiinast, Indiast ja Jaapanist.⁴⁸⁰ Moskvast toimunuga võrreldes oli siia jõudnud välisnäitusi siiski vähe ja needki marginaalsed.⁴⁸¹

1958. a. 7. juunil sai Tallinna Kunstihoones teoks esimene žüriivaba näitus, mille korraldamise tingis tollase vastutava sekretäri sõnul ühelt näituselt ruumipuudusel välja jäänud hulk töid, mida peeti aga eksponeerimisväärilisteks.⁴⁸² Olgugi et esimene näitus oli ehk tingitud puhtpraktilisest vajadusest, sai siit alguse žüriivabade näituste traditsioon.

Žüriitust tähendas see küll ainult KL-i liikmetele, liikmekandidaadid läbisid komisjoni hoolimata näituse nimest.⁴⁸³ Näitust kajastavatest materjalidest nähtub, et mingeid kitsendusi temaatika või mõne muu kriteeriumi põhjal ei tehtud, aluseks võeti eeskätt teoste kunstiline tase, ainsaks piiravaks kriteeriumiks kujunes ruumi suurus.⁴⁸⁴ Mõningast pahameelt võis osalejates tekitada eritingimuste (žürii Liidu liikmekandidaatidele) sisseviimine ise. Nagu paljude näituste puhul, oli siingi KL-i soov anda välja näituse kataloog. Kirjavahetus Kultuuriministeeriumi, KF-i ja KL-i vahel ei andnud aga loodetuid tulemusi.⁴⁸⁵

Kas näitus oli kokkuvõttes märk vabadusest või tõestus, et žüriivaba näitus ei pruugi sugugi erineda tavanäitustest, on raske öelda. Tõenäoliselt mõlemat. Leidus ju siingi temaatilisi kompositsioone, mis vastasid vormelile “sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik”, kuid nii nagu omane enamikule 1950. aastate lõpul korraldatud näitustele, andsid tooni portreed, maastiku- ja lillemaalid ning olimestseenid. Esimesel näitusel puudusid veel skandaalimaigulised teosed, küll aga leidus töid, milles oli senisest enam rõhku pandud värvile ja vormile. Otsingulust oli ärganud, esialgu arglik, kuid vaikselt jõudu koguv. Võib järeldada, et just tänu oma alalhoidlikkusele oli näitusel omamoodi rahustav toime, mis vähendas mõnevõrra ja mõneks ajaks siinsete võimuorganite huvi ja liigset kontrolli kunstiringkondade üle. Küll aga tekkis seoses 1957. a. ilmunud Hruštšovi artikliga “Kirjandus ja kunst olgu tihedalt seotud rahva eluga” idee kontrollida žüriivaba näituse kaudu kunstnike hoiakut ja arusaama nn. vabadusest kunstis.⁴⁸⁶ Idee jäi küll teostamata.

⁴⁸⁰ Loodus, Lamp, lk. 24-25.

⁴⁸¹ ENSV KL-i IX kongressil heideti NSVL KM-le ette väheste välisnäituste Eestisse saatmist. ERA, f. R-1665, n.2, s. 221.

⁴⁸² J. Varese intervjuu autorile, 18.03.98.

⁴⁸³ Žürii koosseis: A. Alas, Kulles, H. Kuma, L. Nagel, J. Raudsepp, I. Torn, J. Vares, A. Viidalepp. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 272, lk. 1.

⁴⁸⁴ L. Hion. 1958. a. žüriivaba näitus. Seminaritöö. Tartu, 1997. Käsikiri TÜ Kunstiajaloo õppetoolis.

⁴⁸⁵ ENSV KL kirjavahetus. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 272, lk. 12; 14.

⁴⁸⁶ Škop: „Graafika sektsioonis tegin ettepaneku läbi viia žüriivaba näitus, et igaüks saaks välja panna mida ta soovib ja siis koos läbi arutada. See näitab, kuidas üks või teine saab aru “vabadusest kunstis” ja siis saab ka

1960. a. toimus aga muutus – žüriivabade näituste organiseerimine taheti panna kalevi alla. Arutelu selle ümber toimus 1960. a. algul. Etteheited olid põhjustatud eeskätt näituse “nõrgast” tasemest.⁴⁸⁷

Noorte enesedemonstratsiooniks kujunes 1959. a. korraldatud noortenäitus, mida hilisemas kunstiajalookäsitluses vaadeldakse ühe muudatustähisena kunstis.⁴⁸⁸ Näitus oli noorte endi organiseeritud. Kriitikagi avaldas oma heakskiitu, pidades näitust paljutootavaks. Näituse kunstikontseptsioon oli kaunis ähmane, püüti olla lihtsalt teistmoodi, “panna jää liikuma”.⁴⁸⁹ B. Bernstein märkis, et Eesti kunstis toimuvad tõsised ja keerulised protsessid, ületatakse hallust ja otsitakse individuaalset käekirja. Noori pidas ta seejuures veidi enam kärsitumateks, vahel äärmustesse kalduvateks. Näitusel oli üllatavalt palju temaatilisi kompositsioone, mille puudumist oli aastaid kritiseeritud. Viimaste juures nähti siiski teatavaid erinevusi – kasutatud oli lihtsaid motive, taotletud üldistust, tinglikkust. Nn. uue tee (B. Bernstein) esindajad temaatilises maalil olid L. Saarts, E. Põldroos, N. Kormašov, R. Raamat ja V. Ohakas. Oli ka kriitikat – sarjati võõraste mõjude matkimist, viimistlematust, patustamist elementaarsete joonistamis- ja maalimisoskuste vastu. B. Bernsteini heakskiitu ei pälvinud L. Vallimäe-Marki portreed, mis mõjunud rusuvate ja murtutena, ega P. Ulase graafilised lehed lastest, mis olevat kujutatud moonutatult. Mainimist leidis, et näituse külalisteraamat oli muutunud tagedate lõõmingute väljaks. Arutelu kokkuvõtteks teatas KL-i juhatuse nimel A. Peek, et noorte iseseisev algatus on sedavõrd edukas, et nendega sõlmitakse tellimuslepingud ning võetakse näituse najal liidu liikmekandidaatideks. G. Muravin tegi ettepaneku muuta noortenäitused igakevadiseks traditsiooniks.⁴⁹⁰

Nii ka juhtus. Ent kolmas noortenäitus tõstatas päevakorda Noorte Koondise likvideerimise.⁴⁹¹ Otseselt küll kedagi ei süüdistatud, kuid avalduses nimetati Enn Põldroosi nime, kelle “juhtimisel asjad viltu minema on hakanud”.⁴⁹² Märgiti, et noored võtavad sageli oma otsingutes eeskuju väliskunstnike loomingust ning nimetati neid nende

õigesti suunata“. S. Škopi sõnavõtt päevakorrapunktis “Hruštšovi artikkel – Kirjandus ja kunst olgu tihedalt seotud rahva eluga“. ENSV KL-i partei algorg.-i koosolek 10.10.57. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 2, lk. 44.

⁴⁸⁷ ENSV KL partei algorg.-i üldkoosoleku protokollid 29.03.60. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 8, lk. 10-12.

⁴⁸⁸ Luuk, lk. 210.

⁴⁸⁹ Alttoa, Helme, lk. 43.

⁴⁹⁰ Otsingud ja kasvuraskused. Noorte kunstnike näituse arutelult. – Sirp ja Vasar, 8.05.59.

⁴⁹¹ ENSV KL partei algorg.-i üldkoosoleku protokollid.1960. Maissaare sõnavõtt. ERAF, f. 2477, n. 15, s. 8, lk. 33-34.

⁴⁹² Samas. Maissaare sõnavõtt, lk. 33.

mannetuteks matkijateks, mis annab võimaluse kaugeneda rahvusliku pärandi traditsioonidest ning elulähedasest kunstist.⁴⁹³

1961. aastaks oli situatsioon juba niipalju teravnenud, et esialgu näitus keelati. Raadiokõnega astus üles Eduard Einmann, kes häbimärgistas elutõe moonutajaid ja lääne manduva kunsti apoloogeete.⁴⁹⁴ Kuuetunnine arutelu noortenäituse avamise või mitteavamise üle toimus juba EKP KK teaduse ja kultuuri osakonnas.⁴⁹⁵ Näitus sai siiski teoks, avakõnelejaks muide Einmann.⁴⁹⁶

Vaadeldaval ajajärgul teisesenes mõnevõrra ka nn. rändnäituste traditsioon. Tegu oli 1949. a. ellukutsutud ideega, mis teenis algusest peale eeskätt propaganda ülesannet. Esialgu koosnes näitusekogu väga halva kvaliteediga sotsrealismi tähtteoste reproduktsioonidest. 1957. a. otsustati taoline praktika lõpetada ning seati ülesandeks luua rändnäituste fond ostude teel omandatud originaalteostest, mille üks osa moodustaks kujutava kunsti ekspositsiooni ja teine tarbekunsti kogu. Lisaks nähti ette ka rändnäituste konsultandi koht.⁴⁹⁷ Taoline näitusevorm sobis hästi 1950. a. lõpus alanud propagandakampaania osaks, mida kunstiringkonnas hakati nimetama kunstipropaganda nädalaks. Idee oli välja kasvanud Moskvast, kus otsustati tähistama hakata Lenini monumentaal-propaganda dekree di päeva - 12. aprilli. Hiljem kujunes see dekaadiliseks ürituseks, mille lõpetamist tähistati Lenini sünnipäeval 22. aprillil.⁴⁹⁸ Üritused Tallinnas ja Tartus kandusid peagi üle rajoonidesse: korraldati näitusi erinevates linnades ja kunstnike kohtumisi linnarahvaga. Raadios ja televisioonis läksid eetrisse kunstisaated, kinodes näidati kunsti käsitlevaid lühifilme. Tartu KL-i osakond organiseeris esimese kolhoosi kunstimuuseumi.⁴⁹⁹ Kohtla-Järvele loodi kunstimuuseumi filiaal. See piirkond võeti KL-is erilise tähelepanu alla, plaaniti organiseerida sinna oma KF-i filiaal. Rajoonidesse loodi lastekunstikoolide võrk, mis andis hea ettevalmistuse Kunstiinstituuti pürgijatele. Hoolimata propagandistlikust maigust pälvisid paljud eelpoolnimetatud üritused heakskiitu.⁵⁰⁰

⁴⁹³ Õiendid ENSV loominguliste liitude tegevusest. ERAF, f. 1, n. 251, s. 3, lk. 11.

⁴⁹⁴ Põldroos, lk. 150.

⁴⁹⁵ EKP teaduse ja kultuuri osakond. Noorte kunstnike näituse arutelu stenogramm. ERAF, f. 1, n. 251, s. 18, lk. 1.

⁴⁹⁶ Põldroos, lk. 152.

⁴⁹⁷ ENSV KL juhatuse koosolekute protokollid 1957. 29.10.57. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 239, lk. 65.

⁴⁹⁸ J. Varese intervjuu autorile 18.03.98.

⁴⁹⁹ 22 Tartu kunstnikku kinkisid 1959. a. kolhoosile "Tulevik" 28 teost esimese kolhoosi kunstimuuseumi loomiseks. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 296, lk. 16.

⁵⁰⁰ J. Varese intervjuu autorile 18.03.98.

Sama ei saa öelda kõikjal paiknevate kipsskulptuuride ja avalike hoonete seinu “ehtivate” maalikoopiate kohta. Probleem püsis aastaid – juba 1952. a. saatis KV Ministrite Nõukogu aseesimehele kirja, milles väljendati pahameelt selle üle, et “viimasel ajal on Eesti NSV territooriumile ilma Eesti Ministrite Nõukogu või Eesti NSV Kunstide Valitsuse loata püstitatud terve rida mitmesugustes N. Liidu tehastes ja kombinatides valmistatud masstoodangulisi betoonist mälestussambaid, monumente ja kipskujusid (Lenini ja Stalini kujud, kipsist pioneerid, mitšuurinlased, partisanid, ujujad jne)”.⁵⁰¹ Tõenäoliselt riivas see vaid kunstnike tundlikku silma, sest olukord jäi muutumatuks kõigi käesolevas töös vaadeldavate aastate jooksul. Vaatamata lõpututele aruteludele, konverentsi resolutsioonidele⁵⁰², isegi MN-i määrusele⁵⁰³ ei reageerinud kujusid püstitanud Autotranspordi ja Maanteede Ministeerium. Palju osavõtlikumad polnud ka linnade ja rajoonide täitevkomiteed. 1957. a. pöördui asjaosaliste poole avaliku kirjaga “Sirbis ja “Vasaras”, kus tõdeti, et “koopiad on sama visad kaduma kui orashein /.../ Koopiate maania on laiutanud end sõna tõsisel mõttes igale poole. Olgu see hotell, raudteejaam või lastekodu - ikka olid ees vanad tuttavad: “Karud”, “Vassili Tjorkinid”, “Kolm vägilast” jt.” jne.⁵⁰⁴

Valupunkte oli teisigi: Balti vabariikide ühisel arhitektuuri- ja skulptuuriteemalisel konverentsil 1958. a. leiti, et tuleb lõpetada praktika, mille kohaselt suured arhitektuurilised objektid vabariikide jaoks projekteeritakse Moskvas ja Leningradis. Tüüpprojektide kasutamine tegelikkuses küll pigem suurenes. Samuti peeti vajalikuks lõpetada unikaalsete mälestussammaste kordamine eri linnades ja asulates.⁵⁰⁵ Kultuuriministriumitele tehti konverentsi resolutsioonis ettepanek: “läbi viia dekoratiivskulptuuri kontroll mittekunstipäraste tööde väljaselgitamiseks, mis kuuluvad mahavõtmisele, /.../ viia praktikasse kohustuslik autori allkiri igal välja lastaval skulptuuriesemel, /.../ luua individuaalsed töökojad ja tootmistöökojad ja varustada neid

⁵⁰¹ ENSV Kunstide Valitsuse juhataja M. Laossoni kiri ENSV MN aseesimehele Nellisele, 1952 juulil. ERA, f. R-1205, n. 2, s. 884, lk. 23.

⁵⁰² Arhitektuuri-skulptuuri sünteesile pühendatud Balti vabariikide konverentsi (5.10.58) resolutsioon: /.../ viia läbi dekoratiivskulptuuri kontroll mittekunstipäraste tööde väljaselgitamiseks, mis kuuluvad mahavõtmisele /.../ Tuleb viia praktikasse kohustuslik autori allkiri igal välja antaval skulptuuriesemel. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 309, lk. 1-7.

⁵⁰³ ENSV MN määrus 25.05.57. /.../ Kohustada vabariigi piires asuvaid asutusi ja ettevõtteid kunstiteoste väljapanekuid avalikes ja ühiskondlikes hoonetes, samuti maanteedel, parkides ja väljakutel teostama ainult peale vastavat konsultatsiooni KL-iga. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 239, lk. 46.

⁵⁰⁴ Avalik kiri. Autotranspordi ja Maanteedeministriumile, linnade ja rajoonide täitevkomiteedele. - Sirp ja Vasar, 4.05.57. /alla kirjutanud: E. Einmann, O. Kangilaski, T. Kuusik, B. Kõrver, O. Männi, A. Mölder, G. Ots, R. Parve, A. Peek, E. Roos, J. Smuul, D. Vaarandi.

⁵⁰⁵ ENSV KL kirjavahetus kunstinõukogude, komisjonide, kunstilise teenendamise, nõupidamise ja konsultatsioonide andmise asjus 1958. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 309, lk. 1-7.

hädavajaliku siseseadmetega ja materjalidega. /.../ Ümber korraldada KF-i töö nii, et kõik tema liikmed oleksid kindlustatud lepingutega”.⁵⁰⁶

Paljud neist ettepanekutest jäidki vaid paberile. Mõnevõrra kaugemale jõuti paljuräägitud kipsskulptuuride puhul. ENSV Ülemnõukogu tegi 1958. a. Teedemajandile korralduse, milles paluti “viivitamatult kõrvaldada vigastatud skulptuurid, ebasobivail kohtadel asuvad skulptuurid ümber paigutada, uusi skulptuure enam mitte üle panna ning iganenud ja luitunud reklaamplakatid asendada uutega või ümber värvida”.⁵⁰⁷

3. juunil 1959 andis NSVL MN välja määruse, mille alusel lisandus ENSV määrus “Liialduste kõrvaldamisest ühiskondlike hoonete viimistluses, sisustuses, sisekujunduses”.⁵⁰⁸ Viimase eesmärk oli eeskätt loobumine siidkardinatest, kallihinnalisest mööblist, kristall- ja pronkslühtritest jne. Kohaliku rahandusministeeriumi omaalgatusliku otsusega oli üleliidulise määruse nimekirja lisatud ka maalid, mida omakorda rahandusosakonnad laiendasid, keelates asutustele maalide ostmine üldse. Tulemusena ei ostetud 1959. a. lõpukuudel kunstisalongidest ühtegi kunstiteost Tartust ja ka Tallinna kunstikaupluste läbimüük langes enneolematult madalale tasemele. Kampaania jõudis koguni nii kaugele, et ministeeriumi revident käis KF-i Tartu osakonnas läbi vaatamas tellimusi, et tuvastada veel viimasedki kunstitellijad. Kõige krooniks soosis Rahandusministeerium aga ikkagi koopiate ostmist.⁵⁰⁹ Vaatamata sellele, et originaalkunst oli odavam kui koopiad.⁵¹⁰

Viiekümnnendate teisel poolele üritati suurematesse linnadesse sisse viia peakunstniku ametikohad, samuti tarbeesemeid tootvaise asutustesse.⁵¹¹ Esemete kunstilisele kujundusele seni rõhku ei pandud. Kunstilise kujunduse madalast tasemest annab tunnistust järgmine näide: kui Kaubanduspalati EVO kunstinõukogu vaatas läbi V. Kingissepa nim. Tselluloosi ja Paberitööstuse Kombinaadi poolt esitatud 18 tapeedikavandid, olid neist vastuvõetavad vaid 2.⁵¹²

⁵⁰⁶ Samas, lk. 7.

⁵⁰⁷ KM kirjavahetus ENSV partei- ja valitsusasutustega. 1958. ERA, R-1797, n. 1, s. 352, lk. 52.

⁵⁰⁸ EKP KK teaduse, koolide ja kultuuriosakond. Valmivate ühiskondlike hoonete kunstipärasest kujundamisest. ERAF, f. 1, n. 251, s. 4, lk. 3.

⁵⁰⁹ Samas, lk. 4-6.

⁵¹⁰ nt. Šiškini “Hommik männimetsas” koopia hinnaks on 10 000 rbl. EKP KK Teaduse, koolide ja kultuuri osak., valmivate ühiskondlike hoonete kunstipärasest kujundamisest. ERAF, f. 1, n. 251, s. 4, lk. 8.

⁵¹¹ ENSV KL juhatuse koosoleku protokollid. 1957. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 227, lk. 35.

⁵¹² Koosolekul selgus, et Kombinaat on tellinud Moskvast tapeedikavandid. ENSV KL kirjavahetus kunstinõukogude, komisjonide, kunstilise teenendamise, nõupidamise ja konsultatsioonide andmise asjus. 1959. ERA, f. R-1665, n. 2, s. 309, lk. 84-85.

Eesti disaineritel ja tarbekunstnikel oli end tolles süsteemis väga raske maksma panna. Ent muudatused kunstielus tervikuna olid Stalini ajaga võrreldes olnud siiski väga suured.

KOKKUVÕTE

Hruštšov esmaseks eesmärgiks oli oma positsiooni kindlustamine. Poolehoiu tagamiseks tuli tal eemalduda “stalinlikust mudelist” ning leida oma kurss. Vastupidiselt Stalini omaaegsele võimuletulekule seisnes see teatavas liberaliseerimises.

Nõukogude riigi sise- ja välispoliitika liberaliseerimine mõjutas kõiki eluvaldkondi, sh. kultuuri. Algasid struktuuri- ja personalimuudatused NLKP KK kultuuriosakonnas, hiljem teistes kultuuri juhtivates valitsusasutustes. Loodi NSVL Kultuuriministeerium, peagi ka vastavad ministeeriumid "liiduvabariikides".

Kuigi NSVL Kultuuriministeeriumi loomise üheks eesmärgiks oli erinevate organite ühendamise, tsentraliseeritud juhtimine ja funktsioonide selgem jaotamine, tuli tegevuste dubleerimist ka edaspidi rohkesti ette. Liialdus oleks üheselt arvata, et ministeerium tegeles ainult materiaalse baasiga ja NLKP Keskkomitee juhtis ideelist poolt, kuigi üldistades see nii oli. Tegelikuses võis keskkomitee sekkuda ka pisiküsimustesse, isegi autorihonoraride suuruse määramisesse. Muidugi polnud ka Kultuuriministeerium vaba ideoloogilisest surutisest.

Alanud personalimuudatused NLKP KK kultuuriosakonnas ja personalivalik NSVL KM-sse tõid keskvalitsemise juhtkonda mitmeid uusi isikuid, kellest paljude senine kokkupuude kultuuriga oli juhuslik ja vähene. Personalivaliku kaootilisust ilmestab asjaolu, et KM-i loomise järgsetel aastatel vahetusid ministrid totalitaarse riigi kohta üllatavalt tihti (seitsme aastaga kuus ministrit) ning nende juhtimisstiil oli formaalne ja bürokraatlik.

Toimunud kaadrimuudatused erinevates üleliidulistes asutustes ei tähendanud kaugeltki opositsiooniliste isikute ametisessaamist, pigem oli tegu ka Stalini ajal suhteliselt kõrgetel ametikohtadel olnud isikute vahetamisega. Seetõttu võib personalimuudatusi lugeda pigem vangerdusteks. Tõenäoliselt oli üheks valiku kriteeriumiks isiklik lojaalsus uue režiimi võtmetegelastele. Pärast ei kadunud ka Stalini ajale iseloomulik juhtimine nn. põimimise põhimõttel, mis tähendas mitmetasandilisi alluvusvahekordi ning ühe ja sama isiku olemist mitmel kõrgel ametipostil üheaegselt. Samas võib toimunud isikkoosseisu muudatusi pidada siiski uute protsesside käivitumise eelduseks.

Eestis jäid kaadrimuudatused sisuliselt toimumata. Erinevalt Lätist ei saanud Beria kohalike ametnike edutamiskampaania käigus ENSV kultuuriametnikkonnas võimule reformimeelsed. EKP KK II sekretäri koha pälvis V. Kossovi asemel Venemaa-eestlane L.

Lentsman. Situatsioon Eestis ja Lätis oli ka muus mõttes teistsugune. Siinse käsitlee eesmärkide hulka nende põhjuste leidmine ei kuulunud.

Stalini-aegsed kultuuri tippjuhid EKP Keskkomitee tasandil jäid sisuliselt samaks. ENSV Kultuuriministeeriumi loomisega lisandunud nomenklatuursetele kohtadele pääses samuti vaid "vana kaardivägi". ENSV kultuuriministriks saanud Aleksander Ansberg ei olnud reformimeelne. Ka tema lähikonda kuulusid kultuurikauged või süsteemis mujal „läbipõlenud“ inimesed. Tegutseti valdavalt vaid Moskvast tulnud korraldusi täites, initsiatiivita ja koostööta siinse kultuuriringkonnaga. Tõsi, mitte nii jämedalt kui Stalini ajal.

Loominguliste keskliitude isikkoosseisudes Moskvast Stalini surma järel suuri muudatusi ei toimunud – sealne nomenklatuur jäi paigale. Osalt võis see võimule vajalik olla, et säilitada tasakaalu ühiskonnas ja kontrolli selle üle. Loomeliitude vana juhtkond pidi jätkama uutele parteiliidritele sobivat ideoloogilist liini ja kultuuripoliitikat ning hoidma loomingu liite stabiilsetena, pidurdama „altpoolt“, sealjuures "liiduvabariikidest" tulevat ja toimuvat. (Küllap siis nende lojaalsuses uus võimurežiim ei kahelnud.)

Ka Eesti NSV loomingu liitudes juhtkonnavahtetust niipea ei toimunud. Kirjanike Liidu juhtkond (J. Smuul, L. Remmelgas) püsis muutumatuna, lisandus vaid P. Kuusberg. Arhitektide Liit sai uue esimehe aastal 1955 (M. Port). Kunstnike Liidus toimus juhtkonnavahtetus 1957. a. ENSV Kunstnike Liidu XI kongressil.

Moskva ja Eesti kultuuripoliitiline tippametnikkond sarnanesid oma suhtumiselt uue režiimi poliitikasse, niipalju kui see määratletav oli. Initsiatiiv puudus nii Moskvast kui ka Eestis. Moskvast tihti vahetunud kultuuriministritest võib veidi reformimeelsemaks lugeda P. Ponomarenkot, kuid tema lühikese ametiaja tõttu ei toonud see suuremaid muudatusi, rääkimata murrangust. Nii EKP KK kui ENSV Kultuuriministeeriumi tippjuhtkond, kes püsis võimul kogu vaadeldava aja, käitus vanade reeglite kohaselt, mõnevõrra ehk pehmemate kinnastega, kuid igasuguse omapoolsete algatusteta muudatusteks. Suurema autonoomia võimalikkust ei tajutud ega tõenäoliselt tahetudki – seda vastupidiselt Läti juhtkonnale, kus reformimeelne juhtkond nägi sula tulekul uuendusvõimalusi.

Kuid ühiskonnas laiemalt toimunud murrang, struktuuri- ja personalimuudatused annavad põhjuse lugeda Stalini surma järgseid aastaid 1953–55/56 siiski endise (stalinliku) kultuurimudeli lagunemise ajaks. Stalini ajaga võrreldes laienes mõningal määral loomeinimeste tegevusvabadus, nõrgenes partei juhtimine ja kontroll, samuti

ideoloogilisuse määr. Totalitaarse ühiskonna raputamine väikeste reformidegagi lõi pinnase protsessidele, milles ka rahvas muutus mõjuteguriks.

Moskvas aastail 1953-56 toimunud "allpoolse" initsiatiivi kasvu kultuurisfääris iseloomustas eelkõige kirjanike aktiivsus: nende arvamused, diskussioonid ja seisukohad avaldati ajakirjanduses ning äratasid vastukaja ka laiemas avalikkuses. Äraootavamad oldi teistes kultuurivaldkondades. Kunstis tehti esimesi katseid rehabiliteerida impressionismi. Samal ajal oldi veel kaugel avalikest vaidlustest moodsa kunsti teemadel, II maailmasõja järgset kunsti aga lausa sõimati. Muidugi, kõigest hoolimata leidis ka siis kunstnikke, kes tegelesid ametlikke kaanonitesse mittedobiva kunstiga, seda küll väljaspool Kunstnike Liitu ja avalikkust.

Eesti kultuurielus olid muudatused esialgu tunduvalt tagasihoidlikumad. Kuid siiski ei jätkunud pärast Stalini surma kõik vanaviisi. Pingelangust tajuti, ehkki ajakirjanduses kergendusohkega kirjutatud artikleid arvukalt ei leidu. Lihtsalt ajakirjandus ise ei olnud usaldusväärne. Eesti loomeinimesed käitusid moskvalastest märksa ettevaatlikumalt. Kuid see ei tähendanud ei siis ega ka varem opositsiooni puudumist – opositsioonilisus väljendus Eestis lihtsalt teisiti – paljuski just vaikimises ja/või mitte millegi tegemises. Pealegi olid siinsete diskussioonide eestkõnelejate seas staliniste (nagu nt. Max Laosson), mis muidugi uue režiimi usaldusväärsust kaugeltki ei tõstnud. Nii tuleb nõustuda Jaak Kangilaski väitega, et Stalini surm eesti kunsti veel selget (*sic!*) pööret ei toonud. Samas ei oleks siiski täpne pidada ka aastaid 1954 ja 1955 stalinismi kõrgajaks. Anu Raudsepa pakkumine eristada stalinlikus kultuuripoliitikas alaperiood (aastad 1953-55) stalinliku kultuuripoliitika liberaliseerimise ajana näib siinse käsitlemisega rohkem sobivat. Arvestades kogu ühiskonnas tunnetatud muutumisprotsesse ja nende väljundeid, on aastate 1953-55 eraldi esiletoomine selgelt asjakohane. Siinse töö tulemuste alusel ei tuleks välistada ka aastate 1953-55 periodiseerimist "sulaeelseks" ajajärguks, s.t. eristada need veelgi selgemalt stalinismi domineeritud perioodist. Nii kuuluksid aastad 1953-55 pigem sulaaega kui stalinismiaega.

Eestlaste umbusk Moskva võimu liberaliseerimisprotsessi on mõistetav. Oli see ju valitsuse algatus. Sula esimesele laineharjale kaasaühppamist, veel vähem pioneerlust ongi seetõttu raske oodata. Oma vastupanu ja opositsioonilisust oli seni näidatud just hoiakuga, mis ignoreeris kõike Moskvast tulevat. Igasugune aktiivsus tähendas pigem võimu lõa otsa hakkamist. Vanad eestiaegsed kunstnikud paindusid uue kunstipoliitika suunas just niipalju, kui oli seda vaja ellujäämiseks. S. Helme on sellist nähtust tabavalt nimetanud

"passiivseks vastupanuks, mille vormideks on eemalehoidumine või võimalikult loid nõudmiste järgimine". Just taoline käitumine oli iseloomulik aastatele 1953-56.

Olukord muutus 1956. aastal. NLKP XX kongressi ning Hruštšovi kõne mõjul suurenesid käärimised nii Moskvas kui Eestis. Julgemalt tõstsid pead ka N. Liidu satelliitriigid. Lootused tõusid kõrgele kõigil. Selle peegelduseks oli edasiste sündmuste käik.

N. Liidus olid nüüdki Moskva kirjanikud esimesed, kes avaldasid arvamust ning kritiseerisid teravalt senist poliitikat. Nende sõnum jõudis jälle meediasse, eeskätt tollastesse kirjandusajakirjadesse, kus räägiti muuhulgas kunstniku ja võimu vastastikustest suhetest ja loominguvabadusest.

Samal ajal püüdis Kunstnike Liidu vanameelne peastaap Moskvas meediat kontrollida, et nn. mitteametliku kunsti jõudmist avalikkuse ette ära hoida. Osalt see ilmselt õnnestus, kuid muudatused kunstielus olid siiski üsna märkimisväärsed. Sotsrealism kui ühtne kanooniline kujutamiski viis hakkas lagunema, laienes näituste ampluaa, kunstiajakirjadesse ilmusid välismaiste, sh. lääne maalide ja skulptuuride reproduktsioonid, samuti impressionismi eestkostjate artiklid. Moskva ametliku kunsti sees tekkis n.-ö. paralleelareng, mille kandjateks olid peamiselt noored, kelle eksperimenteerimisvaimu ei surutud veel „põranda alla“. Tekkisid esimesed sidemed välismaailmaga. Vähehaaval hakkas sula tungima ka kunstiorganisatsioonide struktuuridesse, eeskätt liitude juhtkondadesse.

Eestis kunstielus toimunud muudatuste iseloom käsitletaval perioodil (alates 1956/57. aastast) oli teistsugune. Eeskätt otsiti sidet ja pidet minevikust – kirjanike loomingus peegeldus vana arbujaate vaim, kunstnike paelus pallaslik hilisimpressionism. Näitusesaalidesse naasid vähehaaval „vaikinud“ kunstnikud. Ajakirjanduses diskuteeriti suhtumisest iseseisvusaegsesse kultuuripärandisse, kus võidu sai reformimeelne tiib. Nüüd jõudis ajakirjandusse veel teisigi julgema väljaütlemisega artikleid, sealhulgas kunstnikelt-kirjanikelt.

Kuid samal aastal suruti maha Ungari ülestõus. Tegemist oli selge märgiga, et võim kruvib „kraane“ kinni. Seda kinnitasid Hruštšovi kohtumised kirjanikega, NLKP Keskkomitee otsused ja kirjad ning kõige krooniks B. Pasternaki "süüasi". Moskva võim võitles oma kõikumalõõnud positsiooni taastamise eest. Hoolimata kõigest oli N. Liidus juba paljugi muutunud ja ka partei ise pidi oma käitumist revideerima: ei olnud enam võimalik naasta Stalini aja repressioonide juurde.

Kuid eestlaste jaoks oli just XX kongress ja Ungari ülestõusu mahasurumine - kaks vastandsisulist signaali - oluliseks murdepunktiks. Kuni 1956. aastani oli Eestis paljudel veel säilinud usk peatsesse läänemaailma appitulekusse. Pärast Ungari ülestõusu verist mahasurumist, mida lääneriigid pealt vaatasid, varises see põrmuks. Nii kaotas veenvuse ka Eesti haritlaste, sh. kunstnike hulgas levinud mõtteviis: ignoreerida nõukogude võimu (ja tema ettevõtmisi) niipalju kui võimalik, seni kuni läänemaailm N. Liidu okupatsiooni lõpetab. Ungari sündmused tõestasid, et lääts appi ei tule. Ning XX kongress näitas, et Stalini meetodite juurde tagasi ei pöörduta.

Valikuid jäi vähemaks. Üks võimalikke, süsteemi sees enam-vähem elamisväärse elu loomine, näis nüüd paljudele õige. Suhtumise muutumisest Eestis andsid tunnistust mitmed järgnenud arengud, sealhulgas seni n.-ö. apoliitiliste kunstnike aktiveerumine Kunstnike Liidu liinis. Üheks kunstnike aktiveerumise väljenduseks võib lugeda ka ENSV Kunstnike Liidu kongressi eelset tõenäolist kunstnike valimiseelset kokkulepet, mille tulemusena hääletati kongressil valitud juhatuse koosseisust välja kõik parteilased ja juhatuse esimeheks valiti parteitu. Sama kongressi põhisõnumiks oli iseseisvusaegse kunstikultuuri osaline rehabiliteerimine, suurema iseotsustuse saamine, uus sotsrealismi tõlgendus, kriitika senise kunstipoliitika aadressil.

Juhtkonnavahetus ENSV Kunstnike Liidus, nagu ka teistes loominguilistes liitudes muutis neid oluliselt liberaalsemateks ning neid ei saa enam vaadelda üheselt poliitilise võimu käepikendusena. ENSV Kunstnike Liit suutis aastatel 1957-59 hoolimata oma suhteliselt madalast positsioonist hierarhias võimu poolt lubatud piirides (ning neid ka kohati avardades) Eesti kunsti elu märkimisväärselt edendada. Senine NSV Liidu KF EVO reorganiseeriti Eesti NSV KF-iks ning moodustati Tartusse KL-i Tartu osakond, loodi kirjastus "ENSV Kunst". Oma initsiatiivil suudeti käivitada žüriivaba näituste traditsioon, luua Noortekoondis, mille esimeseks tähelepanuväärivaks etteasteks kujunes noorte kunstnike näitus 1959. aastal. Taasavati kunstnike klubi – esimene parteiväline ühendus.

Eesti kunstnikkond hoidis vaadeldaval perioodil suhteliselt madalat profiili. Ka pärast Kunstnike Liidu IX kongressi ei ole täheldatav suhete olulisi pingestumisi EKP Keskkomitee või mõne muu institutsiooniga. Tuleb ka mainida, et vaadeldaval ajajärgul oli EKP Keskkomitee üldse suhteliselt passiivne. Tasalülituskampaania käigus toimusid küll kohustuslikud koosolekud etteantud teemadel, kuid samal ajal ei takistatud mitmeid olulisi uuendusi ning ettevõtmisi. Kui Moskvas olid aastad 1957-58 tagasilöögiks, mil toimusid n.-ö. vastulöögid revisionistlikele „eksirännakutele“, siis ENSV KL-is toimunu näitab, et just nimetatud aeg oli tegude- ja võimalusterohkem.

ENSV Kunstnike Liidu positsioon hierarhias on võrreldav puhvriga, kus kahe erineva ringkonna vastandlike taotluste ja soovide vahel tuli leida vähegi mõlemaid pooli rahuldav lahendus. KL nõukogude institutsioonina oli kõrgemalt juhitud. Samal ajal tuli tal endalgi mängida kontrolliteostaja rolli. Seega oli ta ühteaegu nii ideoloogia elluviija kui sellesama ideoloogia objekt. See kaksikpositsioon avaldus ka KL-i käitumises. Suhteliselt vabameelsed juhatused küll noomisid aeg-ajalt kirjanikke ja kunstnikke, kuid hoidusid seejuures toorest survest. Sageli pehmendasid nad ülalt tulnud poliitilisi süüdistusi ja võimaldasid ka mitte eriti "sõnakuulelikel" kultuuriinimestel jätkata oma loometeed. Kunstnike aktiivsus liidu algatustes ja uuendustes kasvas, Eesti kunstnikkond väljus "vaikivast olekust". Selle kinnistas uue põlvkonna pealekasv, kelle eestvedamisel teostusid järgnevatel aastatel mitmed ideed. Erinevate institutsioonide (nii võimu kui rahva) arusaam kultuurist oli kõigist valdkondades tagasipöördumatult muutunud. Vaatamata mitmetele tagasilöökidele ja vastureaktsioonidele tuleb nõustuda Eimermacheri arvamusega, et igasugune aktiivsus jättis jälje, mille läbi tekkis ruumi n.-ö. uuele elutunnetusele.

ENAMKASUTATUD LÜHENDID

EKP KK – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

EN KL – Eesti Nõukogude Kunstnike Liit

ENSV KL - Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Kunstnike Liit

ENSV KM – Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Kultuuriministeerium

ERKI – Eesti Riiklik Kunstiinstituut

EPA – Eesti Põllumajanduse Akadeemia

KA – Kunstide Akadeemia

KF – Kunstifond

KL – Kunstnike Liit

KV – Kunstide Valitsus

MN – Ministrite Nõukogu

N. Liit – Nõukogude Liit

NSVL KF EVO – Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Kunstifondi Eesti Vabariiklik Osakond

NLKP KK – Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Keskkomitee

NSVL KM - Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Kultuuriministeerium

TSN TK – Tööraha Saadikute Nõukogu Täitevkomitee

TPI – Tallinna Polütehniline Instituut

TRÜ – Tartu Riiklik Ülikool

SUMMARY

“Melting” of the Krushchev’s time and changes in art politics and art life in the second half of the 1950ies in ESSR

The given work observes the progress that took place after the death of Stalin in Estonian art politics (Krushchev’s melting) and in Estonian art life. The aim is to evaluate the extent of the changes in art politics and art life in 1953-1959 and to analyse and compare the character of changes in Estonia and in Moscow.

The liberalisation of the home- and foreign politics of Soviet Union influenced all fields of life, also the cultural landscape. Changes of structure and personnel started in the culture department of SSCP Central Committee, later in other institutions leading the culture. The Ministry of Culture of USSR was established, quite soon also the corresponding departments in “Union States”.

Although one aim of establishing the Ministry of Culture of USSR was joining different institutions, centralizing managing and to make the distribution of functions clearer, the duplication of activities continued later. The Central Committee could also intervene in small things, even in determining author fees. The Ministry of Culture surely was not free from ideological load.

Changes in personnel in the culture department of SSCP Central Committee and the selection of personnel to the Ministry of Culture of USSR brought several new workers, whose contacts with culture was random and scarce, to directorate of the central power. Randomness of the personnel choosing is also featured by the fact that after the establishing of the Ministry of Culture, ministers started to change really often for a state with totalitarian power (6 ministers in 7 years).

Changes of staff that had taken place in different institutions over the union surely did not mean that oppositionist persons got the occupations, they rather were persons from relatively high occupations in Stalin times. Hereby changes in staff were more like castling. One of criteria was probably personal loyalty to the cadre of new regime. At the same time the changes in staff could be considered presumption to starting new processes. The changes in staff basically did not take place in Estonia. Unlike in Latvia L. Beria was not able to put reformist people to power in culture service of ESSR in the process of promotion campaign of local staff. Russian-Estonian Leonid Lentsman deserved the

occupation of II secretary of the Central Committee of ECP instead of V. Kossov. The situation in Latvia and in Estonia was different also in other sense.

Top leaders of culture in Stalin times on the level of ECP Central Committee generally remained the same. The nomenclature occupations accrued with the establishing of the ESSR's Ministry of Culture were also taken by old staff. Aleksander Ansberg, who got the occupation of the Minister of Culture of ESSR, was not a reformist person. His immediate circle consisted of culture aliens and or people who had burned out elsewhere in the system. Predominantly only the orders that came from Moscow were followed, without initiative and cooperation with local culture landscape. Fairly, not as barbarically as in Stalin times.

No big changes took place in the staff of creative central unions in Moscow after the death of Stalin – nomenclature stayed in place there. The old management of creative unions had to carry on ideological line and culture politics appropriate for new party leaders, and to keep the creative unions stabile, decelerate things coming from and happening in “down side” – among that in “soviet republics”.

Changing of the leadership did not take place in creative unions of ESSR soon. The leadership of the Union of Writers (J.Smuul, R. Remmelgas) remained changeless, only P.Kuusberg was added. Union of Architects got a new leader in 1955 (M. Port). Change of the management in the Union of Artists took place in 1957, at the XI congress of the Union of Artists of ESSR (new leader A. Alas).

Cultural political top management of Estonia and Moscow, as much as it could be defined, was quite similar by their attitude towards the politics of the new regime. Initiative was missing in Moscow and in Estonia. P. Ponomarenko was with a more reformist attitude among many culture ministers of Moscow, but because of his short term of office he could not make big changes.

But the break in wider society, certain changes in structure and staff however give us reason to consider the years after Stalin's death, 1953-55/56, the time of decay of the former (Stalinist) model of culture.

Compared to Stalinist time in some ways the latitude of creative people extended, leading and control of the party weakened, also the ideological rate weakened. Shaking the totalitarian society with little reforms created soil for the processes, where also the people became a factor of influence.

The activity of writers characterizes the growth of “down side” initiative in the sphere of culture in Moscow 1953-56: their groundswells, discussions and viewpoints got

published in media and got feedbacks from wider public. On other field of culture people were somewhat more noncommittal. First attempts to rehabilitate the impressionism were made in art. At the same time people were far from public discussions on modern art, the art from the period after WWII was reviled. Of course in spite of everything there were some artists who created art that was not appropriate for official canons, that was done outside from the Union of Artist and not in public.

The changes in Estonian culture life were not so significant at first. But that does not mean that everything was the same after the death of Stalin. Abeyance was sensed, although there are not many articles written with relief in press. The press was not reliable. Creative people of Estonia were more cautious than creative people in Moscow. But that did not mean the lack of opposition – it was expressed in other ways in Estonia – often in silence and in doing nothing. There were also Stalinists among spokespersons (Max Laosson), and that did not raise the liability of the new regime. So we have to agree with J. Kangilanski's claim that the death of Stalin did not bring a clear change in Estonian art. At the same time it would not be accurate to consider the years 1954 and 1955 part of Stalinists peak time. The offer of Anu Raudsepp, to distinguish a period 1953-1955 in Stalinist cultural politics as time of liberalization seems, to be more appropriate for present treatment. On the basis of the results of this work also the possibility of considering the years 1953-1955 as “pre-melting” period, to distinguish them even more from Stalinism dominated time should not be excluded. So the years 1953-1955 would rather be a pre-melting period than part of Stalinism time.

Estonians disbelief in liberalization process of power in Moscow is understandable. It was the initiative of the government. That is the reason why jumping together on the first wave is hard to expect. Resistance and opposition were kept with the attitude of ignoring everything that was coming from Moscow. Being active meant following the power. Old Estonian artists followed new art policy as much as it was necessary to stay alive. S. Helme has called this kind of phenomenon “passive resistance, its forms are keeping away and as dull abidance of rules as possible.” Behaviour like that was characteristic of the years 1953-1956.

The situation changed in 1956. On the influence of Krushchev's speech and XX congress of SSCP the ferments increased in Moscow and in Estonia. The satellite states of Soviet Union raised their head more boldly. Hopes raised up high for everybody. Further train of events was the reflection of this.

Writers of Moscow were the first to express their opinion in the boundaries of the Soviet Union and they criticized politics quite sharply. Their message reached media again, mostly the literary magazines of that time – the relations between the artist and power and also freedom of creativity were discussed.

At the same time close-minded headquarters of the Union of Artists tried to control media in Moscow to prevent the so-called “non-official” art from appearing in public. It probably worked partly, but the changes in art life were still quite significant. Social realism as unified canonical way of portraying started to fall apart, the amplitude of exhibitions widened, reproductions of foreign paintings and sculptures appeared in art magazines, also the articles of impressionist guardians.

A parallel development evolved in official art of Moscow, its carriers were mostly young people, whose spirit of experimenting was not yet suppressed “underground”. First connections with foreign countries were made. Little by little the melting started to intrude into the structures of art institutions, primary to the managements of unions.

The character of changes taken place in Estonian art life in this period (beginning with 1955/56) was different. Mostly the connections with the past were being searched. “Silent” artists came gradually back to exhibitions. Discussion about attitude towards art legacies of independence time took place in media, where the reformists got the victory. Also other bolder articles were published.

At the same year the uprising was forced back in Hungary. It is a clear sign that the power presses the liberalization process in strict frames and there is no hope for greater changes. It is affirmed by Krushchev’s meetings with the writers, decisions of SSCP Central Committee and the letters and mainly the “case” of B. Pasternak. The power of Moscow had taken those steps to restore its position. But despite of everything a lot had already changed in Soviet Union and as a reaction it changed the behaviour of party: it was not possible to return to repressions of Stalinist times.

For Estonians the changing points were the XX congress and the Hungarian uprising – to signals with opposite messages. Until the year 1956 many Estonians still believed in Western countries coming to rescue. After the bloody back forcing of the uprising in Hungary, where the western countries stood back and watched, this belief had vanished. So the way of thinking that spread among the intelligence and artists – to ignore the soviet power as much as possible, until Western world will end the Soviet occupation - lost its credibility. The events in Hungary showed that the Western world is not coming to help us. And the XX congress showed that there is no return to Stalinists methods.

One of several possibilities – creating as normal life as possible inside the system, seemed right for majority now. Several following developments, also activating of apolitical artists in the Union of Artists evidenced the changes in attitude in Estonia. Before the congress of the Union of Artists of ESSR a probable pre election agreement was made and artists voted all Party members out of the board staff that was elected in the congress and a non-Party man was elected the chairman of the board. That can be considered one of the ways in which activating of artists expressed. Main messages of the same congress was the partial rehabilitation of art culture of the independence time, getting better self-decision possibilities, interpretation of new social realism, criticizing former art politics.

Change in the board members of Union of Artists of ESSR, and also in other creative unions, made them more liberate and it is not possible to observe them as unions that realized political power any more. The Union of Artists of ESSR managed to assure a significant progress in Estonian art life inside boundaries set by power (at times also broadening them) despite relatively low position in hierarchy. Tartu department of Union of Artists was formed in Tartu, a publishing house “Art of ESSR” was established. A tradition of juryless exhibitions was started on own initiative. Youth Association was also created. Its first attention catching performance was the exhibition of young artists in 1959. Artist’s Club was reopened – the first non-Party union.

Relations between Estonian artists and Central Committee of ECP or any other institution were not more intense after the IX congress of The Union Of Artists. It has to be mentioned that the Central Committee of ECP is quite passive at this period of time. In the process of campaign of equalizing the potential compulsory meetings took place at given topics, but at the same time several important innovations were not obstructed. In Moscow the years 1957-58 were a setback, when the strike-backs to revisionist “pilgrimage” took place, but the activities in the Union of Artists in ESSR show that was full of actions and also possibilities.

The position of the Union of Artists of ESSR in the hierarchy is comparable to a buffer, where a satisfactory solution between the applications and wishes of two circuits had to be found. The Union of Artists as a soviet institution was managed by higher power. At the same time it had to play the role of the executive of control. It was the executer of ideology and the victim of the same ideology at the same time. This double position manifested also in the behaviour of the Union of Artists. Relatively liberal-minded leaders admonished the artists and writers at times but avoided brutal pressure at the same time.

They often softened the political accusations from higher institutions and permitted not so obedient creative persons to continue their work. Activism of artists grew in the initiatives and innovations of the union, Estonian art came out of the “silent state”. It was fixed by new generations on whose leading several ideas were put into practice in following years. Culture comprehension of different institutions (of power and people) had changed in all fields in non-reversible way.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

ALLIKAD

ARHIIVIFONDID:

Riigiarhiiv (ERA):

- fond R-1797 - Eesti NSV Kultuuriministeerium
- fond R-1205 - ENSV Kunstide Valitsus
- fond R-1954 - Eesti NSV Kunstifond
- fond R-1665 - Eesti NSV Kunstnike Liit
- fond R-1973 - Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi Tartu osakond
- fond R-1696 - Eesti NSV Riiklik Kunstiinstituut
- fond R-2206 - Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Eesti Ühing

Riigiarhiivi osakond (ERAF):

- fond 1 - Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee
- fond 2473 - Eesti NSV Kirjanike Liit, EKP algorganisatsioon
- fond 5661 - ENSV Kultuuriministeeriumi partei algorganisatsioon
- fond 2477 - Eesti NSV Kunstnike Liit, EKP algorganisatsioon

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKM EKA):

- fond 169 - Alice Sagrits.

Venemaa Kaasaja Dokumentide Säilitamise Keskus (Tsentr hranenija sovremennoi dokumentatsii- ZHSD):

- fond 5 - Otdel Nauki i Vuzov ZK VK(b)P 1950-51; Otdel Hudožestvennoi Literaturpõ i Iskussvo ZK VKP – ZK KPSS 1951-1953; Otdel Nauki i Kulturõ ZK KPSS 1953-1955.

Venemaa Riiklik Sotsiaalpoliitilise Ajaloo Arhiiv (Rossiiskij gosudarstvennõj arhiv sotsial'no-politicheskoi istorii - RGASPI).

- fond 17 - Tsentralnõi Komitet VK(b)P). Otdel Propagandõ i Agitacii
- fond 606 - Akademia Obšestvennõh Nauk pri ZK KPSS

PUBLITSEERITUD ALLIKAD:

ENSV Teataja 1953-1955

Hruštšov, N. Kirjandus ja kunst olgu tihedalt seotud rahva eluga. Tallinn, 1957.

Ideologitseskie komissii ZK KPSS (1958-1964 gg.) v mehanizme upravlenija kul'turoi. - Kul'tura i vlast' ot Stalina do Gorbatšova. Ideologitseskie komissii ZK KPSS 1958-1964. Moskva, ROSSPEN, 1998.

Looming 1956-57

Politika okkupatsioonõh vlastei v Latvii 1939-1991. Sbornik dokumentov. Gosõdarstvennii arhiv Latvii. Nordik, 1999.

Pravda 1949

Reabilitatsija : kak eto bõlo. Dokumenty prezidiuma ZK KPSS i drugie materialõ. Mart 1953 – fevral` 1956. Sarjas : Rossija. XX vek. Moskva 2000.

Sirp ja Vasar 1953-59

KIRJANDUS

Aarelaid, A. Ikka kultuurile mõeldes. Tallinn, 1998.

Abram, I. Eesti kunstielu esimesel nõukogude aastal (1940-1941). Kronoloogia. Peaseminaritöö. Tartu, 1996. Käsikiri TÜ kunstiajaloo õppetooli raamatukogus.

Afiani, V. J. Ideologitseskie komissii ZK KPSS (1958-1964 gg.) v mehanizme upravlenija kul'turoi. - Kul'tura i vlast' ot Stalina do Gorbatšova. Ideologitseskie komissii ZK KPSS 1958-1964. Dokumentõ. Moskva, ROSSPEN, 1998.

Alttoa, K., Helme, S. Ühe kümnendivahetuse kunstist. – Kunst. 1984, nr. 3.

Bereczki, U. 1956.aasta Ungari revolutsiooni tagamaadest. Ungari 1956. – Akadeemia. 2001, nr. 7.

Eesti Kirjanikkude Liit 75. Koguteos. Tallinn, 1997.

Eesti kirjanduslugu. Tallinn, 2001.

Eesti kunsti ajalugu kahes köites, 2. kd. Nõukogude Eesti kunst 1940-1965. Tallinn, 1970.

Eestimaa Kommunistliku Partei organisatsiooniline struktuur 1940-1991. Kistler-Ritso Sihtasutus, Tallinn, 2002.

Eimermacher, K. Partiinoe upravlenie kulturoi i forme jeje samoorganizatsii (1953 – 1964/67). Ideologiceskie komissii ZK KPSS. - Kultura i vlast ot Stalina do Gorbatševa. Mosva, 1998.

Eimermacher, K. Wie grell, wie bunt, wie ungeordnet. Modelltheoretisches Nachdenken über die russische Kultur. - Dokumente und analysen zur russischen und sowjetischen Kultur. Bochum, 1995, kd. 6.

Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. I osa. Kunsti- ja kultuurhariduslikud asutused. Eesti NSV MN juures asuv Arhiivide Peavalitsus. Tallinn, 1982.

Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. Loomingulised liidud ja ühingud. 1940-1970. Eesti NSV Arhiivide Peavalitsus, Tallinn, 1986.

ENSV Kunstnike Liit 1943-1968. Arve ja fakte. – Kunst. 1968, nr. 1.

Fitzpatrick, S. Intelligentsia and Power. Client-Patron Relation in Stalin's Russia. – Stalinismus vor dem Zweiten Weltkrieg. Neue Wege der Forschung. M. Hildermeier (toim.), München, 1998 (Schriften des historischen Kollegs).

Geller, L., Baudin, A. Institutional'nõi kompleks sotsrealizma. - Sotsrealistitseskoi kanon. S-Peterburg, 2000.

Golomstock, I. Problems in the Study of Stalinist Culture. - The Culture of Stalin Period, H. Günther (toim.). London, MacMillan, 1990.

Golomstock, I. Totalitarian art in Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China. 1990.

Golomshtok, I., Glezer, A. Unofficial Art from the Soviet Union. London, 1977.

Groys, B. Stalin-stiil. – Akadeemia. 1998, nr. 2-4.

Guldborg, J. Socialist Realism as Institutional Practice: Observations on the Interpretation of the Works of Art of the Stalin Period. - The Culture of Stalin Period. Hans Günter (toim.), London, MacMillan, 1990.

Hain, J. Graafikaateljõe asutamine – kõige kiuste. Eesti kultuur 1940. aastate poolel. - Acta. Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised. Humaniora A19. Tallinn, 2001.

Helme, S. Modernistlik realism 1960. aastate eesti maalis. - Kunstiteaduslikke Uurimusi. 2003, nr. 1-2 (12). Eesti Kunstiteadlaste Ühing, Tallinn, 2003.

Helme, S. Mitteametlik kunst. Vastupanuvormid eesti kunstis. - Kunstiteaduslikke Uurimusi 10. Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2000.

Hion, L. 1958. a. žüriivaba näitus. Seminaritöö. Tartu, 1997. Käsikiri TÜ kunstiajaloo õppetooli raamatukogus.

Hosking, Geoffrey A. The First Socialist Society. Cambridge, Harvard University Press, 1985.

Kalm, M. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn, 2001.

Kangilaski, J., Lamp, E. Eesti kunsti- ja okupatsioonide repressiivpoliitika. Okupatsioonide repressiivpoliitika Riiklik Uurimise Komisjon. Tallinn, 1994.

Kangilaski, J., Helme, S. Lühike eesti kunsti ajalugu. Tallinn, 1999.

Kangilaski, J. Kujutava kunsti osa rahva kommunistlikul kasvatamisel Eesti NSV-s. TRÜ Toimetised. 1965, vihik 164.

Kangilaski, J. Nõukogude okupatsiooni aegne kunsti- ja korraldus. <http://www.okupatsioon.ee/> (18. 04. 2004)

Kangilaski, J. Okupeeritud eesti kunstiajaloo periodiseerimine. - Ajalooline Ajakiri. 1999, nr. 1.

Kangilaski, J. Realismi mõiste metamorfoosid nõukogude kunstiteoorias. - Kunstiteaduslikke Uurimusi. Eesti Kunstiteadlaste Ühing. Tallinn, 2003, nr. 1-2 (12).

Kangilaski, J. Tänäid ja vastuväited Eda Sepale. Ariadne Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri. Eesti Naisuurimis- ja Teabekeskus. Tallinna Pedagoogika Ülikool, III aastakäik, nr. 1-2, 2002.

Kodres, K. Bruno Tombergi fenomen - 50 aastat kujundajana. - Kunst. 1995, nr. 2.

Kreegipuu, T. N. Liidu kultuuripoliitika ja selle rakendamine ENSV ajakirjanduse ja kirjanduselu juhtimisel 1944-49. Lõputöö. Tartu, 2001. Käsikiri TÜ Eesti ajaloo õppetoolis.

Kunsti arengukäigust 1943-1968 (viie aasta lõikes) (Ene Lamp, Evi Pihlak, tarbekunst – Helene Kuma). – Kunst, 1968, nr. 1.

Kuuli, O. Diskussioon eesti kultuuripärandist Hruštšovi “sula” ajal. - Kleio. 1995, nr. 4.

Kuuli, O. Pärast Stalinit. Muutusi Eesti NSV kirjanduskliimas aastail 1954-1955. - Ajalooline Ajakiri. 2001, nr. 1-2 (112/113).

Kuuli, O. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917-1991, Tallinn, 1999.

Kuuli, O. Sulaaegsest kultuuripoliitikast Eestis. Aasta 1958. - Kleio. 1997, nr. 1.

Kuuli, O. Sula ja hallad ENSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953-1969. Tallinn, 2002.

Lass, K. Vom Tauwetter zur Perestrojka. Kulturpolitik in der Sowjetunion (1953-1991). Böhlau, 2002.

Levin, M. Sotsialistliku realismi uurimisprobleeme. - Kunstiteaduslikke Uurimusi 7.

Levits, E. Die reformkommunistische Bewegung in Lettland 1953-1959. - Zwischen “Tauwetter” und Neuem Frost Ostmitteleuropa 1956-1970. Historische und Landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien 11. 1993.

Lilja, P. Ždanovlusest sulailmadeni. Märkmeid nõukogude eesti kirjanduspoliitikast. - Keel ja Kirjandus. 1990, nr. 3.

Loodus, R., Lamp, E. Nõukogude Eesti kunstielu kroonika 1940-1965. ENSV TA Ajaloo Instituut. Tallinn, 1970.

Luuk, T. Läbimurre ja läbimurdjad eesti 1960-ndate aastate graafikas. - Kunstiteaduslikke Uurimusi nr. 7, Tallinn, 1994.

Kõrgemad võimu vahendajad. EKP KK sekretärid 1940-1990. Tallinn, 2000.

Lehmann-Haupt, H. Art Under Dictatorship, NY, Oxford University Press, 1954.

Masso, I. Hannah Arendt. Totalitarismi põhjustest ja olemusest. – Vikerkaar. 2001, nr. 8-9.

Misiunas, R. J., Taagepera, R. Balti riigid: sõlteaastad 1940-1990. Tallinn, 1997.

Muutuste mehhanismid. Eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. - Ettekandeid ja artikleid 1999. Kirjandus ja stalinlik kultuuripoliitika Eestis. Tartu, 2000.

Nugin, R. The Character of Nazi Art – Was Nazi Art Totalitarian? - Central European University. Budapest, 2000. Käsikiri autori valduses.

Orlova, M. Stalinistlik arhitektuurikorraldus Eestis 1944-1955. Magistritöö. Tallinn, 2003. Käsikiri Eesti Kunstiakadeemia raamatukogus.

Peezel, J. Raskel ajal. Aga ajad on enamasti ikka rasked olnud. – Reede, 21.09.90, nr. 38.

Peirumaa, R. ENSV KL XI kongress 1957. a. Peaseminaritöö. Tartu, 1998. Käsikiri TÜ kunstiajaloo õppetooli raamatukogus.

Pfaff, I. Die Auswirkungen des XX Parteitags der KPdSU auf die Tschechoslowakei, Zwischen "Tauwetter" und Neuem Frost Ostmitteleuropa 1956-1970. Historische und

Landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien 11. Hans Lemberg, Johann-Gottfried-Herder Institut, Marburg an der Lahn. 1993.

Pihlak, E. Ado Vabbe. Tallinn, 1993.

Põldroos, E. Mees narrimütsiga. Tallinn, 2001.

Raudsepp, I. Eesti kunsti elu esimesel nõukogude aastal (1940-1941). Magistritöö. Tartu, 1999. Käsikiri TÜ kunstiajaloo õppetooli raamatukogus.

Sepp, E. Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimise probleemid ja naiskunstnike osakaal: Valve Janov, Silvia Jõgever ja Kaja Kärner. - Ariadne Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri. Eesti Naisuurimis- ja Teabekeskus. Tallinna Pedagoogika Ülikool . II aastakäik, 2001, nr. 1-2.

Sirk, V. Haritlaskond osutus visaks vastaseks. Jooni stalinlikust intelligentsipoliitikast. – Tuna, 2004, nr. 1.

Skulptor Jaan Varese intervjuu Videvikule. – Videvik, 22.08.97.

Stalin. XX sajandi lugu. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 2001.

Steinweis, A. E. Art, Ideology and Economics in Nazi Germany. Chapel Hill, University North Carolina Press, 1993.

Zezina, M. R. Sovetskaja hudozhestvennaja intelligencija i vlast v 1950-e 60-e godõ. Moskva, Dialog-MGU, 1999.

Tarvel, E. Eesti lähiajaloo periodiseerimisest. - Ajaloolise tõe otsinguil. Tallinn, 1999.

Viira, K. Kujutava kunsti finantseerimine ENSV-s 1963-1967. Peaseminaritöö. Tartu, 2001. Käsikiri TÜ kunstiajaloo õppetooli raamatukogus.